
СОЦІОЛОГІЯ:

ТЕОРІЯ,

МЕТОДИ,

МАРКЕТИНГ

2022/3

ЛИПЕНЬ — ВЕРЕСЕНЬ

Науково-теоретичний
часопис

Заснований
Інститутом соціології
НАН України
в липні 1997 року

ISSN 1563-3713

ЗМІСТ

СТАТТІ

- Сергій Дембіцький** (Київ). Загальні установки щодо держави загального добробуту: концепт та особливості вимірювання 5
- Руслана Москотіна** (Київ). Побудова індексу на підставі індикаторів методики GSR-5 із використанням моделі ґрадуйованих відповідей. 25
- Віктор Степаненко** (Київ). Концепція громадянського суспільства як дослідницька програма 40
- Олександр Резнік** (Київ). Популізм у суспільстві з надлишком викликів: загроза демократії чи можливість її коригування? 65
- Ірина Прибиткова** (Київ). Україна в демографічному вимірі: кризові явища у сфері відтворення населення (1991–2021) 81
- Ліна Малиш** (Київ). Поколінні відмінності у сприйнятті соціальної ситуації 105
- Гульбаршин Чепурко** (Київ). Ринок праці України: сучасні виклики та ризики 121
- Михайло Міщенко** (Київ). Громадська думка існує, але чи завжди її можна виявити? 149
- Володимир Резнік** (Київ). Ідеї постпозитивізму у соціології: рецепція Дж. Бергера, М. Зелдича мол. та Д. Вагнера. 161
- Ілля Кононов** (Полтава). Політична гегемонія і духовне виробництво на світовій напівпериферії (Внесок у сучасну соціологію школи професора Томаша Зарицького) 186

ACADEMIC LIFE

<i>Ol'ha Maksymenko</i> (Kyiv), <i>Natalia Marchuk</i> (Poltava oblast), <i>Tetiana Zemliana</i> (Odesa). Teaching and learning in the first days and weeks of the war between Russia and Ukraine: A presentation at the TASA Social Sciences Week 2022	210
--	-----

Нагадуємо!

Журнал “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”
розповсюджується тільки за передплатою.

Передплату можна оформити за
Каталогом видань України “Преса поштою” на 2023 рік:

- на сайті ДП “Преса” www.presa.ua
- на сайті АТ “Укрпошта” www.ukrposhta.ua
- у відділеннях поштового зв’язку
- в операційних залах поштамтів
- у пунктах приймання передплати

Передплатний індекс

за Каталогом періодичних видань України 2022 року — **74276**.

CONTENTS**ARTICLES**

- Serhii Dembitskyi** (Kyiv). General attitudes towards the welfare state:
the concept and features of measurement. 5
- Ruslana Moskotina** (Kyiv). Construction of the index based on the GSR-5 items
using the graded response model. 25
- Viktor Stepanenko** (Kyiv). The concept of civil society as a research program. . . . 40
- Oleksandr Reznik** (Kyiv). Populism in a society with an excess of challenges:
the threat to democracy or the possibility of its correction? 65
- Iryna Pribytkova** (Kyiv). Ukraine in demographic dimension: the crisis
phenomena in a sphere of population reproduction in 1991–2021 years 81
- Lina Malysh** (Kyiv). Generational differences in social situation perception 105
- Gulbarshyn Chepurko** (Kyiv). Labor market in Ukraine:
current challenges and risks 121
- Mykhailo Mishchenko** (Kyiv). Public opinion exists, but is it always detectable? . . 149
- Volodymyr Reznik** (Kyiv). Ideas of postpositivism in sociology:
the reception by J. Berger, M. Zelditch Jr. and D.G. Wagner 161
- Illia Kononov** (Poltava). Political hegemony and the intellectual production
in the world semi-periphery (Contribution to modern sociology
of the school of Prof. Tomasz Zarycki) 186

ACADEMIC LIFE

Ol'ha Maksymenko (Kyiv), *Natalia Marchuk* (Poltava oblast),
Tetiana Zemliana (Odesa). Teaching and learning in the first days and weeks
of the war between Russia and Ukraine: A presentation at the TASA Social
Sciences Week 2022 210

Підписано до друку 01.10.2022 р. Формат 70×108/16.
Ум. друк. арк. 13,25. Обл.-вид.арк. 13,12. Тираж 100 прим. Зам. № 0311/22.

Оригінал-макет підготовлений редакцією журналу
“Соціологія: теорія, методи, маркетинг”
Віддруковано ФОП Андрієвська Л.В., м. Київ, 02099, вул. Бориспільська, 9а
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 5190 від 29.08.2016 р.

СЕРГІЙ ДЕМБІЦЬКИЙ,

*доктор соціологічних наук, заступник директора Інституту соціології
НАНУ (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)*

SERHII DEMBITSKYI,

*Doctor of Sciences in Sociology, Deputy Director, Institute of Sociology, National
Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)*

sociotest.solution@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7958-3557>

Загальні установки щодо держави загального добробуту: концепт та особливості вимірювання¹

У класичному розумінні (Т. Маршал) держава загального добробуту — це будь-яка держава, в якій існує розширене державне законодавство, спрямоване на забезпечення підтримки та послуг, призначених для покращення якості життя людей. Ключовими сферами такого державного втручання є охорона здоров'я, освіта, економічні гарантії, житлове та соціальне забезпечення [The Harper Collins, 1991: pp. 552–553]. Держава загального добробуту (як вияв соціального лібералізму) є однією із ключових складових сучасного лібералізму поряд із принципами індивідуальності (individuality), позитивної свободи та економічного управління (economic management) [Heywood, 2017: pp. 48–56].

І хоча сучасні ліберальні держави становлять «єдину родину» західних розвинених країн, їх також можна розділити за відмінними категоріями. Спираючись на погляди сучасного дослідника держав загального добробуту Г. Еспін-Андерсена, такі держави можна розрізнити принаймні як три типи режимів з огляду на особливості соціальних прав та соціальної стратифікації у них: ліберальні (наприклад, США, Канада та Австралія), корпоративістські (наприклад, Австрія, Франція, Німеччина та Італія) та соціально-демократичні (наприклад, скандинавські країни) [Esping-Andersen, 2006: pp. 167–169]. У цьому значенні соціальні права становлять класичне концептуальне ядро до розуміння держави загального добробуту, а соціальна стратифікація розкриває принципові аспекти державної активності, взаємопов'язаної з ринковими відносинами та роллю сім'ї у соціальному забезпеченні (в розумінні соціальної структури, до якої тяжіють такі держави).

1 Автор хоче висловити подяку компаніям Кантар Україна та Соціологічна група «Рейтинг», а також програмі «Стійка Україна», які допомогли на волонтерських засадах зібрати емпіричний матеріал, без якого підготовка цієї публікації унеможливилась би.

Цитування: Дембіцький, С. (2022). Загальні установки щодо держави загального добробуту: концепт та особливості вимірювання. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 5–24, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.03.005>.

Незважаючи на свій статус молодшої демократичної країни, Україну слід розглядати саме в термінах держави загального добробуту. По-перше, вітчизняне законодавство¹ дає усі підстави ствердно відповісти про наявність правових гарантій у сфері соціального забезпечення українського населення. По-друге, окремі порівняльні дослідження (наприклад, Європейське соціальне дослідження та Міжнародне соціальне дослідження) емпірично демонструють зіставність соціальної структури українського суспільства із соціальними структурами як європейських постсоціалістичних країн, так і окремих розвинених західних країн за об'єктивними показниками [Симончук, 2018: сс. 122–125], а також позитивні зміни у відповідних оцінках населення [Симончук, 2020: сс. 211–214]. Окремим аргументом щодо віднесення України до держав загального добробуту є розширення типології режимів, запропонованої Г. Еспін-Андерсеном, за рахунок колишніх комуністичних країн Європи [Andrebeta, 2001: pp. 341–342].

З огляду на це в нас є підстави говорити про актуальність проведення в Україні досліджень громадської думки, спрямованих на вивчення установок (в англomовних роботах — attitudes) щодо держави загального добробуту. Відповідна категорія наукових розвідок є головним напрямом соціологічного оцінювання розвинених держав. Власне, в західній соціології не згадуються установки суто щодо держави, натомість йдеться саме про установки щодо держави загального добробуту².

Вимірювання установок щодо держави загального добробуту у сучасних західних суспільствах³

Зазвичай дослідники застосовують комплексний підхід до вимірювання установок щодо держави загального добробуту, тобто звертаються одразу до

1 Показовим прикладом тут є «Державний класифікатор соціальних стандартів і нормативів», ухвалений Міністерством праці та соціальної політики ще в червні 2002 року. Мета його розроблення полягає у забезпеченні соціальних прав та гарантій, визначених Конституцією України. А до сфер відповідного регулювання належать доходи населення, соціальне обслуговування, житлово-комунальне обслуговування, охорона здоров'я, соціальна робота з дітьми, молоддю та різними категоріями сімей тощо [Державний класифікатор, 2002]. Іншими прикладами є законодавство про соціальне страхування [Основи законодавства України, 1998], соціальні послуги [Закон України Про соціальні послуги, 2019], охорону здоров'я [Закон України Основи законодавства України про охорону здоров'я, 1993] тощо. Нарешті, статус держави загального добробуту закріплений у Конституції України (статті 46–56) [Конституція України, 1996].

2 Огляд відповідної літератури буде здійснений далі. Тут як показовий приклад ми можемо навести колективну монографію за редакцією Г. Ервасті, Й. Андерсена, Т. Фридберга та К. Рингдала, в якій розглянуто різноманітні аспекти дослідження установок щодо держави загального добробуту [The Future of the Welfare State, 2012].

3 У цьому випадку ми звертаємося до тих праць, що використовують кількісну методологію та залишаємо поза увагою якісні напрацювання, що, безумовно, мають цінність для побудови ширшого та комплексного методологічного бачення. До таких, наприклад, слід віднести фокус-групові обговорення [Goerres, Prinzen, 2012] та деліберативні форуми [Zimmermann, Neuer, Mau, 2018; Taylor-Gooby, Chung, Leruth, 2018].

кількох її вимірів. При цьому такі підходи демонструють різний баланс між апіорністю та апостеріорністю. Апіорність у нашому випадку ми розуміємо як тяжіння до наперед визначеної концептуальної моделі, навіть якщо не всі її елементи мають емпіричне втілення у дослідницькому інструментарії. Своєю чергою, апостеріорність позначає вихід на ті виміри держави загального добробуту, які фігурують серед емпіричних індикаторів, застосованих у конкретному дослідженні.

Прикладом підходу зі значним ухилом в апіорність розуміння вимірів держави загального добробуту є праця Ф. Роосма, Дж. Гелісена та В. ван Ооршота, в якій запропоновано сім послідовних вимірів [Roosma, Gelissen, Oorschot, 2013]: 1) так звана суміш добробуту (welfare mix), що додатково до держави передбачає інші пов'язані з нею перерозподільні інститути — ринок, громадянське суспільство та сім'ю; 2) цілі держави, що визначають її політику загального добробуту; 3) розмах — сфери соціального життя, в яких держава повинна здійснювати перерозподіл; 4) ступінь — наскільки сильним має бути перерозподіл у вказаних вище сферах; 5) перерозподільний дизайн, що передбачає відповіді на питання про те, хто платить, чому, скільки та за яких умов; 6) процес реалізації та ефективність процедур перерозподілу; 7) наслідки — установки щодо запланованих та незапланованих результатів функціонування держави загального добробуту.

Іншим дослідженням, що також схиляється у бік апіорного розуміння, є праця Г.-Ю. Андреса та Т. Гаєна. Вони називають чотири виміри, емпірично досліджуючи лише перший [Andress, Heien, 2001]: 1) агрегований, або рівень функціонування (режимів) держави загального добробуту; 2) засоби держави загального добробуту (інститути, програми, актори); 3) очікувані та неочікувані ефекти держави загального добробуту; 4) фінансування держави загального добробуту.

Апостеріорні підходи зазвичай є менш деталізованими. До найпоширеніших аспектів розгляду держави загального добробуту у відповідних працях, зокрема, належать:

- установки загального політичного та соціального характеру (позиція на шкалі між крайніми лівими та правими ідеологічними поглядами, загальна підтримка сервісів держави загального добробуту) [Kulmin, 2007: p. 364–365; Goossen, 2020: p. 457; Eger, Breznau, 2017: p. 447];
- установки щодо перерозподілу прибутків і, відповідно, стягнення податків з метою їх збільшення задля поглиблення соціальних сервісів [Eger, Breznau, 2017: p. 446; Hasenfeld, Rafferty, 1989: pp. 1033–1034; Hjerme, Schnabe, 2012: p. 351; Kulmin, 2007: p. 365];
- розмах, бажана роль держави загального добробуту (за що вона повинна відповідати?) та ступінь (якою мірою вона має відповідати?) її втручання до життя суспільства [Bean, Papadakis, 1998; Hasenfeld, Rafferty, 1989: pp. 1033–1034; Naumann, Buss, Bähr, 2015: p. 86; Kulmin, 2007: pp. 365–367];
- оцінка функціонування держави загального добробуту (наскільки ефективною вона є?) [Roosma, Oorschot, Gelissen, 2014; Kulmin, 2007: p. 367–368].

Прикладом апостеріорного, але доволі деталізованого підходу є концептуалізація індикаторів, представлена у праці Г. Ервасті, Й. Андерсена та К. Рінгдала. Ґрунтуючись на даних 4-ї хвилі Європейського соціального дослідження, вони запропонували каузальну модель вимірів держави загального добробуту [Ervasti, Andersen, Ringdal, 2012: p. 9], що включає: 1) економічну ситуацію та соціодемографічні чинники; 2) ризики та ресурси, а також інституційну схему; 3) передумови (predispositions) — довіру до інститутів, міжособистісну довіру, переконання та соціальні цінності; 4) власне установки (розмах та ступінь, податки та фінансування, альтернативні моделі, шляхи забезпечення послуг, цільові групи, або реципієнти); 5) оцінки виконання завдань, економічних наслідків, моральних та соціальних наслідків.

Отже, існує доволі багато концептуалізацій того, що таке установки щодо держави загального добробуту, а також якими засобами їх слід фіксувати в емпіричних соціологічних дослідженнях. Разом із тим не можна сказати, що вони доволі узгоджені та існує якийсь домінантний підхід до вимірювання вказаного феномену. З цієї точки зору, подальші розроблення є цілком виправданими, особливо якщо вони стосуються тих аспектів, яким не приділяли достатньої уваги.

Загальні установки щодо держави загального добробуту: мотивація вивчення та конструкт вимірювання

У нашій роботі ми зосереджуємося на особливостях вимірювання загальних установок щодо держави загального добробуту. Останні ми розглядаємо як фонове ставлення громадян до своєї країни. Таке фонове ставлення формується як відповідь на спостереження та оцінку результатів функціонування різноманітних державних інститутів. Водночас сформовані загальні установки щодо держави загального добробуту стають окремим аспектом реальності (в значенні одного з дискурсивних елементів¹), який є вихідним пунктом оцінки нових результатів функціонування інституційних об'єктів у державі.

Актуальність вивчення цього аспекту установок щодо держави загального добробуту зумовлюється його соціальною силою, що, як ми вважаємо, веде до формування стійких стереотипів оцінювання власної держави. Ці стереотипи чинять певний підважувальний вплив на соціальний капітал усередині країни [Общество без доверия, 2014], можуть послаблювати демократичну політичну культуру [Дембіцький, 2019, сс. 134–158] або віру в можливість ліберальної держави виконувати свої ключові завдання [Дембіцький, 2020, сс. 195–208].

Крім цього, не можна сказати, що такі фонові установки, або стереотипні оцінки є частиною концептуалізації сучасних західних авторів. Теоретично найближчою до цього аспекту є праця, в якій розглядається оцінка функціонування держави загального добробуту [Roosma, Oorschot, Gelissen, 2014]. Але вона сфокусована на партикулярних сферах такого оцінювання (досягнуті стандарти життя окремих категорій населення, можливості у забезпеченні пев-

1 Дискурс ми розуміємо як особливий спосіб спілкування і розуміння навколишнього світу [Филлипс, Йоргенсен, 2008: с. 18].

них потреб, стан інститутів соціального забезпечення тощо) й не має стосунку до загальних, або фонових уявлень. Натомість у праці С. Калміна взагалі сказано, що питання сприйняття та оцінки ефективності держави загального добробуту не стало об'єктом ретельного вивчення в межах опитувань громадської думки [Kulmin, 2007: р. 367].

Отже, завданням нашої статті є заповнення зазначеної прогалини. Це, своєю чергою, передбачає розгляд теоретичного конструкту, який фіксує феномен основних установок щодо держави загального добробуту, оцінку характеристик відповідної методики вимірювання та особливостей її емпіричного використання, а також аналіз взаємозв'язків цих установок з індикаторами, які висвітлюють феномени, що потенційно є концептуально близькими до об'єкта дослідження.

Конструкт загальних установок щодо держави загального добробуту. Враховуючи гіпотезу про фоновий характер загальних установок щодо держави загального добробуту, ми включили до їх складу кожен часовий вимір: минуле, сучасність, майбутнє. При цьому кількісно акцент був зроблений на поточній ситуації, оскільки результати методики мають базуватися переважно на громадській думці щодо актуального стану справ. Отже, для установок щодо минулого та майбутнього власної держави було сформульовано по одному індикатору, а для установок щодо сучасного стану справ — три (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Складові теоретичного конструкту загальних установок
щодо держави загального добробуту та відповідні емпіричні індикатори**

Складові теоретичного конструкту	Емпіричні індикатори
Оцінка ефективності держави	Як Ви оцінюєте ефективність української держави на цьому етапі?
Оцінка майбутнього держави	Що ви думаєте про майбутнє України?
Оцінка умов життя	Якими, на Ваш погляд, є умови життя в Україні для більшості населення?
Оцінка історичних здобутків держави	Що Ви скажете про досягнення та невдачі України, починаючи з 1991 року і до сьогоднішнього дня?
Оцінка поточних подій у країні	Якою мірою Ви задоволені подіями, що відбуваються в нашій країні зараз?

З повним варіантом методики Ви можете ознайомитися в Додатку 1.

Ми виходили з того, що перелічені індикатори охоплюють різні смислові аспекти ставлення до власної держави, але водночас мають стосунок до єдиного феномену, а отже виконують взаємодоповняльну роль в контексті процедури соціологічного вимірювання. З метою перевірки цього припущення було спроектовано та проведено низку емпіричних досліджень.

За назву відповідної методики було обрано «GSR-5»¹. Враховуючи, що фонове ставлення до держави має безпосереднє стосунок до домінувального дискурсу, з позиції якого індивід робить оцінки за вказаними емпіричними індикаторами, за своїм типом методика «GSR-5» є шкалою [Дембіцький, 2019, сс. 268–270], що робить пріоритетним використання валідизації із застосуванням конфірма-торного факторного аналізу.

Методи дослідження

Дизайн. Ми спираємося на дані чотирьох крос-секційних досліджень: онлайн опитування Кантар Україна (грудень 2020), опитування естонсько-українського проекту «Стійка Україна» серед жителів великих міст Півдня та Сходу України (травень 2021), соціологічний моніторинг «Українське суспільство» Інституту соціології НАН України (листопад 2021), телефонне опитуван-ня Соціологічної групи «Рейтинг» (травень 2022). Характеристики опитувань наведені нижче (див. табл. 2).

Таблиця 2

Характеристики опитувань, результати яких використані для валідизації шкали «GSR-5»*

Організація	Метод збирання даних, охоплення	N	Жінки	Чоловіки	Середній вік
Кантар Україна	CAWI, онлайн панель, що повторює структуру міського населення віком від 18 до 55 років	1070	52,3%	47,7%	48,8
Стійка Україна	F2F або самозаповнення, доросле населення Сум, Харкова, Севе́родонецька / Лисичанська, Маріупо-ля, Запоріжжя, Миколаєва, Херсону, Одеси	3205	55,4%	44,6%	47,9
ІС НАНУ	Самозаповнення, репре-зентативне опитування до-рослого населення України	1800	54,8%	45,2%	47,8
СГ Рейтинг	САТІ, репрезентативне опитування дорослого населення України (ви-користано демографічні параметри дорослого на-селення, що фіксувалися напередодні війни)	2000	50,7%	49,3%	44,8

* Гендерні та вікові параметри наведено до зважування.

1 Від словосполучення «узагальнена державна реальність», або англійського — «generalized state reality».

Інструмент. Окремо слід спинитися на опрацюванні результатів застосування шкали «GSR-5». З метою агрегації даних використано такий підхід: 1) перевірка факторної валідності; 2) за умови успішності першого етапу розрахункових значень латентної змінної; 3) визначення критеріальних рівнів у розподілі значень латентної змінної та виокремлення відповідних груп респондентів.

Для перевірки конструктивної валідності використано широкий набір індикаторів щодо оцінок економічної ситуації, діяльності Президента, показників аномії (шкала аномії Макклоскі та Шаар) та сприйняття цинізму (шкала цинізму з Мінесотського багатофазного опитувальника особистості) у суспільстві, рівня довіри до соціальних інститутів (поліції, прокуратури, судів, Президента, Верховної Ради, уряду, місцевих органів влади), самооцінки соціального статусу, локусу контролю та різних аспектів задоволеності життям, соціального самопочуття (соціологічний тест «Інтегральний індекс соціального самопочуття — 20», скорочено — ІСС-20), стану здоров'я, матеріального рівня життя.

Також з метою перевірки впливу чинника соціальної бажаності у відповідях застосовано шкалу брехні з Мінесотського багатофазного опитувальника особистості.

Статистичний аналіз. Факторну валідність перевірено на підставі результатів конфірмаційного факторного аналізу (Confirmatory Factor Analysis — CFA) з використанням методу діагонально зважених найменших квадратів (Diagonally Weighted Least Squares — DWLS). Якість факторних моделей оцінювали на підставі значень таких показників: χ^2 ; середньоквадратична похибка апроксимації (RMSEA); порівняльний індекс відповідності (CFI); індекс Такера — Левіна (TLI). За прийнятні граничні значення було прийнято: відношення значення χ^2 до ступенів свободи (DF) менш ніж 5; $\text{RMSEA} < 0,05$; $(\text{CFI}, \text{TLI}) > 0,95$.

Для обґрунтування критеріальної валідності використано критерій незалежності χ^2 .

Конструктивну валідність оцінювали засобами кореляційного аналізу з використанням коефіцієнта кореляції Пірсона.

Для опрацювання даних та статистичного аналізу використано мову програмування R (версія 4.0.1, бібліотеки «lavaan» для проведення CFA, «psych» для кореляційного аналізу).

Результати дослідження

Факторна валідність, значення латентної змінної та критеріальні рівні. Оскільки варіанти відповіді за кожним з індикаторів методики «GSR-5» передбачали опцію «Важко сказати», не всі спостереження могли бути використані в аналізі. Щоб збільшити кількість респондентів, відповіді яких можна використати в аналізі, для тих з них, хто дав не більш як дві відповіді «Важко сказати», були обраховані округлені до цілого середні значення за тими індикаторами, які отримали змістовні відповіді. Це дало змогу замінити відповіді «Важко сказати» на відповідні (залежно від індикатора) позитивні, проміжні або негативні відповіді. Водночас респонденти, які обрали варіант відповіді «Важко сказати» за трьома й більше індикаторами, були виключені з аналізу.

Показники факторної валідності «GSR-5» є повністю прийнятними в усіх проведених опитуваннях (див. табл. 3). Слід зазначити, що в опитуваннях із використанням самозаповнення або комбінованого методу (самозаповнення або F2F залежно від ситуації) показники є дещо нижчими, але не гіршими за визначені рівні.

Таблиця 3

Результати оцінювання факторної валідності «GSR-5»

Показник	Кантар	Стийка Україна	ІС НАНУ	СГ Рейтинг
N	1042	3082	1647	1958
χ^2	7,8	22,8	20,3	5,0
df	5	5	5	5
χ^2 / df	1,6	4,6	4,1	1,0
p-value	0,17	0,00	0,001	0,41
RMSEA	0,02	0,03	0,04	0,002
CFI	0,99	0,99	0,99	1,0
TLI	0,99	0,99	0,99	1,0

З огляду на успішні результати факторної валідації, є достатні підстави використовувати значення латентної змінної, що базуються на відповідях респондентів за всіма п'ятьма індикаторами методики.

Доцільним також є категоризація респондента на базі цих значень. По-перше, це дасть змогу виокремити якісні категорії респондентів, а отже, краще описати стан українського суспільства (за самими значеннями латентної змінної зробити це доволі проблематично). По-друге, порівняти результати різних досліджень, бо в кожному масиві будуть специфічні факторні навантаження, що ускладнює порівняння «сирих» значень латентних змінних.

Для такого виокремлення критеріальних рівнів використано підхід ідеальних типів [Дембіцький, 2019, с. 274]. У цьому випадку він полягає у розрахунку медіанних значень латентної змінної для наперед визначених профілів респондентів, що відповідають ідеальному типу. Ці медіанні значення й використовуються як критеріальні рівні, що розділять різні категорії респондентів в контексті їх загальної установки щодо держави загального добробуту.

Ці критеріальні рівні визначаються такими профілями відповідей: 1) за трьома індикаторами фіксуються негативні відповіді, а за двома індикаторами фіксуються проміжні відповіді; 2) за одним індикатором фіксується негативна відповідь, а за чотирма індикаторами фіксуються помірні відповіді; 3) за чотирма індикаторами фіксуються помірні відповіді, а ще за одним індикатором фіксується позитивна відповідь; 4) за двома індикаторами фіксуються проміжні відповіді, а за трьома індикаторами фіксується позитивна відповідь. Запропоновані профілі багато в чому базуються на суб'єктивних міркуваннях автора й у подальшому можуть бути покращені.

Ці чотири точки у розподілі значень латентної змінної формують п'ять інтервалів, що визначають п'ять соціальних груп з точки зору їх загальної установи щодо держави загального добробуту:

- 1) виразно негативна — від найменшого значення до першого критеріального рівня (без його включення у цей інтервал);
- 2) помірно негативна — від першого критеріального рівня до другого критеріального рівня (в цей інтервал включається лише перший критеріальний рівень);
- 3) проміжна — від другого до третього критеріального рівня (обидва критеріальні рівні включаються в цей інтервал);
- 4) помірно позитивна — від третього до четвертого критеріального рівня (в цей інтервал включається лише в четвертий критеріальний рівень);
- 5) виразно позитивна — від четвертого критеріального рівня (без його включення у цей інтервал) до максимального значення.

Критеріальна валідність. Розглядаючи критеріальну валідність як очікувану мінливість результатів вимірювання у зв'язку з незалежним фактором, що об'єктивно справляє вплив на досліджуване явище, ми отримали можливість перевірити зміни результатів тесту «GSR-5» до та після початку війни російської федерації проти України. Оскільки після початку війни відбулися безпрецедентні зсуви в показниках громадської думки (про це, зокрема, свідчать опитування Соціологічної групи «Рейтинг», які проводилися майже з початку війни¹), вони мали проявити себе і в такому її аспекті, як ставлення до власної держави.

Враховуючи високі показники факторної валідності, для порівняння показників «GSR-5», ми використали ті п'ять соціальних груп, які можна виокремити за зазначеними вище критеріальними рівнями (див. табл. 4). Додатковим аспектом порівняння є також розподіли за окремими індикаторами методики. Далі ми не наводимо окремо до кожної таблиці результати застосування критерію незалежності χ^2 , оскільки в усіх випадках $p < 0,001$.

Таблиця 4

Розподіл загальних установок щодо держави загального добробуту в Україні відповідно до індикаторів «GSR-5»: до та після війни

Установка щодо держави	Розмір групи, %	
	Листопад 2021(ІС НАНУ)	Травень 2022(СГ Рейтинг)
Виразно негативна	44,3	4,4
Помірно негативна	11,5	14,0
Проміжна	37,6	18,7
Помірно позитивна	3,7	29,2
Виразно позитивна	2,9	33,6

Як ми бачимо, до війни установки негативного характеру значно переважали позитивні. Перших дотримувалася абсолютна більшість опитаних. Після початку війни відбулися кардинальні зміни — абсолютна більшість опитаних вже дотримувалася установок позитивного характеру, незважаючи на ту складну ситуацію, в якій опинилася Україна. Інтерпретацію цього, на перший погляд, парадоксального факту ми дамо нижче.

1 Більш докладно див.: [ДОСЛІДЖЕННЯ, 2022].

Очікувано, що розподіли за окремими індикаторам також здебільшого продемонстрували доволі значні зміни. Суттєво змінилися оцінки ефективності центральних органів влади (див. табл. 5). Якщо до війни відносна більшість респондентів вважали, що центральні органи влади майже не справляються зі своїми обов’язками, й майже стільки ж говорили про їхні часткові успіхи, то станом на травень 2022 року абсолютна більшість із них давали діям влади найвищу оцінку, а кількість тих, хто говорить про часткові успіхи, майже не змінилась.

Таблиця 5

Розподіл відповідей на запитання «Як Ви оцінюєте ефективність української держави на цьому етапі?»: до та під час війни

Варіанти відповіді	Опитування	
	Листопад 2021(ІС НАНУ)	Травень 2022(СГ Рейтинг)
Центральні органи влади майже не справляються зі своїми обов’язками	44,2	3,8
Центральні органи влади частково справляються зі своїми обов’язками	40,3	39,3
Центральні органи влади справляються майже зі всіма своїми обов’язками	5,2	53,7
Важко відповісти	10,3	3,1

Ще більш відчутні зміни відбулися у громадській думці з приводу майбутнього України (див. табл. 6). До війни модальною позицією була думка про те, що ситуація залишиться тією самою. Також значна частина опитуваних вважали, що ситуація, найімовірніше, погіршиться. Після російського вторгнення три чверті опитаних, навпаки, сказали, що ситуація стане кращою.

Таблиця 6

Розподіл відповідей на запитання «Що ви думаєте про майбутнє України?»: до та під час війни

Варіанти відповіді	Опитування	
	Листопад 2021(ІС НАНУ)	Травень 2022(СГ Рейтинг)
Скоріше за все, ситуація буде погіршуватися	35,0	6,8
Ситуація не буде погіршуватись, але навряд чи покращиться	38,0	13,3
Скоріше за все, ситуація буде покращуватися	13,2	76,1
Важко відповісти	13,8	3,7

Не такі відчутні зміни відбулися щодо оцінок умов життя в Україні (див. табл. 7). Головна зміна стосується того, що абсолютна більшість оцінок змістилася від негативного спектру (загалом погані умови) до проміжного (загалом задовільні умови). Кількість позитивних оцінок зросла, але несуттєво.

Таблиця 7

Розподіл відповідей на запитання «Якими, на Ваш погляд, є умови життя в Україні для більшості населення?»: до та під час війни

Варіанти відповіді	Опитування	
	Листопад 2021(ІС НАНУ)	Травень 2022(СГ Рейтинг)
Загалом погані	52,8	27,5
Загалом задовільні	34,4	59,3
Загалом гарні	4,2	8,8
Важко відповісти	8,7	4,3

Ще менші зміни, але також позитивного характеру відбулися у громадській думці щодо балансу невдач та досягнень в історії сучасної України (див. табл. 8). Якщо до війни абсолютна більшість опитаних вважала, що переважали невдачі, то після її початку відносна більшість схилилася до думки, що невдачі та досягнення врівноважуються.

Таблиця 8

Розподіл відповідей на запитання «Що Ви скажете про досягнення та невдачі України, починаючи з 1991 року і до сьогоднішнього дня?»: до та під час війни

Варіанти відповіді	Опитування	
	Листопад 2021(ІС НАНУ)	Травень 2022(СГ Рейтинг)
Переважали невдачі	52,8	29,9
Невдачі й досягнення компенсували одні одних	34,4	43,8
Переважали досягнення	4,2	17,7
Важко відповісти	8,7	8,7

Нарешті, найменших і, напевне, непринципових змін зазнали оцінки задоволеності тими подіями, що на момент опитування відбувалися у країні (див. табл. 9). Хоча навіть в цьому аспекті спостерігаються невеликі позитивні зміни. Так, дещо зменшилась кількість незадоволених подіями й тих, хто наскільки задоволений, настільки й незадоволений ними. Відповідно, майже на 10% зросла кількість респондентів, що виказали задоволеність подіями.

Таблиця 9

Розподіл відповідей на запитання «Якою мірою Ви задоволені подіями, які відбуваються в нашій країні зараз?»: до та під час війни

Варіанти відповіді	Опитування	
	Листопад 2021(ІС НАНУ)	Травень 2022(СГ Рейтинг)
Скоріше незадоволений(-на)	52,1	50,8
Наскільки задоволений(-а), настільки й незадоволений(-а)	34,7	25,7
Скоріше задоволений(-а)	6,9	16,7
Важко відповісти	6,2	6,9

Хоча ці зміни логічно впливають із загального розподілу агрегованих основних установок щодо держави загального добробуту, за змістом вони можуть викликати питання й навіть подив. Попри те, на нашу думку, вони цілком піддаються змістовній інтерпретації, яку ми наведемо далі.

Конструктна валідність. Для перевірки конструктної валідності використано ряд показників економічного, політичного, соціального та особистісного характеру (див. табл. 10). Найтісніші зв'язки ($0,42 < r < 0,51$) фіксуються з оцінкою поточної економічної ситуації, оцінкою Президента України та довірою до нього, довірою до Верховної Ради та уряду України, а також загальною задоволеністю життям. Дещо слабшими є зв'язки ($0,30 < r < 0,39$) з довірою до судів, самооцінкою соціального статусу, соціальним самопочуттям та оцінкою матеріального рівня життя сім'ї. Ще меншою щільністю характеризуються зв'язки ($0,21 < r < 0,29$) з рівнем аномії, довірою до поліції, прокуратури та місцевих органів влади, локусом контролю (інтернальність vs екстернальність), задоволеністю життям у населеному пункті та самооцінкою стану здоров'я. Найслабші зв'язки ($0,09 < r < 0,12$) зафіксовані з рівнем цинізму та показниками шкали брехні.

Тут важливо звернути окрему увагу на зв'язок з показниками шкали брехні, який є доволі слабким. Він свідчить про низьку залежність відповідей на індикатори «GSR-5» від бажання респондентів давати соціально схвальні відповіді.

Таблиця 10

Зв'язок значень латентної змінної «GSR-5» із контрольними показниками
($r, p < 0,01$)

Контрольні показники	<i>r</i>
Оцінка поточної економічної ситуації (11-бальна шкала)	0,49
Оцінка В. Зеленського на посаді Президента України (10-бальна шкала)	0,51
Рівень аномії (адитивне значення від 0 до 18)	−0,26
Рівень цинізму (адитивне значення від 0 до 14)	−0,12
Довіра поліції (5-бальна шкала)	0,26
Довіра до прокуратури (5-бальна шкала)	0,29
Довіра до судів (5-бальна шкала)	0,30
Довіра до Президента (5-бальна шкала)	0,46
Довіра до Верховної Ради (5-бальна шкала)	0,42
Довіра до Уряду (5-бальна шкала)	0,42
Довіра до місцевих органів влади (5-бальна шкала)	0,29
Самооцінка соціального статусу (7-бальна шкала)	0,39
Локус контролю (5-бальна шкала)	0,21
Загальна задоволеність життям (5-бальна шкала)	0,42
Задоволеність життям у населеному пункті (5-бальна шкала)	0,29
Соціальне самопочуття (адитивне значення від 20 до 60)	0,31
Самооцінка стану здоров'я (5-бальна шкала)	0,23
Оцінка матеріального рівня життя сім'ї (11-бальна шкала)	0,36
Шкала брехні MMPI (адитивне значення від 0 до 15)	0,09

На окрему увагу заслуговують індикатори соціологічного тесту ПСС-20, оскільки вони різною мірою пов'язані зі значеннями «GSR-5». З огляду на це були відібрані ті індикатори, які роблять найсуттєвіший внесок у зв'язок між двома методиками (див. табл. 11). Як можна побачити, в контексті соціального самопочуття, загальні установки щодо держави формуються на базі широкого спектру оцінок: 1) інституційної ефективності та гарантій (необхідна медична допомога, робота, що підходить, юридична допомога для захисту своїх прав та інтересів); 2) узгодженості особистого потенціалу з актуальною ситуацією (уміння жити в нових умовах, упевненість у своїх силах, здоров'я); 3) доступності рекреаційних благ (повноцінне дозвілля, можливість повноцінно проводити відпустку, можливість харчуватися відповідно до своїх смаків).

Таблиця 11

Зв'язок значень латентної змінної «GSR -5» з окремими індикаторами ПСС-20
($r, p < 0,01$)

Індикатори ПСС-20:	r
Необхідної медичної допомоги	0,27
Вміння жити в нових суспільних умовах	0,24
Роботи, що підходить	0,24
Повноцінного дозвілля	0,24
Можливості повноцінно проводити відпустку	0,22
Можливості харчуватися відповідно до своїх смаків	0,22
Упевненості у своїх силах	0,21
Юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів	0,21

Обговорення

Результати факторної валідазації. Ґрунтовні результати, отримані в різних дослідженнях, дають усі підстави розглядати загальні установки щодо держави загального добробуту як стійку внутрішню властивість, котра, на нашу думку, формується у респондентів у результаті їхніх спостережень та оцінок ефективності функціонування держави.

Ця внутрішня властивість є формою домінувального дискурсу, що може поступово змінюватися або еволюційним шляхом, або ж раптово, внаслідок істотних соціальних потрясінь. Фаза соціального розвитку, що існувала до початку війни у 2022 році, характеризувалася суттєвою стабільністю, тому в усіх дослідженнях у 2020 та 2021 роках ми спостерігали, по суті, одну й ту саму модальну ситуацію — вагоме переважання негативних оцінок, що цілком узгоджувалося з існуванням в українському суспільстві дотичних негативних феноменів (низька інституційна довіра, міжособистісна політико-психологічна напруженість, аномія тощо). Але після початку війни, а відтак внаслідок значних змін у структурі соціальної дійсності, було зафіксовано суттєву зміну вказаного домінувального дискурсу.

Поряд із тим, незважаючи на однофакторну структуру установок щодо держави загального добробуту, вони являють собою комплексне гетерогенне утворення. Ця особливість робить бажаним змістовний аналіз соціальних спільностей із використанням «GSR-5» як на рівні агрегованих показників, так і на рівні його окремих індикаторів.

Результати критеріальної валідизації. Головне питання, яке виникло в рамках критеріальної валідизації, стосується тих значних позитивних змін, котрі відбулися у відповідях після початку війни. Ми бачимо два взаємодоповняльні пояснення цього феномену.

По-перше, критерії оцінювання, використовувані до та під час війни, є відмінними. Для прикладу візьмемо доволі неочевидні зміни у результатах відповідей на запитання про те, якими є умови життя для більшості населення України. За цим показником стало значно більше відповідей, що умови є загалом задовільними, а також менше відповідей про те, що вони є загалом поганими. Справді, в умовах війни вже відсутність безпосередніх військових дій у місці проживання є суттєвою підставою для оцінки умов життя принаймні на рівні задовільних.

По-друге¹, відбулося переосмислення ролі української держави у житті її громадян. До цього у жителів України було стабільно скептичне, якщо не негативне ставлення до ефективності держави загалом. Але після початку війни відбулося усвідомлення, що втрата державності позбавить жителів України багатьох важливих благ, що існують у демократичних суспільствах.

З огляду на ці два пояснення подив мають викликати не поточні позитивні оцінки в умовах війни, а ті негативні оцінки, які фіксувалися у мирний час.

Результати конструктивної валідизації. Враховуючи факт спрямованості «GSR-5» на вимірювання явища, яке характерне для макрорівня соціальної взаємодії, цілком логічним є найтісніший зв'язок її значень з оцінками поточної економічної ситуації та успішності діяльності Президента.

Загалом ця закономірність проявляє себе і стосовно інших показників: за вищого рівня соціальної взаємодії, до якого можна віднести той чи той індикатор, спостерігаються більш сильні зв'язки, а чим ближче показник до індивідуальних характеристик, тим слабшим є зв'язок. Як приклад можна навести іншу фундаментальну характеристику суспільства — рівень цинізму в ньому. Оскільки цей показник характеризує «узагальненого іншого» на рівні повсякденної взаємодії, відповідний зв'язок є доволі слабким.

Схожа ситуація спостерігається і з показниками ПСС-20. Незважаючи на свою комплексність, агрегований показник цього тесту не досягає найвищих (порівняно з іншими показниками) значень конструктивної валідизації. Передусім це зумовлено тим, що соціальне самопочуття в такому випадку оцінюється з індивідуальної перспективи достатності різних соціальних благ.

На рівні окремих індикаторів ПСС-20 проявляють себе ті з них, котрі є найважливішими точками поєднання (станом до війни) широкого соціального контексту ефективності держави з індивідуальними соціальними потребами,

1 Цю думку висловив доктор філософських наук Євген Головаха.

задоволеність яких може (ця гіпотеза потребує докладнішої перевірки) здійснювати важливий внесок у формування загальних установок щодо держави загального добробуту.

Висновки

Соціологічний тест «GSR-5» характеризується високими показниками факторної, критеріальної та конструктивної валідності. Це, разом з його компактним розміром, робить тест придатним для використання в масових опитуваннях різними методами (F2F, CATI, CAWI). Останнє було підтверджено завдяки використанню інструменту в усіх зазначених видах досліджень.

«GSR-5» також продемонстрував значний потенціал у фіксації діахронних змін громадської думки, які відбуваються через соціальні зрушення загальнонаціонального масштабу. З огляду на це ми припускаємо, що методика може бути використана також для крос-національних порівнянь.

Враховуючи фундаментальний характер загальних установок щодо держави загального добробуту для демократичних суспільств, результати застосування соціологічного тесту «GSR-5» можуть бути покладені в підґрунтя типологічного аналізу сучасних демократичних суспільств. Відштовхуючись від отриманих у пропонованій праці результатів, для побудови ортогональної проекції в якості другого параметра відповідної типології доцільно використати результати застосування шкали цинізму із Мінесотського багатofазного опитувальника особистості. В такому разі один параметр буде фіксувати ставлення респондентів до власної держави, а другий — до людей, котрі формують відповідне суспільство. Цю ідею ми розглядаємо як наступне дослідницьке завдання, пов'язане із застосуванням «GSR-5».

Додаток 1

Соціологічний тест «GSR-5»

Як Ви оцінюєте ефективність української держави на цьому етапі?

1. Центральні органи влади майже не справляються зі своїми обов'язками
2. Центральні органи влади частково справляються зі своїми обов'язками
3. Центральні органи влади справляються майже зі всіма своїми обов'язками
4. Важко відповісти

Що ви думаєте про майбутнє України?

1. Скоріше за все, ситуація буде погіршуватися
2. Ситуація не буде погіршуватися, але навряд чи й покращиться
3. Скоріше за все, ситуація буде покращуватися
4. Важко відповісти

Якими, на Ваш погляд, є умови життя в Україні для більшості населення?

1. Загалом погані
2. Загалом задовільні
3. Загалом гарні
4. Важко відповісти

Що Ви скажете про досягнення та невдачі України починаючи з 1991 року і до сьогоднішнього дня?

1. Переважали невдачі
2. Невдачі й досягнення компенсували одне одного
3. Переважали досягнення
4. Важко відповісти

Якою мірою Ви задоволені подіями, які відбуваються в нашій країні зараз?

1. Скоріше незадоволений(-на)
2. Наскільки задоволений(-а), настільки й незадоволений(-а)
3. Скоріше задоволений(-а)
4. Важко відповісти.

Джерела

Головаха, Е. (ред.), Костенко, Н. (ред.), Макеев, С. (ред.). (2014). *Общество без доверия*. Киев: Институт социологии НАН Украины.

Дембіцький, С. (2019). *Політична культура українського суспільства: тенденції розвитку в умовах новітніх викликів*. Київ: Інститут соціології НАН Україна.

Дембіцький, С. (2019). *Розробка соціологічних тестів: методологія і практики її застосування*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Дембіцький, С. (2020). Цивілізаційна суб'єктність України з точки зору соцієтальних цінностей: стан масової свідомості. В: *Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності* (сс. 195–207). Київ: Ніка-Центр.

Державний класифікатор соціальних стандартів і нормативів (2002). Отримано з: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0293203-02#Text>

ДОСЛІДЖЕННЯ (2022). Отримано з: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/>

Закон України Основи законодавства України про охорону здоров'я (1993). Отримано з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>

Закон України Про соціальні послуги (2019). Отримано з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>

Конституція України (1996). Отримано з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування (1998). Отримано з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/16/98-%D0%B2%D1%80#Text>

Симончук, О., Макеев, С. (2020). Актуальна соціально-класова структура України як чинник цивілізаційної суб'єктності: порівняльна перспектива. В: *Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності* (сс. 208–220). Київ: Ніка-Центр.

Симончук, О. (2019). *Соціальні класи в сучасних суспільствах: евристичний потенціал класового аналізу*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Филлипс, Л., Йоргенсен, М.В. (2008). *Дискурс-анализ. Теория и метод*. Харьков: Гуманитарный центр.

Andress, H.J., Heien, T. (2001). Four worlds of welfare state attitudes? A comparison of Germany, Norway, and the United States. *European Sociological Review*, 17 (4), 337–356.

Andress, H.J., Heien, T. (2001). Four worlds of welfare state attitudes? A comparison of Germany, Norway, and the United States. *European Sociological Review*, 17 (4), 337–356.

Bean, C., Papadakis, E. (1998). A comparison of mass attitudes towards the welfare state in different institutional regimes, 1985–1990. *International Journal of Public Opinion Research*, 10 (3), 211–236.

Eger, M.A., Breznau, N. (2017). Immigration and the welfare state: A cross-regional analysis of European welfare attitudes. *International Journal of Comparative Sociology*, 58 (5), 440–463.

- Ervasti, H., Andersen, J.G., Ringdal, K. (Eds.). (2012). *The future of the welfare state: Social policy attitudes and social capital in Europe*. S.I.: Edward Elgar Publishing.
- Esping-Andersen, G. (2006). Three Worlds of Welfare Capitalism. *The welfare state reader*, 434–454.
- Goerres, A., Prinzen, K. (2012). Can we improve the measurement of attitudes towards the welfare state? A constructive critique of survey instruments with evidence from focus groups. *Social Indicators Research*, 109 (3), 515–534.
- Goossen, M. (2020). The gender gap in welfare state attitudes in Europe: The role of unpaid labour and family policy. *Journal of European Social Policy*, 30 (4), 452–466.
- Hasenfeld, Y., Rafferty, J.A. (1989). The determinants of public attitudes toward the welfare state. *Social Forces*, 67 (4), 1027–1048.
- Heywood, A. (2017). *Political ideologies: An introduction*. London: Macmillan International Higher Education.
- Hjerm, M., Schnabel, A. (2012). How much heterogeneity can the welfare state endure? The influence of heterogeneity on attitudes to the welfare state. *Nations and Nationalism*, 18 (2), 346–369.
- Introduction. Ervasti, H., Andersen, J. G., & Ringdal, K. (Eds.) (2012). *The future of the welfare state: Social policy attitudes and social capital in Europe*. S.I.: Edward Elgar Publishing.
- Jary, D., Jary, J. (1991). *HarperCollins dictionary of sociology*. S. I.: HarperPerennial.
- Kumlin, S. (2007). The welfare state: Values, policy preferences, and performance evaluations. In: *The Oxford handbook of political behavior*. (S.I.???)
- Naumann, E., Buss, C., Bähr, J. (2016). How unemployment experience affects support for the welfare state: a real panel approach. *European Sociological Review*, 32 (1), 81–92.
- Roosma, F., Gelissen, J., Van Oorschot, W. (2013). The multidimensionality of welfare state attitudes: A European cross-national study. *Social indicators research*, 113 (1), 235–255.
- Roosma, F., Van Oorschot, W., Gelissen, J. (2014). The preferred role and perceived performance of the welfare state: European welfare attitudes from a multidimensional perspective. *Social science research*, 44, 200–210.
- Taylor-Gooby, P., Chung, H., Leruth, B. (2018). The contribution of deliberative forums to studying welfare state attitudes: A United Kingdom study. *Social Policy & Administration*, 52 (4), 914–927.
- Zimmermann, K., Heuer, J.O., Mau, S. (2018). Changing preferences towards redistribution: How deliberation shapes welfare attitudes. *Social Policy & Administration*, 52 (5), 969–982.

Отримано 10.08.2022

References

- Golovakha, Ye., Kostenko, N., Makeev, S. (Eds.) (2014). [In Russian]. *Society without trust*. Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. [=Головаха 2014]
- Dembitskyi, S. (2019). [In Ukrainian]. *Political Culture of Ukrainian Society: Tendencies of Development in Terms of New Challenges*. Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. [=Дембіцький 2019]
- Dembitskyi, S. (2019). [In Ukrainian]. *Development of sociological tests: methodology and practical applications*. Kyiv: Institute of Sociology, the National Academy of Sciences of Ukraine. [=Дембіцький 2019]
- Dembitskyi, S. (2020). [In Ukrainian]. The civilizational subjectivity of Ukraine from the point of view of societal values: the state of mass consciousness. In: *Ukraine as a civilizational subject of history and modernity* (pp. 195–207). Kyiv: Nika Tsent. [=Дембіцький 2020]
- State classifier of social standards and regulations* (2002). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0293203-02#Text>
- RESEARCH (2022). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/>
- Law of Ukraine Basics of the legislation of Ukraine on health care* (1993). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>

Law of Ukraine On Social Services (2019). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>

Constitution of Ukraine (1996). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

Fundamentals of the legislation of Ukraine on mandatory state social insurance (1998). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/16/98-%D0%B2%D1%80#Text>

Simonchuk, O., Makeev, S. (2020). [In Ukrainian]. The current social-class structure of Ukraine as a factor of civilizational subjectivity: a comparative perspective. In: *Ukraine as a civilizational subject of history and modernity* (pp. 208–220). Kyiv: Nika Tsent. [=Симончук 2020]

Simonchuk, O. (2019). *Social classes in modern societies: the heuristic potential of class analysis*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine. [=Симончук 2019]

Phillips, L., Jorgensen, M.W. (2008). [In Russian]. Discourse Analysis as Theory and Method. Kharkiv: Humanitarian Center. [=Филлипс 2019]

Andress, H.J., Heien, T. (2001). Four worlds of welfare state attitudes? A comparison of Germany, Norway, and the United States. *European Sociological Review*, 17 (4), 337–356.

Andress, H.J., Heien, T. (2001). Four worlds of welfare state attitudes? A comparison of Germany, Norway, and the United States. *European Sociological Review*, 17 (4), 337–356.

Bean, C., Papadakis, E. (1998). A comparison of mass attitudes towards the welfare state in different institutional regimes, 1985–1990. *International Journal of Public Opinion Research*, 10 (3), 211–236.

Eger, M.A., Breznau, N. (2017). Immigration and the welfare state: A cross-regional analysis of European welfare attitudes. *International Journal of Comparative Sociology*, 58 (5), 440–463.

Ervasti, H., Andersen, J.G., Ringdal, K. (Eds.). (2012). *The future of the welfare state: Social policy attitudes and social capital in Europe*. S.l.: Edward Elgar Publishing.

Esping-Andersen, G. (2006). Three Worlds of Welfare Capitalism. *The welfare state reader*, 434–454.

Goerres, A., Prinzen, K. (2012). Can we improve the measurement of attitudes towards the welfare state? A constructive critique of survey instruments with evidence from focus groups. *Social Indicators Research*, 109 (3), 515–534.

Goossen, M. (2020). The gender gap in welfare state attitudes in Europe: The role of unpaid labour and family policy. *Journal of European Social Policy*, 30 (4), 452–466.

Hasenfeld, Y., Rafferty, J.A. (1989). The determinants of public attitudes toward the welfare state. *Social Forces*, 67 (4), 1027–1048.

Heywood, A. (2017). *Political ideologies: An introduction*. London: Macmillan International Higher Education.

Hjerm, M., Schnabel, A. (2012). How much heterogeneity can the welfare state endure? The influence of heterogeneity on attitudes to the welfare state. *Nations and Nationalism*, 18 (2), 346–369.

Introduction. Ervasti, H., Andersen, J.G., Ringdal, K. (Eds.) (2012). *The future of the welfare state: Social policy attitudes and social capital in Europe*. S.l.: Edward Elgar Publishing.

Jary, D., Jary, J. (1991). *HarperCollins dictionary of sociology*. S.l.: HarperPerennial.

Kumlin, S. (2007). The welfare state: Values, policy preferences, and performance evaluations. In: *The Oxford handbook of political behavior*. S.l.

Naumann, E., Buss, C., Bähr, J. (2016). How unemployment experience affects support for the welfare state: a real panel approach. *European Sociological Review*, 32 (1), 81–92.

Roosma, F., Gelissen, J., Van Oorschot, W. (2013). The multidimensionality of welfare state attitudes: A European cross-national study. *Social indicators research*, 113 (1), 235–255.

Roosma, F., Van Oorschot, W., Gelissen, J. (2014). The preferred role and perceived performance of the welfare state: European welfare attitudes from a multidimensional perspective. *Social science research*, 44, 200–210.

Taylor-Gooby, P., Chung, H., Leruth, B. (2018). The contribution of deliberative forums to studying welfare state attitudes: A United Kingdom study. *Social Policy & Administration*, 52 (4), 914–927.

Zimmermann, K., Heuer, J. O., Mau, S. (2018). Changing preferences towards redistribution: How deliberation shapes welfare attitudes. *Social Policy & Administration*, 52 (5), 969–982.

Received 10.08.2022

СЕРГІЙ ДЕМБИЦЬКИЙ

Загальні установки щодо держави загального добробуту: концепт та особливості вимірювання

Статтю присвячено результатам розроблення соціологічного тесту «GSR-5», призначеного для вимірювання загальних установок щодо держави загального добробуту.

Проведено теоретичний аналіз вимірювання установок щодо держави загального добробуту в сучасних західних суспільствах. Зроблено висновок про те, що всю сукупність відповідних досліджень можна розподілити на дві категорії — апіорну (перехід від концепції до наявних вимірювань) та апостеріорну (фокусування на досвіді емпіричних досліджень). При цьому виявлено недостатню увагу до загальних установок щодо держави (як фонового, чи стереотипного ставлення).

Запропоновано соціологічний тест, ґрунтований на п'яти індикаторах щодо держави: оцінці ефективності, оцінці майбутнього, оцінці умов життя, оцінці історичних досягнень та оцінці поточних подій.

З метою подальшої емпіричної валідизації методу було включено в чотири широкомасштабні крос-секційні дослідження з використанням різних методів (CAWI, F2F, самозаповнення, CATI). На підставі отриманих результатів перевірено факторну, критеріальну та конструктивну валідність тесту.

Для категоризації установок респондентів, виходячи з їхніх індивідуальних відповідей, використано підхід ідеальних типів. У результаті виокремлено 5 соціальних груп під кутом зору їхнього ставлення до власної держави: виразно негативну, помірно негативну, проміжну, помірно позитивну та виразно позитивну.

Загалом на підставі проведеного аналізу зроблено висновок про можливість використання методики «GSR-5» у соціологічних дослідженнях.

Ключові слова: установки щодо держави загального добробуту, соціологічний тест, валідизація

СЕРГЕЙ ДЕМБИЦКИЙ

Общие установки в отношении государства всеобщего благосостояния: концепт и особенности измерения

Статья посвящена результатам разработки социологического теста «GSR-5», предназначенного для измерения общих установок в отношении государства всеобщего благосостояния.

Проведен теоретический анализ измерения установок в отношении государства всеобщего благосостояния в современных западных обществах. Сделан вывод о том, что всю совокупность соответствующих исследований можно разделить на две категории — апіорную (переход от концепции к имеющимся измерениям) и апостеріорную (фокусирование на имеющемся опыте эмпирических исследований). При этом обнаружено недостаточное внимание к общим установкам в отношении государства (как фоновому, или стереотипному отношению).

Предложен социологический тест, основывающийся на пяти индикаторах в отношении государства: оценке эффективности, оценке будущего, оценке условий жизни, оценке исторических достижений и оценке текущих событий.

С целью дальнейшей эмпирической валидизации методика была включена в четыре широко-масштабных кросс-секционных исследований с использованием различных методов (CAWI, F2F, самозаполнение, CATI). На основании полученных результатов проверены факторная, критериальная и конструктивная валидность теста.

Для категоризации установок респондентов на основании их индивидуальных ответов использован подход идеальных типов. В результате выделено 5 социальных групп с точки зрения их отношения к собственному государству: выразительно негативную, умеренно негативную, промежуточную, умеренно позитивную и выразительно позитивную.

В целом на основании проведенного анализа сделан вывод про возможность использования методики «GSR-5» в социологических исследованиях.

Ключевые слова: установки в отношении государства всеобщего благосостояния, социологический тест, валидизация

SERHII DEMBITSKYI

General attitudes towards the welfare state: the concept and features of measurement

The article is devoted to the results of the development of a sociological test «GSR-5», designed to measure general attitudes towards the welfare state.

A theoretical analysis of the measurement of attitudes towards the welfare state in modern Western societies has been carried out. It is concluded that the entire set of relevant studies can be divided into two categories — a priori (transition from the concept to existing measurements) and a posteriori (focusing on the existing experience of empirical research). At the same time, insufficient attention was revealed to general attitudes towards the state (as a background or stereotypical attitude).

The sociological test is proposed based on five indicators in relation to the state: assessment of effectiveness, assessment of the future, assessment of living conditions, assessment of historical achievements and assessment of current events.

For the purpose of further empirical validation, the sociological test was included in four large-scale cross-sectional studies using different methods (CAWI, F2F, self-completion, CATI). Based on the obtained results, the factor, criterion and construct validity of the test was checked.

The ideal types approach was used to categorize respondents' attitudes based on their individual responses. As a result, 5 social groups were identified in terms of their attitude to their own state: expressively negative, moderately negative, intermediate, moderately positive and expressively positive. In general, based on the analysis, a conclusion was made about the possibility of using the sociological test «GSR-5» in sociological research.

Keywords: attitudes towards the welfare state, sociological test, validation

РУСЛАНА МОСКОТИНА,

PhD із соціології, фахівець 1 категорії лабораторії прикладних соціологічних досліджень факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (03022, Київ, просп. Глушкова, 4-д)

RUSLANA MOSKOTINA,

PhD in Sociology, 1st Category Specialist, Laboratory of Applied Sociological Research, Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv (4-d, Glushkova Avenue, Kyiv, 03022)

rmoskotina@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-2195-3121>

Побудова індексу на підставі індикаторів методики GSR-5 із використанням моделі ґрадуйованих відповідей

Тестові методики, як правило, асоціюються із психологічними дослідженнями. Але вони також застосовуються у соціологічних дослідженнях. Тестом є набір пунктів (індикаторів), призначених для вимірювання латентної характеристики [Paek, Cole, 2020: р. 1]. Латентними характеристиками можуть бути як психологічні (якщо йдеться про психологічні тести), так і соціальні (якщо йдеться про соціологічні тести) феномени. Серед ключових властивостей соціологічних тестів можна виокремити інтегральність, яка передбачає можливість об'єднання індикаторів тесту в один інтегральний показник [Дембицький, 2016: с. 143; Дембіцький, 2019: с. 36; Головаха, Панина, 1997: с. 5]. Інтегральний показник є числовим вираженням латентної характеристики. До інтегральних показників належать, в тому числі, індекси.

Серед теорій, які стосуються розроблення тестів, можна виокремити класичну теорію тестів (classical test theory) та сучасну теорію тестів (item response theory, або IRT). Одиницею аналізу у класичній теорії тестів виступає, як правило, сумарний бал відповідей респондента на запропонований набір пунктів [Paek, Cole, 2020: р. 1]. Тобто маємо справу з адитивним індексом. Серед переваг адитивних індексів можна виокремити простоту обрахунку та інтерпретації їхніх значень. Однак вони мають і певні недоліки. Розраховуючи значення адитивного індексу, ми виходимо з того, що кожен пункт має однакову вагу. Проте логічно припустити, що так буває не завжди. Також передбачається, що відстані між варіантами відповідей є однаковими для всіх пар сусідніх альтернатив

Цитування: Москотина, Р. (2022). Побудова індексу на підставі індикаторів методики GSR-5 із використанням моделі ґрадуйованих відповідей. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 25–39, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.03.025>.

кожного з індикаторів. Наприклад, якщо всі індикатори мають 3-бальну шкалу, відстань між варіантами відповідей 1 та 2 вважається такою ж, як відстань між альтернативами 2 і 3. Та якщо йдеться про порядкові шкали, ця умова може не виконуватись. Тож потрібен інструмент побудови індексів, що усував би вказані недоліки. Один з таких інструментів — модель ґрадуйованих відповідей — пропонує сучасна теорія тестів.

Сучасна теорія тестів та модель ґрадуйованих відповідей

Сучасна теорія тестів позначає низку математичних моделей зв'язку між латентною змінною та пунктами тесту — моделей IRT. Кожен респондент займає якусь позицію на шкалі латентної змінної, що визначає імовірність того, чи обере він той або інший варіант відповіді для певного пункту [Bean, Bowen, 2021]. Латентна змінна позначається як θ . Сучасна теорія тестів ґрунтується на низці припущень [Paek, Cole, 2020: p. 4; de Ayala, 2022: pp. 21–23]:

1. Слід визначити розмірність моделі IRT. Під розмірністю розуміють кількість латентних змінних, в які можна об'єднати пункти тесту. Моделі можуть бути одновимірними (тобто всі індикатори об'єднуються в одну латентну змінну) та багатовимірними.
2. Пункти тесту мають бути локально незалежними. Зокрема, локальна незалежність для одновимірних моделей передбачає, що однієї латентної змінної достатньо для пояснення всіх зв'язків між відповідями на пункти тесту.
3. Варто обрати функцію, що описує залежність між імовірністю відповіді респондента на той чи інший пункт тесту й латентною змінною. Її ще називають функцією відповідей на завдання (item response function). Вибір функції, своєю чергою, залежить від вибору моделі IRT.

Обираючи модель IRT, слід виходити з того, який тип шкали має кожен з пунктів тесту. Для дихотомічних змінних застосовуються модель Раша, 2-параметрична логістична модель, 3-параметрична логістична модель, 4-параметрична логістична модель. Для порядкових шкал досить часто використовується модель ґрадуйованих відповідей (graded response model) [Samejima, 1997]. На ній зупинимося більш детально, адже в нашому випадку побудова індексу здійснюватиметься на підставі індикаторів, що мають порядкову шкалу. Модель ґрадуйованих відповідей передбачає побудову функцій для кожного варіанту відповіді кожного з пунктів тесту — функцій відповідей для категорій (category response functions). Вони характеризують імовірність вибору певного варіанту відповіді на той чи інший пункт тесту залежно від значення латентної змінної. Спочатку розраховуються ймовірності вибору варіанту відповіді k і більше на кожен з пунктів тексту залежно від значення θ . Це можна подати у вигляді такої формули [Meade, Lautenschlager, 2004: p. 365; Bean, 2021]:

$$P_{ik}^*(\theta_s) = \frac{e^{a_i(\theta_s - b_{ik})}}{1 + e^{a_i(\theta_s - b_{ik})}}, \quad (1)$$

де $P_{ik}^*(\theta_s)$ — імовірність того, що респондент s з певним значенням θ обере варіант відповіді k і більше на пункт тесту i ; a — параметр дискримінації, дає змогу визначити, наскільки пункт тесту i диференціює респондентів з різними

значеннями θ (також може розглядатись як характеристика сили зв'язку між θ і пунктом тесту i); b — параметр розташування. Інтерпретується як значення θ , для якого респондент з імовірністю 0,5 обере варіант відповіді k і більше на пункт тесту i . Кількість параметрів b становить $n-1$, де n — кількість варіантів відповіді для пунктів тесту.

Знаючи імовірність вибору варіанта відповіді k і більше на кожен з пунктів тесту, можна розрахувати імовірність вибору варіанту відповіді k залежно від значення латентної змінної. Це можна виразити у вигляді такої формули:

$$p_{ik}^*(\theta_s) = P_{ik}^*(\theta_s) - P_{ik+1}^*(\theta_s), \quad (2)$$

де $p_{ik}^*(\theta_s)$ — імовірність того, що респондент s з певним значенням θ обере варіант відповіді k на пункт тесту i .

Графіки функцій мають вигляд кривих, побудованих для кожного варіанту відповіді кожного з пунктів тесту — кривих відповідей для категорій (category response curves). Наприклад, якщо індикатори мають 7-бальну порядкову шкалу, для кожного з них будується графік, на який нанесено 7 кривих. За допомоги їх можна візуально відобразити імовірність вибору варіанта відповіді k на той чи інший пункт тесту для кожного значення θ .

У сучасній теорії тестів використовують поняття «інформація». Інформацію можна визначити як кількісний показник знань про латентну змінну, отриману на підставі балу пункту тесту чи загального балу за шкалою [Nugent, 2017]. Кількість інформації для пункту тесту залежить від значень параметра дискримінації a та параметрів розташування b . Чим більше значення a , тим точніше цей пункт дає змогу оцінити значення латентної змінної. Також чим більша відстань між значеннями параметрів b , тим точніше пункт тексту дає змогу оцінити значення латентної змінної [Bean, 2021]. Визначити, наскільки точно кожен з пунктів дає змогу оцінити значення θ , можна графічно, за допомоги інформаційних кривих (item information curves). Чим більшою є площа під кривою, тим точніше цей пункт тесту дає змогу оцінити значення θ .

Модель градуйованих відповідей дає змогу згенерувати значення θ ; ця змінна і буде шуканим індексом. θ набуває як додатних, так і від'ємних значень, нерідко має стандартний нормальний розподіл із середнім значенням 0 та стандартним відхиленням 1. Це може викликати незручності в інтерпретації змінної. Модель градуйованих відповідей дає змогу співвіднести значення змінної θ з очікуваними значеннями адитивного індексу¹. Графічно це можна зобразити у вигляді характеристичної кривої для тесту (test characteristic curve). Крім того, можна зберегти значення змінної θ у шкалі значень адитивного індексу, що полегшує її подальшу інтерпретацію. В цьому полягає перевага моделі градуйованих відповідей порівняно з моделями конфірмаційного факторного аналізу. Останні теж можуть бути використані для обрахунку значень індексів, що враховують різну вагу індикаторів та відстані між варіантами відповідей для кожного з них, але не пропонують інструментів їх перетворення в іншу шкалу.

1 Якщо точніше, то модель градуйованих відповідей співвідносить значення θ з істинними балами (true scores). Істинний бал — це сумарний бал відповідей респондента на індикатори тесту. Саме таким чином розраховується адитивний індекс.

Методика GSR-5: побудова індексу

Схарактеризувавши модель градуйованих відповідей, перейдемо безпосередньо до побудови індексу для індикаторів методики GSR-5¹, розробленої С. Дембіцьким [Дембіцький, 2022]. Кожен з них має 3-бальну порядкову шкалу² (див. табл. 1). Методика вимірює загальні установки щодо держави загального добробуту. Вони характеризують фонове ставлення населення до своєї країни (а саме до України). З одного боку, це ставлення зумовлене особливостями функціонування державних інститутів, подіями, що мають місце в Україні. З іншого боку, воно визначається стереотипними оцінками цих інститутів і подій. Індикатори методики GSR-5 стосуються різних часових вимірів. Пункти B4 і B2 характеризують уявлення респондентів про минуле та майбутнє української держави. Решта індикаторів стосуються уявлень про теперішній стан справ у країні. Ми спиралися на дані опитування Соціологічної групи «Рейтинг», проведеного у травні 2022 року. Застосовувався метод CATI, вибіркова сукупність становила 2000 респондентів, що репрезентували населення України віком від 18 років і старше³.

Таблиця 1

Індикатори GSR-5	
Індикатори	Варіанти відповідей
B1. Як Ви оцінюєте ефективність української держави на цьому етапі?	1. Центральні органи влади майже не справляються зі своїми обов'язками 2. Частково справляються 3. Справляються майже зі всіма своїми обов'язками
B2. Що ви думаєте про майбутнє України?	1. Найімовірніше ситуація буде погіршуватися 2. Ситуація не буде погіршуватися, але навряд чи покращиться 3. Найімовірніше ситуація буде покращуватися
B3. Якими, на Ваш погляд, є умови життя в Україні для більшості населення?	1. Загалом погані 2. Загалом задовільні 3. Загалом гарні
B4. Що Ви скажете про досягнення та невдачі України, починаючи з 1991 року і до сьогоднішнього дня?	1. Переважали невдачі 2. Невдачі і досягнення компенсували одне одного 3. Переважали досягнення
B5. Якою мірою Ви задоволені подіями, які відбуваються в нашій країні зараз?	1. Радше не задоволені 2. Наскільки задоволені, настільки і не задоволені 3. Радше задоволені

1 Від словосполучення «generalized state reality». Як можна здогадатися з назви, методика включає 5 індикаторів.

2 Кожен з пунктів включає варіант «Важко відповісти», а отже, вони мають номінальну шкалу. Цю альтернативу було перекодовано у пропущені значення, таким чином, змінні стали порядковими.

3 Детальнішу інформацію про опитування групи «Рейтинг» та його результати можна переглянути за посиланням: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvenadcatyy_obschenacionalnyy_opros_dinamika_ocenki_obraza_gosudarstva_18-19_maya_2022.html

Вважається, що «чим більшою мірою, на думку дослідника, результати вимірювання зумовлені різними дискурсами і/або навколишньою соціальною дійсністю респондента, тим вагомішою є необхідність конструювання індексу» [Дембіцький, 2019: с. 269]. Вище зазначалося, що загальні установки щодо держави загального добробуту залежать від особливостей функціонування державних інститутів, від подій, що відбуваються в країні. Стереотипні уявлення респондентів про роботу державних інститутів та щодо подій в Україні, зі свого боку, теж чинять вплив. Однак, по-перше, ці стереотипні уявлення сформовані зовнішніми чинниками. Зокрема, тим, як у тих чи інших ЗМІ подається інформація про ситуацію в країні. По-друге, респонденти можуть переглянути власні стереотипні уявлення у відповідь на зміни, що відбуваються в країні. З цього робимо висновок, що результати вимірювання все ж досить суттєво визначаються навколишньою дійсністю респондента. Це свідчить на користь того, що ми можемо будувати індекс для індикаторів методики GSR-5.

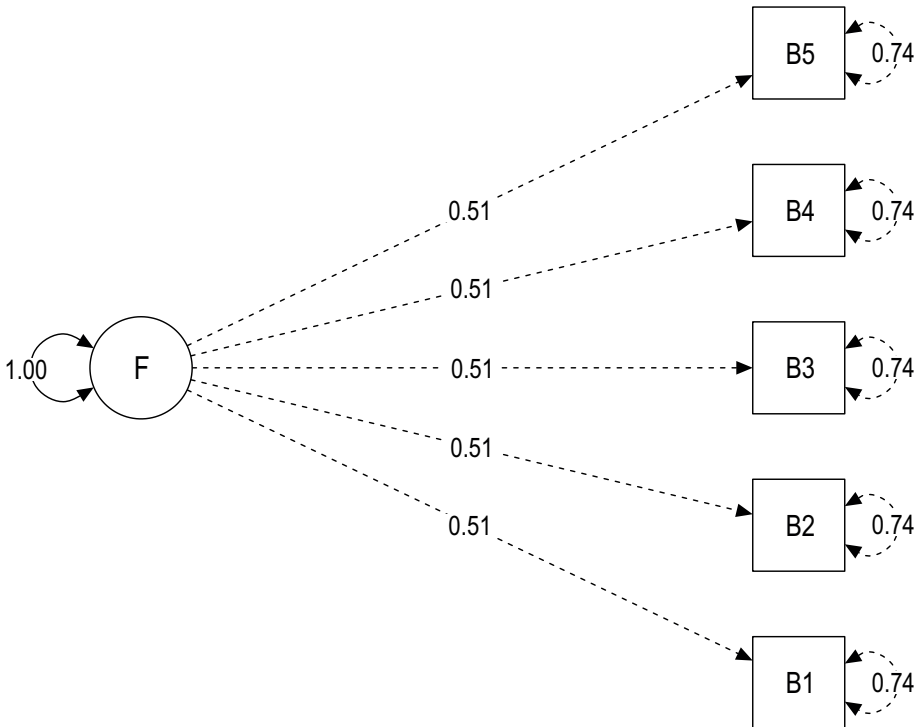

Рис. 1. Модель конфірмаційного факторного аналізу
(факторні навантаження та дисперсії стандартизовано)

Спершу визначимо, чи має сенс побудова адитивного індексу для пунктів методики. Слід переконатися, що індикатори мають однакову вагу. З цією метою було проведено конфірмаційний факторний аналіз (КФА) у програмному середовищі R (пакет «lavaan»). Позаяк дані виміряні у порядковій шкалі, було застосовано метод DWLS, адже він забезпечує більш точні оцінки параметрів

[Mindrila, 2010: p. 61]. Модель КФА передбачала виокремлення однієї латентної змінної, до якої входили всі індикатори методики GSR-5, що мали однакові факторні навантаження (див. рис. 1). Аналіз відповідності моделі даним оцінювався за показниками CFI, TLI, RMSEA, SRMR¹. Якщо значення CFI та TLI перевищують 0,95, а значення RMSEA та SRMR є меншими за 0,06 та 0,08 відповідно, це свідчить про хорошу відповідність моделі даним [West et al., 2012].

Як виявилось, модель КФА не демонструє прийнятної відповідності даним: значення CFI становить 0,838, значення TLI — 0,820, а RMSEA та SRMR — 0,091 та 0,092 відповідно. Можна припустити, що індикатори мають різну вагу, а отже, виникає потреба в альтернативній моделі. Тож побудовано одновимірну модель ґрадуйованих відповідей (пакет «mirt» в R).

Щоб перевірити відповідність моделі ґрадуйованих відповідей (моделі GRM) даним, застосовувалася статистика C_2 . Її розроблено для порядкових шкал; її перевагою є також те, що вона не накладає обмежень на кількість індикаторів залежно від кількості варіантів відповіді на кожен з них² [Paek, Cole, 2020; Cai, Monroe, 2014]. Для статистики розраховується рівень значимості. Якщо він перевищує 0,05, модель відповідає даним. У нашому випадку рівень значимості для C_2 перевищує 0,05, що свідчить про відповідність моделі GRM даним.

Відповідність моделі даним також оцінювалась за показниками CFI, TLI, RMSEA, SRMR. Якщо CFI та TLI більші або дорівнюють 0,95, а RMSEA та SRMR не перевищують 0,05, це свідчить про хорошу відповідність моделі даним [Noe-Grijalva et al., 2022]. Значення CFI та TLI становлять 0,999, RMSEA — 0,007, SRMR — 0,015. Такі значення свідчать про хорошу відповідність моделі GRM даним. Так як побудована нами модель є одновимірною і демонструє гарну відповідність даним, це свідчить на користь того, що однієї латентної змінної достатньо для пояснення зв'язків між відповідями на пункти методики GSR-5.

Також слід визначити, наскільки пункти методики відповідають моделі GRM. У разі невідповідності індикатора моделі ми, за потреби, можемо його вилучити. Для оцінювання відповідності пунктів застосовувалася статистика $S\text{-}\chi^2$, на її основі розраховується показник RMSEA. Якщо його значення для індикатора не перевищує 0,06, він добре відповідає побудованій моделі [Bean, 2021]. Значення RMSEA менші, ніж 0,06, для кожного з індикаторів методики, а отже, всі вони добре відповідають побудованій моделі (див. табл. 2).

1 Значення CFI (Comparative Fit Index) знаходяться в діапазоні від 0 до 1. TLI (Tucker-Lewis Index) набуває значень від 0 до 1, але подекуди вони можуть виходити за вказані межі. Значення RMSEA (Root Mean Square Error of Approximation) та SRM(S)R (Standardized Root Mean Square Residual) перебувають в межах від 0 до 1.

2 На відміну від статистики M_2^* , також розробленої для порядкових змінних (хоча загалом вона може бути застосована і для дихотомічних змінних). Вона накладає обмеження на кількість індикаторів залежно від кількості варіантів відповіді. Наприклад, для розрахунку статистики потрібно щонайменше 6 дихотомічних змінних, а якщо індикатори мають 5-бальну шкалу, їх потрібно не менш як 12 [Paek, Cole, 2020; Cai, Hansen, 2013]. Нагадаємо, що ми маємо справу з 5 індикаторами, які мають 3-бальну шкалу; якщо керуватися вказаними критеріями, ми не маємо змоги розрахувати статистику M_2^* .

Таблиця 2

Відповідність індикаторів методики GSR-5 побудованій моделі

Індикатори	RMSEA на підставі $S-\chi^2$
B1. Як Ви оцінюєте ефективність української держави на цьому етапі?	0,030
B2. Що ви думаєте про майбутнє України?	0,013
B3. Якими, на Ваш погляд, є умови життя в Україні для більшості населення?	0,000
B4. Що Ви скажете про досягнення та невдачі України, починаючи з 1991 року і до сьогоднішнього дня?	0,019
B5. Якою мірою Ви задоволені подіями, які відбуваються в нашій країні зараз?	0,031

Пересвідчившись, що модель демонструє хорошу відповідність даним, перейдемо до аналізу значень її параметрів — параметра дискримінації a і параметрів розташування b (див. табл. 3).

Таблиця 3

Параметри моделі GRM

Індикатори	a	b_1	b_2
B1. Як Ви оцінюєте ефективність української держави на цьому етапі?	1,636	-2,617	-0,170
B2. Що ви думаєте про майбутнє України?	1,571	-2,212	-1,113
B3. Якими, на Ваш погляд, є умови життя в Україні для більшості населення?	1,327	-0,962	2,225
B4. Що Ви скажете про досягнення та невдачі України, починаючи з 1991 року і до сьогоднішнього дня?	0,562	-1,499	2,703
B5. Якою мірою Ви задоволені подіями, які відбуваються в нашій країні зараз?	0,474	0,299	3,429

Як уже зазначалося, параметр a характеризує силу зв'язку між пунктами та латентною змінною θ . Індикатор B1 демонструє найбільшу силу зв'язку з латентною змінною, а B5 — найменшу. Різні значення параметру дискримінації вказують на те, індикатори мають неоднакову вагу. Модель GRM дає змогу цю обставину взяти до уваги при розрахунку значень латентної змінної.

Також маємо параметри b : їхня кількість становить $n - 1$, де n — кількість варіантів відповіді, що мають індикатори. В нашому випадку індикатори мають по 3 варіанти відповідей, тож у нас два параметри b . Параметр b інтерпретується як значення θ , для якого респондент з імовірністю 0,5 обере варіант відповіді k і більше для того чи іншого пункту. Тобто якщо b_1 становить -2,617, це означає, що для $\theta = -2,617$ респондент з імовірністю 0,5 обере варіанти відповіді «Частково справляються» або «Справляються майже зі всіма своїми обов'язками» для індикатора B1. А коли b_2 дорівнює -0,170, це означає, що для вказаного значення θ респондент з імовірністю 0,5 обере варіант «Справляються майже зі всіма своїми обов'язками» для індикатора B1. Значення параметрів b також показують, які ділянки шкали θ охоплюють варіанти відповіді того чи іншого

індикатора. Так, індикатори B1 і B2 характеризуються найбільшою силою зв'язку з латентною змінною, але краще «працюють» для лівої (від'ємної) частини шкали θ . B3 і B4 покривають ліву і праву (додатну) частини шкали змінної θ . А індикатор B5 краще «працює» для правої частини шкали θ .

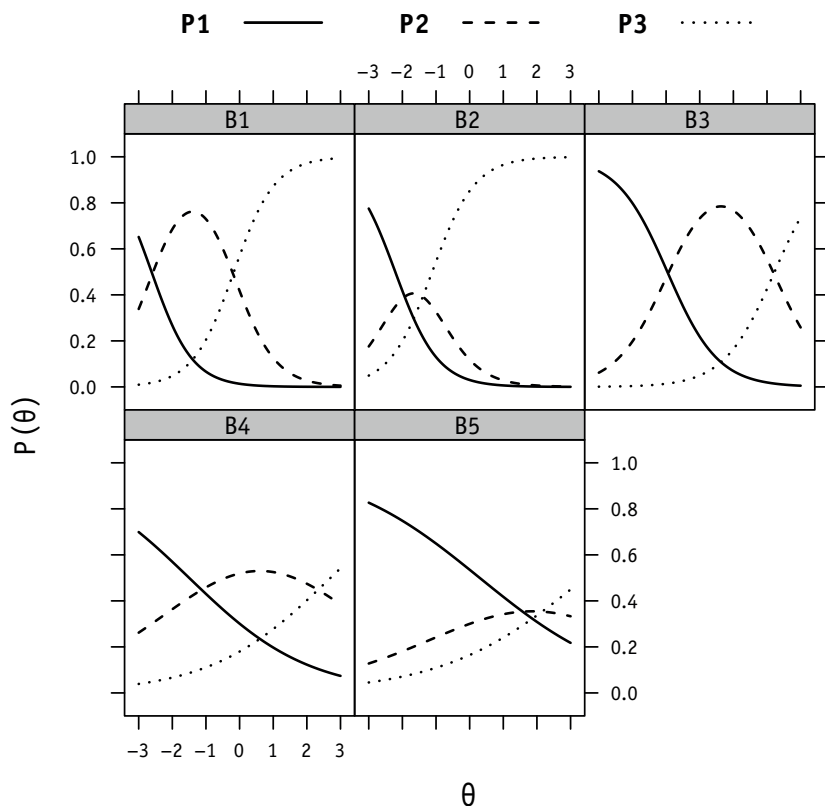

Рис. 2. Криві відповідей для категорій (модель GRM)

Імовірність вибору варіантів відповіді кожного з пунктів методики GSR-5 можна зобразити у вигляді кривих відповідей для категорій (див. рис. 2). Як бачимо, перший варіант відповіді (P1) для індикаторів B1–B4 покриває, більшою мірою, від'ємну частину шкали θ . Для індикатора B5 він охоплює фактично всю шкалу латентної змінної. Третій варіант відповіді (P3) переважно покриває додатну частину шкали θ . Для пункту B2 він охоплює значну ділянку шкали латентної змінної. Другий варіант відповіді (P2) для індикаторів B1 і B2 покриває переважно від'ємну частину шкали. Причому для пункту B2 цей варіант відповіді охоплює порівняно невелику ділянку шкали θ . Для індикатора B3 другий варіант відповіді охоплює і додатні, і від'ємні значення шкали латентної змінної. Те саме можна сказати і про індикатори B4 й B5. Ми бачимо, що деякі варіанти відповідей для певних пунктів можуть охоплювати значну ділянку шкали латентної змінної, а деякі — лише її невелику частину. Так, перший і другий варіанти відповіді індикатора B2 займають майже всю ділянку шкали змінної θ . Тож

можна поставити під сумнів те, що для кожного з пунктів методики GSR-5 відстані між парами сусідніх альтернатив сприймаються респондентами однаково. Модель GRM при побудові латентної змінної враховує відстані між варіантами відповідей кожного з індикаторів.

Аналіз кривих відповідей для категорій допомагає в подальшій інтерпретації значень латентної змінної. θ може набувати як додатних, так і від'ємних значень. Перший варіант відповіді для індикаторів методики характеризує негативні уявлення про Україну. І цей же варіант відповіді охоплює, як правило, ліву частину шкали θ . Тобто від'ємні значення латентної змінної характеризують негативні установки щодо держави загального добробуту. Третій варіант відповіді покриває переважно праву частину шкали θ і характеризує позитивні уявлення про Україну. Тобто додатні значення θ свідчать про позитивні установки щодо держави загального добробуту.

Побудуємо інформаційні криві для індикаторів методики (див. рис. 3). Чим більша площа під кривою, тим точніше пункт методики дає змогу оцінити значення латентної змінної. Найбільшою площею під кривою характеризуються пункти B1 і B2, а найменшою — індикатори B4 та B5. Причому B1 та B2 точніше оцінюють значення від'ємної частини шкали латентної змінної. Особливо добре це помітно для пункту B2. А індикатор B3, хоч і характеризується помітно меншою площею під кривою, «працює» на всій ділянці шкали θ .

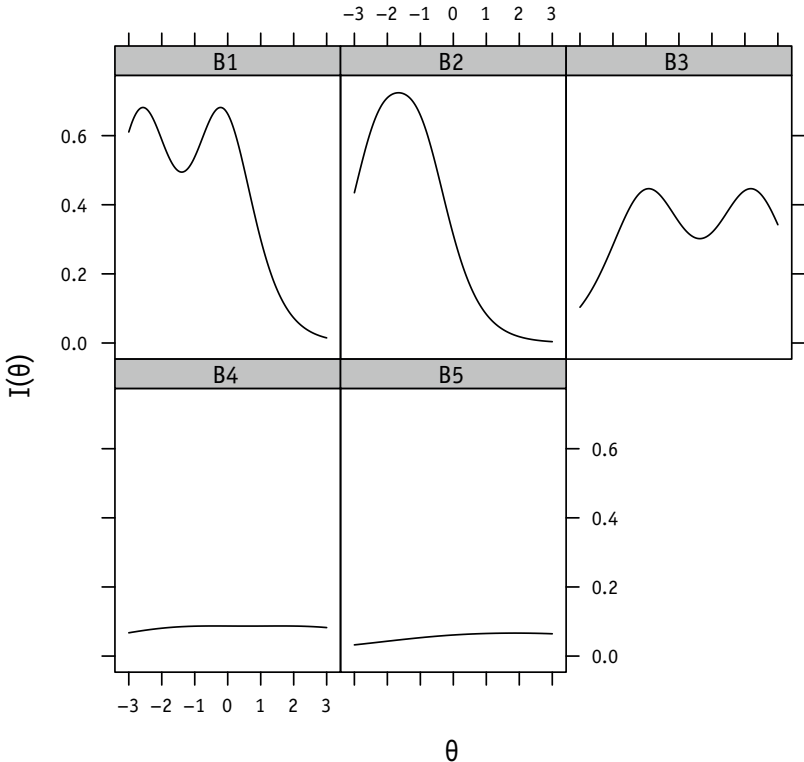

Рис. 3. Інформаційні криві (модель GRM)

Нарешті побудуємо характеристичну криву для тесту, яка дасть змогу співвіднести значення змінної θ та адитивного індексу (див. рис. 4). Значення останнього перебуває в межах від 5 до 15. Чим більшим є значення індексу, тим більш позитивними є загальні установки щодо держави загального добробуту. За допомоги цієї кривої ми можемо оцінити, яке значення адитивного індексу відповідає тому чи іншому значенню θ . Так, якщо θ дорівнює -3 , значення адитивного індексу становить 6,25. А якщо θ становить 3, значення адитивного індексу дорівнює 13,42.

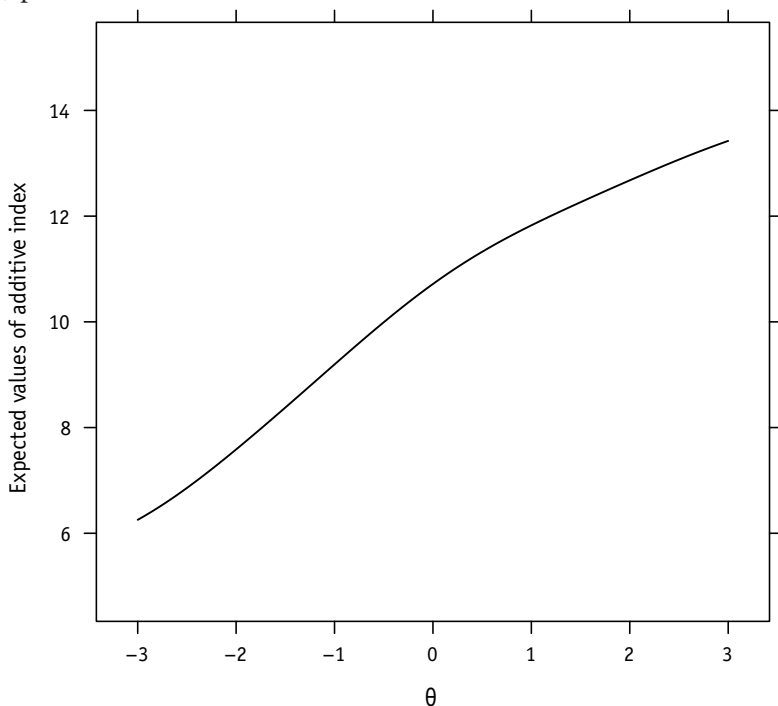

Рис. 4. Характеристична крива для тесту (модель GRM)

Ми маємо змогу зберегти θ у шкалі значень адитивного індексу. Причому, як видно з характеристичної кривої, перетворення значень латентної змінної θ у шкалу значень адитивного індексу є нелінійним.

Новостворений індекс характеризується кращою диференціувальною здатністю (його шкала має більшу кількість градацій), ніж адитивний індекс. Для обох індексів — адитивного та розрахованого за допомоги моделі GRM (індекс GRM) — було побудовано боксплоти (див. рис. 5).

Бачимо, що адитивний індекс має більший розмах та більший міжквартильний розмах. Значення першого квартилю для адитивного індексу менше, а третього квартилю більше, ніж для розрахованого за допомоги моделі GRM. Мінімальне значення для адитивного індексу менше, а максимальне є більшим порівняно з індексом GRM. При цьому медіани для них візуально не дуже від-

різняються. Для адитивного індексу медіанне значення становить 11,00, а для індексу GRM — 10,74.

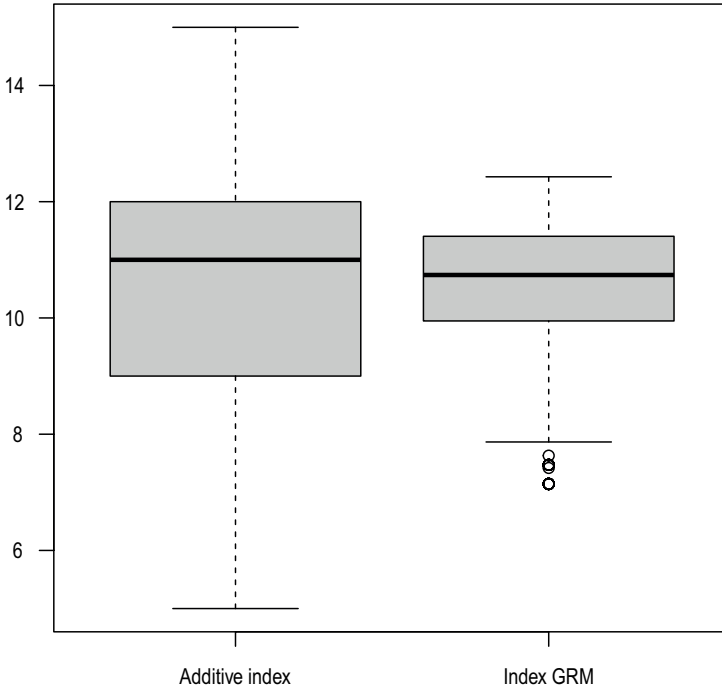

Рис. 5. Порівняння значень індексів
(адитивного та розрахованого за допомогою моделі GRM)

Висновки

Ми вели мову про побудову індексу для індикаторів методики GSR-5 за допомогою моделі ґрадуєваних відповідей. Найпростіший спосіб його конструювання — знайти сумарний бал відповідей респондента на пункти методики. Адитивний індекс передбачає, що індикатори мають однакову вагу. Однак побудувавши однофакторну модель КФА з однаковими факторними навантаженнями для пунктів, ми з'ясували, що вона не демонструє прийнятної відповідності даним. Відтак розрахунок адитивного індексу не є доцільним. Тож було застосовано одновимірну модель ґрадуєваних відповідей, яка продемонструвала хорошу відповідність даним. З одного боку, такий спосіб розрахунку індексу є більш трудомістким, ніж обрахунок адитивного індексу. З іншого боку, індекс, побудований із використанням моделі ґрадуєваних відповідей, має кілька переваг. По-перше, він враховує те, що індикатори мають різну вагу та роблять неоднаковий внесок в індекс. По-друге, враховано відстані між варіантами відповідей, адже вони не обов'язково є однаковими. Завдяки цьому індекс має вищу диференціювальну здатність порівняно з адитивним. Крім того, модель ґраду-

йованих відповідей з огляду на полегшення інтерпретації дає змогу подати бали θ у шкалі значень адитивного індексу. У цьому полягає її перевага порівняно з моделями конфірмаційного факторного аналізу, які теж можуть бути використані для побудови індексів, але не дають змоги здійснювати перетворення латентних змінних з однієї шкали в іншу.

Модель ґрадуйованих відповідей має справу зі змінними з порядковою шкалою. А індикатори методики GSR-5 включають варіант відповіді «Важко відповісти», що робить їх номінальними. Після перекодування альтернативи «Важко відповісти» у пропущені значення (як це було зроблено в нашому випадку) змінні стають порядковими. Однак ми втрачаємо певну кількість респондентів, котрі теж надали відповіді на ті чи інші пункти методики GSR-5. Тож наступним кроком може стати побудова інтегрального показника, який уможливить урахування відповідей тих респондентів, котрі обрали варіант «Важко відповісти».

Джерела

Головаха, Е., Панина, Н. (1997). *Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах*. Киев: Ин-т социологии НАН Украины.

Дембицкий, С. (2016). Социологические тесты: сущность и валидизация. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 3, 140–155.

Дембицкий, С. (2019). *Розробка соціологічних тестів: методологія і практики її застосування*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Дембицкий, С. (2022). *Загальні установки щодо держави загального добробуту: концепт та особливості вимірювання*. [Препринт наданий автором.]

Bean, G.J., Bowen, N.K. (2021). Item response theory and confirmatory factor analysis: Complementary approaches for scale development. *Journal of Evidence-Based Social Work*, 18 (6), 597–618.

Bean, J. (2021). *Using R for Social Work Research*. Retrieved from: https://bookdown.org/bean_jerry/using_r_for_social_work_research/

Cai, L., Hansen, M. (2013). Limited-information goodness-of-fit testing of hierarchical item factor models. *British Journal of Mathematical and Statistical Psychology*, 66 (2), 245–276. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.2044-8317.2012.02050.x>

Cai, L., Monroe, S. (2014). *A new statistic for evaluating item response theory models for ordinal data (CRESST Report 839)*. Los Angeles: University of California, National Center for Research on Evaluation, Standards, and Student Testing (CRESST).

de Ayala, R.J. (2022). *The theory and practice of item response theory*. S.l.: Guilford Press.

Meade, A.W., Lautenschlager, G.J. (2004). A comparison of item response theory and confirmatory factor analytic methodologies for establishing measurement equivalence/invariance. *Organizational Research Methods*, 7 (4), 361–388. DOI: <https://doi.org/10.1177/1094428104268027>

Mindrila, D. (2010). Maximum likelihood (ML) and diagonally weighted least squares (DWLS) estimation procedures: A comparison of estimation bias with ordinal and multivariate non-normal data. *International Journal of Digital Society*, 1 (1), 60–66.

Noe-Grijalva, M., Polo-Ambrocio, A., Gómez-Bedia, K., Caycho-Rodríguez, T. (2022). Spanish Translation and Validation of the COVID Stress Scales in Peru. *Frontiers in psychology*, 13, 840302. DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.840302>

Nugent, W.R. (2017). Understanding DIF and DTF: Description, methods, and implications for social work research. *Journal of the Society for Social Work and Research*, 8 (2), 305–334. DOI: <https://doi.org/10.1086/691525>

Paek, I., Cole, K. (2020). *Using R for item response theory model applications*. S.l.: Routledge.

R Core Team (2021). *R: A language and environment for statistical computing*. R Foundation for Statistical Computing. Vienna. Retrieved from: <https://www.R-project.org/>

Samejima, F. (1997). Graded response model. In: W.J. Van der Linden, R.K. Hambleton (Eds.), *Handbook of modern item response theory* (pp. 85–100). New York: Springer.

West, S.G., Taylor, A.B., Wu, W. (2012). Model fit and model selection in structural equation modeling. In: R.H. Hoyle (Ed.), *Handbook of structural equation modeling* (pp. 209–231). S.I.: Guilford Press.

Отримано 10.08.2022

References

Bean, G.J., Bowen, N.K. (2021). Item response theory and confirmatory factor analysis: Complementary approaches for scale development. *Journal of Evidence-Based Social Work*, 18 (6), 597–618.

Bean, J. (2021). *Using R for Social Work Research*. Retrieved from: https://bookdown.org/bean_jerry/using_r_for_social_work_research/

Cai, L., Hansen, M. (2013). Limited-information goodness-of-fit testing of hierarchical item factor models. *British Journal of Mathematical and Statistical Psychology*, 66 (2), 245–276. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.2044-8317.2012.02050.x>

Cai, L., Monroe, S. (2014). *A new statistic for evaluating item response theory models for ordinal data (CRESST Report 839)*. Los Angeles: University of California, National Center for Research on Evaluation, Standards, and Student Testing (CRESST).

de Ayala, R.J. (2022). *The theory and practice of item response theory*. S.I.: Guilford Press.

Dembitskiy, S. (2016). Sociological tests: the essence and validation. [In Russian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 3, 140–155. [=Дембицкий 2016].

Dembitskiy, S. (2019). *Development of sociological tests: methodology and practice of its application*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine. [=Дембицький 2019].

Dembitskiy, S. (2022). *General attitudes towards the general welfare state: concept and measurement*. [In Ukrainian]. Preprint provided by the author. [=Дембицький 2022].

Golovakha, E., Panina, N. (1997). *Integral index of social well-being (IISS): Design and application of a sociological test in mass surveys*. [In Russian]. Kyiv: Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine. [=Головаха, Панина 1997].

Meade, A.W., Lautenschlager, G.J. (2004). A comparison of item response theory and confirmatory factor analytic methodologies for establishing measurement equivalence/invariance. *Organizational Research Methods*, 7 (4), 361–388. DOI: <https://doi.org/10.1177/1094428104268027>

Mindrila, D. (2010). Maximum likelihood (ML) and diagonally weighted least squares (DWLS) estimation procedures: A comparison of estimation bias with ordinal and multivariate non-normal data. *International Journal of Digital Society*, 1 (1), 60–66.

Noe-Grijalva, M., Polo-Ambrocio, A., Gómez-Bedia, K., Caycho-Rodríguez, T. (2022). Spanish Translation and Validation of the COVID Stress Scales in Peru. *Frontiers in psychology*, 13, 840302. DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.840302>

Nugent, W.R. (2017). Understanding DIF and DTF: Description, methods, and implications for social work research. *Journal of the Society for Social Work and Research*, 8 (2), 305–334. DOI: <https://doi.org/10.1086/691525>

Paek, I., Cole, K. (2020). *Using R for item response theory model applications*. S.I.: Routledge.

R Core Team (2021). *R: A language and environment for statistical computing*. R Foundation for Statistical Computing. Vienna. Retrieved from: <https://www.R-project.org/>

Samejima, F. (1997). Graded response model. In: W.J. Van der Linden, R.K. Hambleton (Eds.), *Handbook of modern item response theory* (pp. 85–100). New York: Springer.

West, S.G., Taylor, A.B., Wu, W. (2012). Model fit and model selection in structural equation modeling. In: R.H. Hoyle (Ed.), *Handbook of structural equation modeling* (pp. 209–231). S.I.: Guilford Press.

Received 10.08.2022

РУСЛАНА МОСКОТИНА

Побудова індексу на підставі індикаторів методики GSR-5 із використанням моделі ґрадуйованих відповідей

Статтю присвячено побудові індексу для індикаторів методики GSR-5. Методика дає змогу вимірювати загальні установки щодо держави загального добробуту. Найпростішим способом є побудова адитивного індексу: розрахунок сумарного балу відповідей респондента на пункти методики. Такий індекс хоч і є простим в інтерпретації, має певні недоліки. По-перше, він передбачає, що всі індикатори мають однакову вагу. Проте логічно припустити, що це не завжди так. По-друге, вважається, що відстані між варіантами відповідей є однаковими для всіх пар сусідніх альтернатив кожного з індикаторів. Однак якщо маємо справу з порядковими змінними, ця умова може не виконуватись. Таким чином, виникає потреба в інструменті, який дасть змогу сконструювати індекс, котрий усував би вказані недоліки. Одним з таких інструментів може стати модель ґрадуйованих відповідей; вона призначена для роботи з порядковими змінними. Передусім було з'ясовано, чи доцільною є побудова адитивного індексу для індикаторів методики GSR-5. Побудувавши однофакторну модель конфірмаційного факторного аналізу з однаковими факторними навантаженнями для пунктів, було з'ясовано, що вона не демонструє прийнятної відповідності даним. Звідси випливає, що розрахунок адитивного індексу для індикаторів GSR-5 недоцільний. Тому постає потреба в альтернативній моделі. Оскільки пункти методики GSR-5 мають порядкову шкалу, для них було побудовано одновимірну модель ґрадуйованих відповідей (модель GRM). Вона продемонструвала хорошу відповідність даним. Модель GRM дала можливість сконструювати такий індекс, який враховує різну вагу пунктів та відстані між варіантами відповідей для кожного з індикаторів. Він характеризується кращою диференціальною здатністю, ніж адитивний. Крім того, модель ґрадуйованих відповідей з метою полегшення інтерпретації дає змогу зберегти значення латентної змінної у шкалі значень адитивного індексу. В цьому полягає перевага моделі ґрадуйованих відповідей, порівняно з моделями конфірмаційного факторного аналізу. Останні теж можуть бути застосовані як інструменти для побудови адитивних індексів, однак не передбачають перетворення латентних змінних з однієї шкали в іншу.

Ключові слова: модель ґрадуйованих відповідей, GSR-5, латентна змінна, конфірмаційний факторний аналіз, адитивний індекс

РУСЛАНА МОСКОТИНА

Построение индекса на основе индикаторов методики GSR-5 с использованием модели градуированных ответов

Статья посвящена построению индекса для индикаторов методики GSR-5. Методика позволяет измерять общие установки по отношению к государству всеобщего благосостояния. Простейшим способом является построение аддитивного индекса: расчет суммарного балла ответов респондента на пункты методики. Такой индекс является простым в интерпретации, но имеет определенные недостатки. Во-первых, он предполагает, что все индикаторы имеют одинаковый вес. Но логично предположить, что так бывает не всегда. Во-вторых, считается, что расстояния между вариантами ответов одинаковы для всех пар соседних альтернатив каждого индикатора. Однако если мы имеем дело с порядковыми переменными,

это условие может не выполняться. Таким образом, возникает потребность в инструменте, который позволил бы сконструировать индекс, устраняющий указанные недостатки. Одним из таких инструментов является модель градуированных ответов; она предназначена для работы с порядковыми переменными. Прежде всего, была определена целесообразность построения аддитивного индекса для индикаторов методики GSR-5. После построения однофакторной модели конфирматорного факторного анализа с одинаковыми факторными нагрузками для пунктов было установлено, что она не демонстрирует приемлемого соответствия данным. Отсюда следует, что расчет аддитивного индекса для индикаторов GSR-5 нецелесообразен. Потому возникла потребность в альтернативной модели. Так как пункты методики GSR-5 имеют порядковую шкалу, для них была построена одномерная модель градуированных ответов (модель GRM). Она продемонстрировала хорошее соответствие данным. Модель GRM позволила сконструировать индекс, учитывающий разный вес пунктов и расстояния между вариантами ответов для каждого индикатора. Он характеризуется лучшей дифференцирующей способностью, чем аддитивный. Кроме того, модель градуированных ответов с целью облегчения интерпретации позволяет сохранить значение латентной переменной в шкале значений аддитивного индекса. В этом состоит преимущество модели градуированных ответов по сравнению с моделями конфирматорного факторного анализа. Последние тоже могут быть применены в качестве инструментов построения аддитивных индексов, однако не предполагают преобразования латентных переменных из одной шкалы в другую.

Ключевые слова: модель градуированных ответов, GSR-5, латентная переменная, конфирматорный факторный анализ, аддитивный индекс

RUSLANA MOSKOTINA

Construction of the index based on the GSR-5 items using the graded response model

This article is about building of the index for GSR-5 items (questions). They measure general attitudes towards the general welfare state. The simplest way is to calculate an additive index (a total score of the respondent's answers to GSR-5 items). Such an index is easy to interpret but it has some limitations. Firstly, it assumes that all the questions have the same weight. But it is logical to suppose that this is not always the case. Secondly, it is expected that the distances between the neighboring answer options are the same for each item. However, if we are dealing with variables that are measured on an ordinal scale this condition may not be fulfilled. Therefore, we need an appropriate tool allows us to construct an index that overcomes the limitations are mentioned above. One such a tool is a graded response model; it is designed to work with variables that are measured on an ordinal scale. First of all, it is found out is there appropriate to construct an additive index for GSR-5 items. After building the single factor CFA model (confirmatory factor analysis model) with the same factor loadings for each question it turned out that this model does not show an acceptable fit to the data. Thus, the calculation of the additive index for GSR-5 items is not appropriate. Therefore, there is a need for an alternative model. Since GSR-5 items are measured on an ordinal scale a unidimensional graded response model (GRM model) is applied. It shows a good fit to the data. With the GRM model it is possible to build the index which takes into account different weights of the questions and distances between the answer options for each item. The index is constructed with the graded response model shows more variability than the additive index. In addition the graded response model (in order to facilitate interpretation) allows us to represent values of the latent variable as the additive index values. This is the advantage of the graded response model compared to confirmatory factor analysis models. The latter can also be used as tools for constructing additive indices but they do not provide the transformation of latent variables from the one scale to another.

Keywords: graded response model, GSR-5, latent variable, confirmatory factor analysis, additive index

ВІКТОР СТЕПАНЕНКО,

доктор соціологічних наук, головний науковий співробітник відділу історії та теорії Інституту соціології НАН України, головний редактор часопису «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

VIKTOR STEPANENKO,

Doctor of Science in Sociology, Chief Research Fellow at the Department of History and Theory of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine, Editor-in-Chief of the Journal «Sociology: theory, methods and marketing» (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

vikstepa@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3623-0057>

Концепція громадянського суспільства як дослідницька програма

У сучасних теоретичних дискурсах громадянського суспільства осмислюються та відображаються такі трансформаційні процеси глобалізованого світу, як масові протестні рухи, соціальні аспекти глобальної міграції, вимоги соціальної, політичної та соціокультурної справедливості, боротьба за права і свободи різних соціальних груп та меншин. Відбувається активне формування нових об'єднань та солідарностей, для яких за доби глобальних цифрових мереж державні кордони не є перепорою. Україна не є ізольованою від цих сучасних трендів. До того ж внутрішня складна соціально-політична трансформація занурює країну в новий драматичний контекст розвитку з багатьма ризиками та невизначеними перспективами.

Широкомасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року вже не лише змінило європейський безпековий порядок, а й стало чинником глобальних геополітичних потрясінь та викликів. Уперше після закінчення Другої світової війни та Кубинської ракетної кризи 1962 року світ опинився на порозі нового глобального військового протистояння із реальними ризиками застосування ядерної зброї, передовсім з боку держави-агресора. Війна на тлі складних соціальних наслідків пандемії COVID-19 значно посилила дію того глобального чинника, який, за термінологією В. Шайделя, можна назвати «кумулятивним ефектом насильства» [Scheidel, 2017]. І це також коригує перспективу у сприйнятті соціальної реальності, принаймні в українському контексті.

Цитування: Степаненко, В. (2022). Концепція громадянського суспільства як дослідницька програма. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 40–64, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.03.040>.

Нові суспільно-політичні й соціокультурні виклики актуалізують необхідність дослідження та переосмислення як теоретичних, так і політико-прикладних аспектів проблематики громадянського суспільства, питань його інституціоналізації, а також розуміння розвитку дослідницької логіки щодо різних практик суспільної самоорганізації та громадянського активізму. Попри сталий дослідницький інтерес до громадянського суспільства як у світовій, так і у вітчизняній соціальній науці, ця проблематика приречена й надалі лишатися актуальною. Адже те, що у найширшому сенсі позначається терміном «громадянське суспільство» (civil society), а саме — групова соціальна самоорганізація та громадянський активізм поза межами державних інституцій і регуляцій — є відкритим і незавершеним процесом та творчою суспільною практикою навіть у сталих демократіях. А в країнах, що переживають складну трансформацію, й погортів. Тим паче, що «громадянське суспільство» як ідеологічний дискурс, суспільно-політична практика і нормативно-регулювальна та культурно-символічна сфера ще й досі залишається неусталеним феноменом для багатьох суспільств, що перебувають у процесі складної соціетальної та суспільно-політичної трансформації, зокрема в Україні.

Мета цього тексту — застосувати методологію дослідницької програми до аналізу історичної та сучасної проблематики громадянського суспільства. Іншими словами — представити концепцію громадянського суспільства як дослідницьку програму, якій притаманна своя логіка розвитку, історична послідовність, змінюваність семантичних репрезентацій та актуалізація різних контекстуальних акцентів. Методологія дослідницьких програм, розроблена І. Лакатосом для дослідження розвитку наукового знання та адаптована для соціології Д. Бергером, М. Зелдичем та Д. Вагнером, а також розвинена Дж. Александером, є доволі плідним підходом, який дає змогу дослідити структурування евристики концептуальної дослідницької програми, формулювання її методологічних засад та історичну динаміку зміни «концептуальних каркасів» або мов цих програм [Резнік, 2021].

Так, Павло Федорченко-Кутуєв, використовуючи методологію дослідницької програми у своєму аналізі модернізації, актуалізує такі підходи І. Лакатоса: структура дослідницької програми складається із «жорсткого» теоретичного ядра та «захисного поясу» допоміжних гіпотез і теорій програми; дослідницька програма розвивається через процес конструювання захисного поясу теорій, які мають справу з фактами, що заперечують «ядро»; у зіткненні з цими фактами будь-яка евристично конкурентоспроможна («прогресивна») дослідницька програма модифікує «захисний пояс» концепцій, які піддаються спростуванню, аби відстояти беззаперечний статус свого теоретичного ядра [Кутуєв, 2005: сс. 39–40]. У своєму аналізі соціологічної дослідницької програми модернізації П. Федорченко-Кутуєв окреслює як її теоретичне ядро два базові параметри Модерну — національна держава (nation-state) та капіталізм. Власне використання методології дослідницької програми щодо модернізації та розвитку в підході цього дослідника полягає у вивченні та аналізі історичної динаміки (або зміни історичних і теоретичних фаз) та взаємодії цих двох центральних концептів теорії модернізації. Варто також наголосити, що історичний дискурс модерні-

зації є її основою розвитку самої соціологічної теорії, принаймні в її класичних витоках від М. Вебера, К. Маркса та Е. Дюркгайма.

Концепція громадянського суспільства є також окремою складовою й історичним продуктом Модерну з власними теоретичними, дискурсивними та соціально-практичними особливостями. Тому методологія дослідницької програми є цілком слушною та евристично плідною для такого аналізу.

Структура та теоретичні питання дослідницької програми громадянського суспільства

Коли йдеться про структуру та особливості концепції громадянського суспільства як дослідницької програми, можна сказати, що її теоретичне ядро складається із двох базових концептів, зокрема: 1) принципу суспільної самодіяльної активності, відокремленої від державної влади та 2) системи норм та ціннісних регуляцій, окреслених концептом цивільності (civility), від якого також історично походить етимологія самого поняття «громадянське суспільство» (civil society) у західному дискурсі. Дж. Александер називає цей другий символічно-культурний та ціннісний вимір громадянського суспільства також «цивільною сферою» (civil sphere) [Alexander, 2006].

Ідея громадянського (цивільного) суспільства формувалася історично й набувала своїх основних сучасних значень за доби Нового часу. У цьому сенсі «громадянське суспільство» — модерна історична концепція і водночас практичний проєкт соціетальної модернізації суспільного життя. Головні смисли дискурсу громадянського суспільства акумулювалися як певне теоретичне відображення складних суспільних трансформацій у Європі, пов'язаних насамперед зі становленням буржуазних суспільних відносин і капіталізму як економічного укладу, розпадом традиційних станових залежностей та ієрархій і, зрештою, ерозією феодально родових структур. Цехові, ремісницькі та торгові союзи, самоуправління європейських міст, університетські автономії — це перші історичні «острівці» громадянського суспільства, які утворюються в Європі ще за пізнього феодалізму. Те, що було спільним принципом життєдіяльності цих перших організаційних моделей громадянського суспільства, — це певні вольності, автономне, відділене від волі сюзерена чи короля функціонування таких союзів та громад на засадах власної самоорганізації.

Власне цей принцип сфери суспільної самодіяльної активності, відокремленої від державної влади, стає центральним компонентом теоретичного ядра, базовою характеристикою структуризації топосу та інституційного простору громадянського суспільства. Ця характеристика у різних варіаціях міститься й у переважній більшості класичних та сучасних визначень поняття «громадянське суспільство» [Bryant, 1995; Gellner, 1996; Кин, 2001; Степаненко, 2015]. Відмежування громадянського суспільства від держави, або точніше — визнання його відносно автономною сферою суспільної практики веде й до іншого типового уявлення про громадянське суспільство — як про мережу різних недержавних (НДО) або неурядових (НУО) організацій. Неурядові організації різних напрямів діяльності — асоціації, клуби, союзи тощо, створені добровільно самими громадянами для захисту своїх прав чи реалізації своїх інтересів, вважаються

основним структурно організаційним інститутом громадянського суспільства. Однак, як свідчить сучасна суспільна практика, показник кількості НУО та членства громадян у них — це радше традиційно зручний емпіричний індикатор різних вимірів та оцінок стану громадянського суспільства. Втім, індикатор цей доволі умовний і ненадійний за сучасних обставин, особливо (з різних причин) у посткомуністичному контексті.

Оскільки самодіяльні громадянські ініціативи добровільних об'єднань та асоціацій не ставлять собі за мету здобуття економічного зиску і є неприбутковим різновидом діяльності для своїх членів (принаймні в усталеному уявленні про громадянське суспільство), то до позначення автономності сфери громадянського суспільства від держави, з одного боку, та її відокремлення від приватної економічно підприємницької активності (сектору приватної економіки) — з іншого, застосовується також термін «третій сектор». Останній термін є доволі поширеним у технологічних підручниках і довідниках фінансово-донорських організацій для громадських активістів. Утім, «третій сектор» є синонімічним щодо «громадянського суспільства» лише у його вузькому, структурно-організаційному аспекті.

Відокремлене від держави громадянське суспільство як мережа добровільних самоорганізованих асоціацій громадян, які реалізують свої права чи інтереси поза межами окремих родин і домогосподарств, уже за таким визначенням діють у *публічній сфері*, нехай навіть не у сфері інструментальної політики. Відтак, наприклад, особисте чи родинне життя і сама родина як соціальний інститут не є конвенційними сферами громадянського суспільства. Утім, соціальні проблеми родини (такі, як проблема насильства у сім'ї, питання виховання дітей у неповних сім'ях, догляд за хворими, немічними та самотніми людьми похилого віку тощо) можуть бути і часто опиняються у центрі уваги громадських організацій, є важливим напрямом їхньої діяльності, а отже, і сферою інтересу та впливу сучасного громадянського суспільства.

Таким чином, типовим концептуальним уявленням та домінуючим дискурсом про громадянське суспільство є його так звана «секторальна» модель [Lichterman, Eliasoph, 2014; Egholm, Kaspersen, 2021]. Ідеться про те, що громадянське суспільство постає як особлива сфера або сектор, який відділений від держави та від ринкових відносин і діяльності якого притаманні свої власні організація, логіка дій та цінності [Rosenblum, Post, 2002; Ahn, Ostrom 2008; Putnam, Campbell, 2012]. Домінування секторальної моделі пояснюється історично; зокрема, від кінця 1980-х років концепцію громадянського суспільства активно використовували в осмисленні суспільних соціально-політичних поставлених трансформацій у Східній Європі та Латинській Америці саме у протиставленні громадянського суспільства авторитарній державі, а також як ідеологічне забезпечення боротьби проти її бюрократичних ексцесів.

Від тої пори всі теоретичні дебати про громадянське суспільство точилися (й досі тривають) у двох умовних напрямках, які одночасно репрезентують складові теоретичного ядра цієї концепції й часто перетинаються та поєднуються в сучасних дискурсах. З одного боку, наявна тенденція структурно та інституційно локалізувати громадянське суспільство, часто зводячи його емпі-

рично до цієї особливої соціальної сфери, яка конститується мережею НУО [Anheier, Salamon, 2006; Evers, 2009; Freise, Hallmann, 2014]. Така секторальна модель здебільшого репрезентує емпірично-інструментальний підхід та артикулює так зване вузьке розуміння громадянського суспільства. З іншого боку, активно розвивався теоретичний дискурс, який підкреслює іншу складову теоретичного ядра концепції громадянського суспільства, а саме його особливу ціннісну природу, артикульовану в концепті цивільності й виражену такими чеснотами та практиками, як довіра, солідарність, взаємопідтримка, доброзичливість, визнання іншого, відповідальність та інші цінності й мотиви у досягненні суспільного блага [Walzer, 1991; Seligman, 1993; Shills, 1997; Putnam, 2004].

Ці два дискурси громадянського суспільства — секторально-інституційний та нормативний — репрезентують дві складові його теоретичного ядра, але представлені окремо один від одного та в своїх абсолютизаціях наражають концепцію громадянського суспільства на певні методологічні обмеженості та неповноту. Адже відокремлення організаційних структур громадянського суспільства від держави та від сектору підприємницької активності, їх відносна автономність — це лише формальний критерій, який зводить значення громадянського суспільства до будь-яких недержавних утворень, які не ставлять за мету своєї діяльності економічний прибуток. Утім, такий формальний критерій ще не свідчить про розвиненість громадянського суспільства, його дієвість і тим паче про ціннісну складову та спрямованість діяльності недержавних або неурядових організацій. Американська дослідниця Шері Берман, аналізуючи досвід суспільних процесів у Ваймарській Німеччині 1930-х років, переконливо показала, що існування широкої мережі громадських об'єднань, груп і клубів за інтересами у Німеччині того часу не лише не завадило приходу нацистів до влади, а й певною мірою було використано ними для доволі ефективної націонал-соціалістської соціалізації широких верств німецького населення того часу [Berman, 1997]. Приклад Ваймарської Німеччини особливо показовий, адже йдеться не про політично й ідеологічно орієнтовані громадські організації, якими, наприклад, були в СРСР піонерська, комсомольська та інші формально недержавні організації, а про мережі добровільних об'єднань часто далеких від політики. За формальними ознаками і мафіозно-корпоративні угруповання, такі як «ку-клукс-клан» або «Аль-Каїда» (що в перекладі з арабської означає «мережа») є також недержавними організаціями.

Проблеми інституціалізації громадянського суспільства та соціальної спрямованості діяльності недержавних організацій особливо актуалізувались за сучасних умов. Дослідники, наприклад, зазначають, що у країнах «третьої хвилі» демократизації, зокрема в Африці, швидке поширення та зростання кількості неурядових організацій упродовж 1990-х років було не так результатом збільшення політичної ваги громадянського суспільства на цих теренах, як наслідком дуже прагматичного висновку, що західні донори розподіляють свої ресурси переважно через мережі НУО [Englehart, 2011: р. 338]. Історична диспозиція з досвіду східноєвропейських революцій кінця 1980-х, за якою громадянські суспільства є гармонійними, визвольними, часто спонтанними вільними об'єднаннями, які обстоюють свободу громадян проти деспотичної держави, також

не завжди підтверджується за різних суспільно-політичних обставин, передусім для суспільств, які перебувають у стані громадянських конфліктів та насильства. У таких ситуаціях, як, наприклад, у Сомалі, не держава є занадто сильною і суспільство все ще є занадто слабким, а навпаки: автономні групи, часто озброєні, або уникають контролю з боку держави, або маніпулюють державним апаратом проти своїх ворогів. Стратегія зміцнення громадянського суспільства (на противагу державі) за таких обставин може обернутись на підтримку нецивільних акторів, які здатні на насильство проти інших.

Різні інституційні контексти й типи політичних режимів також мають важливий вплив на формування та особливості функціонування недержавних об'єднань, які позиціюють себе як «громадянське суспільство». Наприклад, в авторитарному Китаї можуть існувати лише такі місцеві неурядові організації, які утримуються від будь яких демократичних вимог, а концентруються лише на задоволенні соціальних потреб, які, свою чергу, можуть викликати соціальне невдоволення. Таким чином, авторитарна держава, толеруючи існування таких НУО й навіть патронуючи їх, може досягати певного мирного співіснування з такого кшталту громадянським суспільством у взаємному «контингентному симбіозі» [Spire, 2011: р. 1], оскільки такі організації не критикують уряд і водночас знімають з нього певну частину соціальних зобов'язань.

Проблемна варіативність взаємин громадянських організацій та держави у різних політичних режимах стосується не лише концептуальних викликів щодо секторальної моделі громадянського суспільства, а й іншого важливого теоретичного питання, а саме — зв'язку між громадянським суспільством і демократією, чи не вперше артикульованого А. де Токвілем. Так, численні історичні сценарії успіху, і не лише в разі Східної Європи від кінця 1980-х років, а й, наприклад, у випадках Латинської Америки та Азії, зокрема Південної Кореї й Тайваню, демонструють підтвердження цього зв'язку — організації громадянського суспільства насправді відіграють важливу роль у процесах демократизації. Проте активне й розгалужене громадянське суспільство, представлене різними добровільними об'єднаннями, не завжди веде до дієвої демократії. Класичний кейс Ваймарської Німеччини 1930-х років у дослідженні Ш. Берман — це лише один із прикладів подібних аберацій. Дослідження Д. Райлі щодо формування фашизму в Італії та Іспанії у період між двома світовими війнами також показує, як місцеві динамічні громадянські суспільства готували ґрунт радше для авторитаризму, ніж для демократії [Riley, 2005]. І, наприклад, вже в повоєнний період 1950–1960 років в Індонезії громадські організації, які здебільшого були пов'язані з політичними партіями, були не фасилітаторами формування цивільності та соціального капіталу в суспільстві, а радше сприяли поглибленню внутрішніх соціально-політичних конфліктів та приходу до влади авторитарного режиму Сухарто [Aspinall, 2004]. Отже, в сучасній суспільній практиці взаємини громадських добровільних об'єднань, які можуть репрезентувати громадянське суспільство, і демократії не є нормативно і концептуально однозначними у дусі класичного підходу А. де Токвіля.

Зазначаючи двоїстість та розмитість секторальної моделі громадянського суспільства як аналітичної рамки, Л. Енгольм та Л. Касперсен також заважаю-

ють, що сучасний суспільний контекст радикальних суспільних трансформацій та криз суттєво відрізняється від кінця 1980-х років. Цей контекст дає багато прикладів «гібридності дій, відносин та організацій, переплетіння минулого та теперішнього і частого перетину умовних ліній поміж суспільними секторами, що, своєю чергою, ставить під сумнів саме увиразнення цих особливих та окремих секторів» [Egholm, Kaspersen, 2021: p. 144]. Нормативному уявленню про іманентний зв'язок між добровільними об'єднаннями та цивільністю також суперечать сучасні приклади нецивільної поведінки, насильства, радикалізму та популізму з боку самих цих так званих добровільних об'єднань [Armony, 2004; Lichterman, Eliasoph, 2014; Alexander et al., 2019].

Такого роду колізії та суперечності між реальним громадянським активізмом та ідеально нормативним уявленням про громадянське суспільство свідчать про неминучі розбіжності між суспільною практикою та будь-якою нормативною теорією, або у термінах Ю. Габермаса — суперечності між нормативністю і фактичністю. У випадку ж концептуалізацій громадянського суспільства ці колізії є навіть актуальнішими, адже «громадянське суспільство» — це не лише теорія та дискурс, а й різноманітні форми та прояви громадянських дій, які трансформуються, є соціально контекстуальними та залежать від способу та якості соціальних інтеракцій багатьох соціальних акторів та інститутів. Як зауважує М. Алагappa, реферуючи здебільшого до азійського контексту, але з висновком універсального значення, «громадянське суспільство — це арена влади, нерівності, боротьби, конфлікту та кооперації поміж конкуруючими ідентичностями та інтересами; воно містить різноманітні формальні та неформальні організації з широким розмаїттям структур, ресурсів, цілей та методів» [Alagappa, 2004: p. 46].

Сучасний розвиток дослідницької програми громадянського суспільства також намагається відображати цю реальну «гібридну» соціальну практику у своїх концептах. Наприклад, нецивільна поведінка деяких недержавних акторів публічного простору в сучасних дискурсах визначається як своєрідний парадоксальний оксюморон — «нецивільне громадянське суспільство» (*uncivil civil society*) [Tørres, 2021]. Колізії секторальної моделі громадянського суспільства, зокрема щодо його практичних відносин з державно-адміністративними інститутами, деякі дослідники позначають не менш парадоксальним, з точки зору конвенційної теоретичної логіки, поняттям «система громадянського суспільства, контрольованого державою» [Wiarda, 2003: p. 15].

Такі оксюмори, з погляду нормативних уявлень про громадянське суспільство, є доволі показовим прикладом його складних реальних відносин із державою. Намагання контролю з боку держави, особливо автократичної, а також корпорацій різного роду та спрямування за сферою суспільної самоорганізації, використання ними привабливої ідеї громадянського суспільства є вельми поширеною практикою в сучасних умовах, зокрема й у вітчизняних реаліях. Подібні тенденції виявляються в різних своїх аспектах та в різних країнах, особливо в тих, де політичні режими ще далекі від усталених демократичних норм, а добровільна солідарна самоорганізація громадян не має міцних традицій. Ці тенденції фіксуються, зокрема, в численних акронімах псевдо-(ква-

зі-)«громадських» організацій, таких як QANGO (від англ. «квазіавтономні недержавні організації»), GONGO (від англ. «недержавні організації, організовані державою»), MANGO (від англ. «недержавні організації, пов'язані з мафією»), MONGO (від англ. «недержавні організації, організовані мафією» або в іншій інтерпретації — «моя власна недержавна організація»), FINGO (від англ. «фінансово орієнтовані недержавні організації»), DONGO (від англ. «недержавні організації, організовані донорами»), BONGO (від англ. «недержавні організації, організовані бізнесом»), BINGO (від англ. «недержавні організації, орієнтовані на інтереси бізнесу») та в інших позначеннях [Anheier, Toepler, 2010: p. 779] для подібних імітаційних або гібридних утворень. Тією чи іншою мірою такі деформації організаційних структур та громадянських практик (замовні «протести», непрозорі лобістські послуги тощо) характерні й для багатьох посткомуністичних громадянських суспільств, зокрема українського.

Не менш проблемними, з точки зору конвенційної секторальної моделі громадянського суспільства та уявлень про громадські організації як неприбуткові інституції, є сучасні відносини «третього сектору» з бізнесом, підприємництвом та ширше — із сучасною капіталістичною економікою. Постмодерна соціальна практика демонструє безліч прикладів гібридних взаємодій і перетинів громадянського суспільства та ринкової економіки, зокрема в практиках соціального підприємництва, коли прибуток від підприємницької активності, спрямованої на надання соціальних послуг (приміром, для соціально вразливих верств населення, бідних, сиріт або ВІЛ-інфікованих) є якщо не самоціллю громадських організацій, то радше засобом підтримки їхньої фінансової сталості.

Секторальна теоретична модель громадянського суспільства може суттєво методологічно обмежувати поле зору дослідника, котрий вивчає реальні громадянські суспільства та сучасні форми громадянської активності. Головною проблемою такого підходу є ігнорування та недостатня увага до взаємодій громадянського суспільства, держави та ринку. Як зазначає Ф. Едлоф, у найкращому разі ці ефекти так званої колонізації громадянського суспільства іншими секторами, зокрема ринком, піддаються критиці, зокрема як «зростання монетизації волонтерства» або «маркетингізація третього сектору» [Adloff, 2021: p. 152]. Дослідження, зорієнтовані на секторальний підхід, схильні також ігнорувати економічну активність організацій громадянського суспільства у душі солідарної, альтернативної економіки або економіки «третього сектору». Зокрема, дослідження «третього сектору» у США часто виключають із розгляду кооперативи та інші форми солідарної економіки у своєму тлумаченні концепції громадянського суспільства. А французькі дослідники традиційно менше цікавляться розрізненням між прибутковими та неприбутковими видами активності, натомість підкреслюють відмінності між приватним та колективним і різними демократичними формами прибуткової активності [Adloff, 2021: p. 152].

Водночас навіть в історичній концепції громадянського суспільства, зокрема у підходах шотландського Просвітництва А. Сміта та А. Фергюсона, ринок та економіка не були відділені від громадянського суспільства, а їхній цивільний, а також цивілізаційний вплив був частиною громадянського суспільства як процесу соціетальної модернізації. Варто нагадати, що Адам Сміт був не

лише класиком економіки, а й моральним філософом. І лише від К. Маркса з його критикою *bürgerliche Gesellschaft* інтегральний зв'язок між економікою та громадянським суспільством був розірваний, адже громадянське суспільство було нізведено Марксом до буржуазного суспільства, основою якого є суто класовий антагонізм. По суті такі критики окресленого спрощеного розуміння, як Марсель Мос та Карл Полані, нагадують нам, що економіку в широкому та автентичному сенсі не можна ототожнювати лише з капіталістичними ринковими процесами. Економіка також залежить від соціального процесу репродукції, зокрема від безоплатної домашньої та освітньої роботи, а також від соціальних процесів перерозподілу та взаємності [Laville, Salmon, 2015; Adloff, 2016]. Ба більше, в сучасний період зрозуміло також і те, що ефективний ринок не є самодостатньою саморегулювальною системою, але потребує для свого функціонування політичної та правової регуляції, а також норм цивільності у ринкових взаєминах. Сучасні дебати про «змішану», кооперативну чи солідарну економіку, економіку самозайнятості та інші гібридні форми економічної та соціальної активності підкреслюють актуальність різних взаємодій економіки, держави та громадянського суспільства як у практичній площині, так і на рівні сучасних теоретичних концептуалізацій.

Історичність та контекстуальність дослідницької програми громадянського суспільства

Методологія дослідницької програми громадянського суспільства передбачає вивчення історичної трансформації цієї концепції, розвитку її історичних стадій (форм), або «концептуального каркасу» в термінології І. Лакатоса [Лакатош, 2007]. Як і багато інших концептів сучасного політичного тезаурусу «громадянське суспільство» є продуктом історичного розвитку з відповідними змінами в артикуляції акцентів його смислів. Власне сама «багатошаровість» [Pérez-Díaz, 2014] поняття «громадянське суспільство», яка породжує проблемну складність його дослідження, є не лише результатом теоретичного вдосконалення, а й концептуальним відображенням історичної соціетальної трансформації та самоорганізаційних практик сучасних суспільств, накопичення їхньої структурної та функційної складності, відкритості та ризикованої невизначеності постмодерних суспільних процесів.

Історично дискурсивний аналіз розвитку поняття громадянського суспільства передбачає виокремлення його історичних контекстів і дослідження трансформації соціального досвіду та структурних змін, що відповідали історичним смисловим значенням цього поняття. Дослідження смислових трансформацій суспільних топосів і теоретичних дискурсів в історичному часі та виявлення їхніх послідовності чи розривів з інституційними структурами — одне із ключових завдань історичної соціології. Наприклад, уявлення про громадянське суспільство як відокремлену від держави сферу — це результат повільної історичної трансформації не лише смислового поля цього поняття, а й європейської суспільної практики та соціального досвіду від часів античності до XVII–XVIII століть. Особливою інтригою позначені дослідження посткомуністичних смислових трансформацій, занурених у постмодерний контекст пришвидшеного іс-

торичного часу з його особливими алгоритмами гібридного соціального конструювання (догматизація, наслідування, імітація — з одного боку, та активна соціальна уява, новий соціальний досвід — з іншого).

Утім, завдання дослідника у здійсненні історичної реконструкції розвитку поняття — не лише інтерпретувати трансформації його значень, а й фіксувати моменти його можливих смислових незмінностей, сталості, окреслювати свого роду смислові константи теоретичного ядра поняття. На слушну думку німецького соціального дослідника Рейнгарта Козелека, саме в таких невідповідностях смислів, розбіжностях, які виникають між старими значеннями понять, пов'язаними з історичними реаліями, що зникли (чи зникають), і новими смисловими наповненнями їх, і з'являється можливість звернути увагу на ці смислові константи, яким, однак, вже не відповідає реальна дійсність, або ж за цими смислами побачити дійсність, значення якої може залишатися неусвідомленим [Козеллек, 2014: с. 35]. Останнє зауваження є особливо методологічно цінним щодо «громадянського суспільства». Адже, наприклад, такі смисли ще античного поняття *societas civilis*, як громадський етос та чесноти, або концепція цивільності, що була центральною для дискурсу шотландського Просвітництва XVIII століття, зберігають свою константну значущість, хоча, можливо, й не сповна актуалізовані в сучасних звучаннях та значеннях поняття громадянського суспільства, особливо у його посткомуністичному контексті та відповідному дискурсі [Степаненко, 2015].

Які ж соціокультурні та історично-структурні чинники впливають на трансформацію смислів багатьох модерних суспільно-політичних понять, зокрема поняття «громадянське суспільство»? Р. Козелек виокремлює чотири такі взаємопов'язані чинники, дієвість яких особливо дається взнаки, починаючи з історичного досвіду структурування смислового простору Нового часу, а саме: демократизація, темпоралізація, можливість ідеологізування та політизація [Козеллек, 2014: сс. 27–31]. Демократизація в контексті історичного розвитку поняття означає, що з історичним суспільним розвитком сфера вжитку суспільно-політичних понять розширюється — як у сенсі долання станових меж щодо їх вжитку, так і в сенсі розширення їхнього семантичного поля. Розвиток освіти та поширення освіченості не лише для обраних і небагатьох, технологічні інновації в друкарстві та збільшення форм і накладів масових друкованих видань, популяризація медіа та розвиток культури публічного спілкування історично сприяли цим процесам демократизації. Яскравим прикладом чинника демократизації історичного розвитку поняття «громадянське суспільство» є його відродження та активне термінологічне використання у період східноєвропейських антикомуністичних революцій кінця 1980-х років. Темпоралізація в контексті історичної трансформації смислів понять означає, за Козелеком, процес категорійних смислових наповнень, які пов'язують поняття з їхньою часовою структурованістю, або, іншими словами, актуальністю (чи актуалізацією їхніх смислів) тут і зараз. Скажімо, античний термін «республіка» трансформується від родового поняття для всіх форм представницької влади в історично-партійний термін, який претендує на єдину репрезентацію легітимності влади нарівні із «демократією».

Іншим важливим чинником, який структурує смисловий простір Нового часу, є *можливість ідеологізування* в інтерпретації значень суспільних понять. Ця можливість позначає історичний досвід Модерну, який характеризується «втратою «очевидних» класифікацій соціальних фактів та їх позначень» [Козеллек, 2014: с. 30]. У цьому історичному процесі зростає ступінь абстрактності багатьох понять, які вже не встигають за змінами подій чи еволюцією суспільних структур, а відтак вимушені абстрагуватись від цих численних змін. Водночас такі багатозначні поняття відкривають можливості для різного ідеологічного використання їх. У сучасному українському контексті яскравим прикладом цього є, зокрема, ситуативне і часто маніпулятивне використання поняття «громадянське суспільство» різними акторами суспільно-політичного процесу з іноді протилежними ідеологічними позиціями та класовими інтересами.

Нарешті, *політизація* суспільних понять — це четвертий структурний чинник трансформації та розширення їхніх значень — фактор, який, подібно до попередніх взаємопов'язаних із ним, став уявлюватися й посилювати свій ефект починаючи від історичної доби Модерну. Процеси промислових революцій та суспільних трансформацій, плюралізація та політична партизація суспільного життя, які супроводжували історичний розвиток модерної Європи, стимулювали появу та вживання неологізмів і різних тактик управління мовою, зокрема появу «слів-гасел». Власне, сама мова стає потужним чинником історичного формування європейських держав-націй та їхніх політик національної уніфікації та стандартизації. Поняття, які виважають та позначають проекти майбутнього (розвитку), управління, контролю та влади, дедалі активніше залучаються до сфери політичного планування і до самої мови як засобу символічного (П. Бурдьє) і цілком реального політичного панування. Як зазначає Р. Козеллек, «відношення поняття до того, хто його розуміє, перевертається, зміщується на користь мовних засобів, які покликані випереджати свій час та виглядати інструментами творення майбутнього» [Козеллек, 2014: с. 31]. Політизація виявляється і в тому, що однакові поняття по-різному інтерпретуються, вживаються та використовуються у різних політичних режимах; як приклад — маргіналізація (ба навіть негативна конотація) таких понять, як «нація» чи «приватна власність» у радянському офіційному дискурсі.

Багатозначність концепту «громадянське суспільство», його евристичний та соціально визвольний потенціал відкривають можливості не лише для ідеологізації та політизації, а й для теоретичної нормативної ідеалізації цього поняття. Значною мірою така нормативна ідеалізація не лише присутня, а й є однією з важливих характеристик концепту «громадянське суспільство», навіть з тої причини, що громадянське суспільство — історичне та контекстуальне поняття, і різні його аспекти та характеристики можуть актуалізуватися у різні історичні періоди та в різних суспільних контекстах по-різному.

Історичний дискурс громадянського (цивільного) суспільства має тривалу історію, яка сягає своїми першовитоками часів античності, зародження перших практик самоуправління політичної громади, рівності громадян перед законом та особливого нормативного порядку громадянських та цивільних чеснот. Антична традиція сформувала дві головні взаємопов'язані передумови модерно-

го значення «громадянського суспільства». Це, по-перше, історично унікальна форма громадської життєдіяльності та, як би сказали сьогодні, політичного режиму прямої демократії — давньогрецького полісу і, по-друге, традиція громадянської доброчесності, яка культивувалась у суспільній життєдіяльності «міста — громади — держави» та була репрезентована в античній політичній філософії та етиці, зокрема в Аристотелевій етиці. Саме антична демократична традиція, трансформована також в історичний досвід Римської республіки, надбанням якої була усталена система правових норм і регуляцій суспільної життєдіяльності (римське право), стала історичним лоном розвитку основ західної демократії та громадянського суспільства. Навіть базовий лексикон цієї традиції (*сенат, право вето, форум, трибун* тощо) набув відображення в сучасній демократичній практиці різних країн.

Тривалий період європейського середньовіччя також не є історичним припиненням розвитку громадянського суспільства. Хоча можна стверджувати, що за цієї історичної доби в Європі цей розвиток не синхронізувався з наявними формами державного (монархічного) та місцевого (феодального) правління, а радше відбувався поза межами ієрархічно-державного адміністрування. Релігійні об'єднання, європейські міські громади із їхньою тривалою боротьбою проти свавілля феодалів, становлення традицій університетської автономії та самоврядування, а також інші островці збереження та розвитку соціальної емансипації й самоорганізації у середньовічній Європі готували історичний соціокультурний ґрунт формування нових суспільних практик та відносин.

Соціокультурна динаміка розвитку капіталізму та модернізації з такими їхніми проявами, як комерціалізація землі, праці та капіталу, розвиток ринкових відносин, епоха революцій в Англії та Європі, а також згодом — успішна політична боротьба північноамериканських колоній за незалежність призвели до кризи як чинного феодального ладу, так і панівної ідеологічної парадигми його підтримки. Принципи ідеологічної легітимації абсолютистської влади та суспільного устрою, що базувалися на визнанні зовнішніх щодо суспільства матриць соціального порядку, таких як божественний авторитет, монархія та сакралізація традиційного укладу, почали руйнуватися під тиском соціокультурних наслідків європейської модернізації кінця XVII століття, таких як секуляризація, соціокультурна емансипація та індивідуалізація. Формується тип автономного, або, за виразом Е. Гелнера, «модульного» (*modular*) [Gellner, 1996: р. 97] індивіда, більш незалежного від родових, соціально ієрархічних, цехових тощо зв'язків. Як зазначає А. Селігмен, «на початку XVIII століття люди, аби пояснити існування суспільного порядку, дедалі більше стали придивлятися до того, як суспільство функціонує саме по собі» [Seligman, 1993: р. 140].

Саме цей погляд на суспільство, що функціонує «саме по собі», через свої власні причини та закони почав асоціюватися з модерною концепцією громадянського суспільства. Утвердженню цієї ідеї передували тривалий і послідовний розвиток європейської соціально-теоретичної думки та її переорієнтація на пошук іманентних, внутрішніх, а не зовнішніх, трансцендентних причин та закономірностей соціального устрою та розвитку. Свого сучасного актуального звучання поняття громадянського суспільства набуває за доби Модерну, розви-

ваючись у просвітницьких ідеях Ж.-Ж. Русо, Ш. Монтеск'є, Д. Лока, шотландської моральної філософії XVIII століття (Ф. Хатчесон, Д. Г'юм, А. Сміт, А. Фергюсон). І далі ця традиція тягнеться від А. де Токвіля до А. Грамші, Ю. Габермаса, Н. Еліаса, Е. Гелнера, Д. Кіна, А. Арато, Р. Патнема, Дж. Александера та інших сучасних дослідників.

Але саме досвід поставторитарних і посткомуністичних трансформацій кінця XX століття актуалізував уже в сучасну добу проблематику громадянського суспільства у глобальному вимірі, зокрема для Східної Європи та України. В осмисленні процесів тектонічних політичних зрушень останнього періоду XX — початку XXI століття історичне поняття «громадянське суспільство» знову стало корисним [Kumar, 1993]. За час, що минув після східноєвропейських антикомуністичних революцій кінця 1980-х років, концептуалізація громадянського суспільства, а також його реальні прояви та маніфестації як у глобальному масштабі, так і в окремих регіонах і країнах набули нових актуальностей та окреслили нові складні виміри та підходи. Останні, насамперед у перспективі досвіду драматичної суспільної трансформації в Україні, вже не вкладаються у спрощену ідеологію громадянського суспільства, висловлену в гаслі революційних романтиків та інтелектуалів періоду зародження східноєвропейської демократичної хвилі — «громадяни проти держави» [Arato, 1981; Havel, 1985].

Отже, з огляду на таку тривалу і складну історичну траєкторію формування поняття громадянського суспільства певну методологічну проблему в аналізі відповідної дослідницької програми становить виокремлення історичних етапів та теоретичних варіацій його розвитку. Зокрема, можна позначити дві методологічні лінії дослідження історичних витоків соціологічної концепції громадянського суспільства. Перша лінія орієнтується на історичний аналіз громадянського суспільства як суспільної практики. Прикладом такого аналізу є дослідження історико-структурних перетворень у сфері публічності, здійснене Ю. Габермасом [Габермас, 2000]. Друга умовна лінія, яка дотична до аналізу дослідницької програми цього концепту, більше фокусує увагу на історичній генезі дискурсу та трансформації теоретичної моделі громадянського суспільства у соціологічному сенсі — на генезі його «ідеального типу». Звісно, це не означає, що, концентруючись на аналізі розвитку концепції, дослідник залишатиме осторонь зв'язок між розвитком ідеї та трансформацією соціальної реальності, що їй відповідає. У контексті цього аналізу важливо вирізнити ті теоретичні, соціокультурні та соціальні алгоритми, які визначали формування соціологічної дослідницької програми громадянського суспільства.

Одним із прикладів такого алгоритму історичного розвитку дослідницької програми громадянського суспільства є тристадіальна періодична модель, запропонована Джефрі Александером [Alexander, 1998, 2006]. Цей теоретик виокремлює три послідовні фази, або історичні стадії розвитку модерного концепту громадянського суспільства. За Александером, *громадянське суспільство I* (SC I) — це рання класична історична концепція розуміння громадянського суспільства, яка артикулюється наприкінці XVIII сторіччя в ідеології європейського Просвітництва й набуває подальшого розвитку в підходах А. де Токвіля. У цій ранній формі поняття «громадянське суспільство» є доволі широкою

концептуальною парасолькою, яка охоплює численні інститути поза державою, включно з ринковими утвореннями й тим, що Токвіль називав «добровільною релігією», а саме різні приватні та публічні об'єднання та різні форми кооперативних соціальних відносин, що ґрунтуються на взаємній довірі. Важливою особливістю цієї першої модерної форми концепту громадянського суспільства є її спорідненість із ринковими інститутами раннього капіталізму та артикуляція морально-етичної природи суспільних інтеракцій, також тісно пов'язаних із цивілізаційним та дисциплінарним впливом ринку.

Позитивний морально етичний тон, яким *громадянське суспільство I* наділяло ранні ринкові відносини, у першій половині XIX століття поступово трансформувалася у переважно критичний дискурс щодо капіталізму. Маркс не був історично першим у плеяді цих критиків, але став одним із найвпливовіших ідеологів цього критичного дискурсу. Ця переважно ідеологічна критика ринку та капіталізму стала, згідно з Дж. Александером, історичним підґрунтям формування стадії *громадянського суспільства II (SC II)*. Особливістю цієї історичної форми концепту громадянського суспільства стало його майже повне отождоження з ринковим капіталізмом. І внаслідок такого звуженого розуміння громадянське суспільство в цьому трактуванні втратило притаманні йому в первинній формі смислові конотації з кооперативними, асоціативними, демократичними й публічними зв'язками та інтеракціями [Alexander, 2006: p. 26]. У марксистській інтерпретації громадянське суспільство стали трактувати не лише як поле егоїстичних, суто приватних інтересів, а й як частину ідеологічної структурної надбудови або політичної арени, функцією якої є маскування панування товарно-грошових відносин та капіталістичної класової експлуатації. Великою мірою таке обмежене розуміння громадянського суспільства та його отождоження з капіталізмом тривалий час і після Маркса підживлювали аргументацію як правих, так і лівих ідеологічних критиків у запереченні як самодостатності суспільства («суспільства не існує», за висловом М. Тетчер) для перших, так і для усунення ринку, та й самої приватної власності для других.

На думку Дж. Александра, у період антикомуністичних революцій у Східній Європі, які ідеологічно супроводжувались актуалізацією, або навіть «другим народженням» (Д. Кін) історичних ідей громадянського суспільства, відбулося певне повернення до первинної форми цього концепту — до стадії *громадянського суспільства I* в термінології дослідника. Цей концептуальний поворот, артикульований, зокрема, у працях Д. Кіна, Е. Арато та Д. Коен, а також у неотоквіліанських підходах Р. Патнема, був співзвучним із загальним трендом розвитку соціальної науки кінця XX століття, а саме з інтересом до проблематики соціальної неформальності та життєвого світу локальних культур та спільнот, інтимності та мікросоціальних інтеракцій, до питань довіри, дослідження культурних та символічних процесів, а також — інститутів громадського життя [Alexander, 2006: p. 29].

У цей період соціокультурна динаміка сучасних постіндустріальних інформаційних суспільств набула нових якісних вимірів, що їх часто характеризують як постмодерні. Ця внутрішня складна трансформація буржуазного суспільства поставила під сумнів попередні історичні фази концептуалізації громадянсько-

го суспільства, зокрема Марксову редукцію його до епіфеномена капіталізму. «Громадянське суспільство і капіталізм, — зазначає Дж. Александер, — мають бути осмислені у фундаментально відмінних поняттях... Ми є не більше капіталістичним суспільством, аніж бюрократичним, секулярним, раціональним або дійсно громадянським суспільством» [Alexander, 1998: pp. 4–5]. У цьому контексті громадянське суспільство, на думку соціолога, у третій його історичній фазі теоретичної концептуалізації (*громадянське суспільство III — SC III*) слід розуміти радше як нормативну сферу солідарності та цивільності, яка виникає внаслідок трансформації та диференціації соціальної системи й позначає та регулює межеві взаємостосунки між різними соціальними сферами (економікою, державою, релігією, наукою, сім'єю тощо) [Alexander, 1998: pp. 4–5]. Отже, принаймні дві історичні обставини — трансформації «третьої хвилі» демократизації, зокрема у Східній і Центральній Європі та Латинській Америці 1980–1990-х років, та внутрішня логіка розвитку постмодерного суспільства — актуалізували у цей період новий сплеск інтересу до концепції громадянського суспільства.

Дослідницький інтерес до теоретичної проблематики громадянського суспільства та розвитку його концепції не згасає і нині. Наприклад, розвиваючи підхід Дж. Александера, німецький соціолог Клаус Едер пропонує виокремити нову стадію розвитку громадянського суспільства, яку він, за аналогією з моделлю Александера, називає «*громадянське суспільство IV*» (SC IV) [Eder, 2009]. На думку К. Едера, такого нового змісту цей концепт набуває у контексті поза-національних (non-national) форм політичних інститутів, таких як Європейський парламент, коли громадянське суспільство трансформується від опонента державної влади в її партнера [Eder, 2009: p. 25]. В європейській політичній практиці в рамках ЄС завдяки процедурним правилам інститути громадянського суспільства отримують привілейований доступ до влади й фактично кооптуються до самої влади. У такій новій конфігурації, на думку німецького соціолога, громадянське суспільство стає партером системи урядування, а сам концепт урядування (governance) є ключовим для розуміння цієї системи горизонтальної координації між різними владними акторами, в якій громадянське суспільство вже є невіддільною частиною структури європейського урядування [Eder, 2009: p. 25].

Соціологічна дослідницька програма громадянського суспільства окрім історичності артикулює також його соціально-контекстуальний характер. У цьому сенсі громадянське суспільство завжди вкорінене у певний соціокультурний, політичний, національний й такі інші контексти. Це — цілком конкретний спосіб організації солідарної життєдіяльності, практик та певного дискурсивно-нормативного порядку зі своїми особливостями інституціалізації та розвитку. У сучасній теоретичній літературі, в якій вже досягнуто консенсусу щодо багатозначності, варіативності та соціальної інтерактивності громадянського суспільства як актора публічної арени, пропонуються різні підходи щодо вимірів вияву його особливостей у різних національних контекстах. Зокрема, дослідники пропонують чотири виміри, за якими можуть відрізнятися різні національні громадянські суспільства, а саме: якість публічної сфери; структура та організація громадянського суспільства; його взаємодії з іншими інститутами

та акторами політичної арени і нормативні орієнтації самих акторів, які представляють громадянське суспільство [Ekiert, Foa, 2017: p. 421].

Визнання соціокультурної контекстуальності та особливостей громадянського суспільства пов'язане з доволі широким спектром питань щодо громадянських і негромадянських, західних і незахідних громадянських суспільств, можливостей інституціоналізації громадянського суспільства на іншій, відмінній (і якою мірою) від західної соціокультурної традиції. У сучасній літературі доволі активно дебатуються шанси та перспективи громадянського суспільства в незахідних та постколоніальних культурах (Північна Африка, Близький Схід, Азія, Китай). Проблемність формування громадянського суспільства в його класичних нормативних орієнтирах у цих соціокультурних середовищах, на думку багатьох дослідників, пов'язана з відмінністю їхніх культурних традицій та практик, які характеризуються «дефіцитом цивільності» [Mbembe, 2001]. Відтак реалістичнішою стратегією інституціоналізації норм і практик громадянського суспільства у таких традиційних соціокультурних середовищах з авторитарними формами правління, зокрема на арабському Близькому Сході, є, на думку Ф. Волпі, не спроба демократизацій політичних режимів у цьому регіоні, а радше — «трансформація у соціетальній перспективі» та «мікрополітичні процеси, які залучають різні артикуляції цивільності у суспільні відносини» [Volpi, 2011: p. 801].

Українське посткомуністичне суспільство також має власні контекстуальні соціокультурні особливості, які впливають як на сприйняття поняття громадянського суспільства, його розуміння, так і на процеси інституціоналізації його цінностей та практик. І ступінь розвитку громадянського суспільства певною мірою залежить від ступеня сприйняття та адекватного розуміння цього соціального феномену в науково-теоретичному та політико-ідеологічному дискурсах, від суспільної актуальності його цінностей і практик, а також від ступеня та адекватності втілення їх в етичних та символічно-культурних формах і структурах життєдіяльності певного соціуму. І навпаки, розвиненість цінностей і відносин цивільності й самоорганізованих культурно-політичних практик формує дискурс громадянського суспільства та його адекватне розуміння як відкритого проекту суспільної життєдіяльності, яка є добровільною та самоорганізованою. Остання, аби бути сталою, має, своєю чергою, репродукувати традиційні, коригувати деформовані та виробляти нові автентичні громадсько-солідаристські культурно-символічні смисли та норми — те, що в давньогрецькій культурній традиції з часів Аристотеля іменувалося *етосом* (*ēthos*), а в підходах А. де Токвіля «звичаями» (*mores*) цивільності.

Важливими методологічними орієнтирами соціологічної дослідницької програми щодо концептуалізацій сучасного українського громадянського суспільства є його *секуляризація* та *націоналізація* — суспільно-політичні, а також — дослідницькі алгоритми, що певною мірою нейтралізують політизацію, фетишизацію, телеологізацію та інші деформувальні впливи на його дискурс та практики у конкретному суспільному контексті. Завдання *секуляризації* зумовлює необхідність трансформації громадянського суспільства від революційного гасла та політичної міфології у культуру та практики повсякденної

цивільності. Секуляризація передбачає *деполітизацію* і *деміфологізацію* цього нормативного ідеалу, тобто сприйняття громадянського суспільства не як політичної ідеології, кінцевої мети або проєкту, який можна «розбудувати» згори, а радше як відкритого соціетального розвитку в бік досягнення цивільності у всіх царинах суспільної життєдіяльності (економіці, політиці, соціальних відносинах, приватній сфері, культурі тощо). Цей процес зумовлює також усвідомлення необхідного зв'язку громадянського суспільства як способу суспільної життєдіяльності з функціонуванням:

- в економіці цивілізованих (як антиподу напівкримінальних, «тіньових») ринкових відносин,
- у соціально-структурних вимірах — наявної чисельної та соціально впливової страти середнього класу,
- у державній політиці — реальне утвердження верховенства права,
- на рівні громадської політики — з конституюванням автономної та самодостатньої публічної сфери суспільної критики, обговорень і добровільних, самоорганізованих громадянських інтеракцій та дій.

Розуміння контекстуальності громадянського суспільства, зокрема в Україні, передбачає також *націоналізацію* цього проєкту суспільної модернізації, тобто розвиток внутрішньонаціональних процесів соціальної цивільної самоорганізації і врахування національно-культурних особливостей утвердження громадянського суспільства — іншими словами, опору на внутрішню соціальну динаміку процесів суспільної самоорганізації. Експерти не без підстав застерігають, що «глобальне мислення та активність тією мірою, якою вони ґрунтуються на переконанні щодо існування універсальних/глобальних (значною мірою «західних») способів розв'язання конкретних місцевих проблем, може спричинити руйнування національних та місцевих підходів та ініціатив» [Halperin, Laxer, 2003]. Це застереження є вельми актуальним стосовно оптимізації стратегій зовнішнього впливу міжнародних громадських організацій застосовно до проблем, захисту громадянських прав і лобювання громадських ініціатив у певних країнах. Надмірні сподівання місцевих громадських активістів на допомогу міжнародних громадських організацій у розв'язанні проблем національної або місцевої політики може призводити до «демобілізації» місцевих громадських зусиль та, принаймні у непряний спосіб, сповільнювати або деформувати розвиток національного громадянського суспільства. Однак у країнах і ситуаціях, де місцева громадська ініціатива отримала власний імпульс та має широку суспільну підтримку, міжнародна підтримка та солідарність лише сприятимуть успіху.

Таким чином, особливістю соціологічної дослідницької програми громадянського суспільства є поєднання артикуляції його історичності та контекстуальності з визнанням спільних родових універсальних або типово нормативних характеристик, які історично визначають теоретичне ядро концепту «громадянське суспільство».

Перспективи дослідницької програми

Дослідницька програма громадянського суспільства, зокрема в її соціологічному вимірі, є відкритим процесом, який постійно розвивається. Адже теоре-

тичні рефлексії про громадянське суспільство є відображенням сучасної практики соціальної активності та самоорганізації в їхніх різноманітних та мінливих формах, національному та глобальному контекстах. Сучасні комплексні процеси громадянської активності, самоорганізації, протестних та інших суспільних рухів у світі та в Україні зумовлюють нагальність досліджень сучасних теоретичних варіацій та реконцептуалізацій класичного модерного поняття «громадянське суспільство». Зокрема, в сучасному глобальному контексті практики громадянського суспільства занурені у нові умови та можливості сучасних цифрових технологій та комунікацій, які були відсутні або принаймні ще не розвинені в період східноєвропейських національно-демократичних революцій, розпаду Радянського Союзу та проголошення незалежності його колишніх республік. Сучасна доступність та масовість цифрового мобільного зв'язку, масові соціальні інтернет-мережі, такі як *Twitter* та *Facebook*, стали потужним глобальним засобом розвитку горизонтальних соціальних інтеракцій, громадських мобілізацій та самоорганізованих акцій на всіх континентах, включно зі Східною Європою загалом та Україною зокрема. Іншою обставиною сучасного контексту розвитку громадянського суспільства є актуалізація не лише масового протестного активізму, а й передовсім проблематики цивільності у різних її вимірах, цінностей толерантності, справедливості та доброчесності, тобто тих семантичних смислів, які містилися і в історичній концепції громадянського суспільства, але не були сповна актуалізовані, особливо в посткомуністичному контексті. Сучасна дослідницька програма громадянського суспільства розвивається, поєднуючись із дискурсом доброчесного, справедливого суспільства. У цих обставинах особливо актуалізується соціальна мета і спрямованість громадських ініціатив та рухів, сутнісна орієнтація їх на концепцію суспільного блага.

Сучасні теоретичні інтерпретації також долають схематичне та спрощене уявлення про громадянське суспільство, його так звану секторальну модель. До того ж самоорганізований громадський активізм, нові мережеві громади та солідарності дедалі частіше не пов'язані із формальними критеріями належності чи формального членства громадян в НУО. Для функціонування сучасного громадянського суспільства доволі характерною є парадигма «зсунутого залучення» (термін А. Гіршмана), яка відзначається увагою до спонтанності громадянської участі та мобілізаційної активності, дедалі більше зорієнтованої на потреби розв'язання конкретних проблем, часто місцевого характеру.

Масові глобальні комунікації, активне формування горизонтальних соціальних мереж, суспільна активізація молодшої генерації «цифрової ери», загострення проблем соціальної та економічної справедливості, прав і свобод у багатьох країнах світу, особливо в країнах з авторитарними та перехідними політичними режимами й, нарешті, військові конфлікти, зокрема війна проти російської агресії в Україні, — всі ці чинники надають нових імпульсів для теоретичної концептуалізації проблематики громадянського суспільства. Разючими його глобальними маніфестаціями з різними, але багато в чому схожими вимогами та практиками організації були «арабська весна» — серія масових протестів і повстань починаючи з 2010 року проти авторитарних і корумпованих урядів у

Тунісі, Лівії, Єгипті та Ємені, політичні протести в Туреччині, Венесуелі, Таїланді, Греції, Болгарії, Іспанії, а також Євромайдан, Революція Гідності 2013–2014 років, війна за незалежність та волонтерський рух в Україні.

Можна окреслити кілька типових рис, які об'єднують різнопланові маніфестації громадянського суспільства у глобальному світі від початку 2010-х років. Це, по-перше, блок проблем, які стосуються складності й непередбачуваності сучасних технологічних і природних чинників для людського виживання, мінімізації ризиків екологічних та природних катастроф та ефективного розв'язання їхніх наслідків у разі потреби [Anheier et al., 2012]. Стратегією глобального громадянського суспільства у цій царині є його вимоги щодо прозорості та підзвітності рішень урядів та глобальних міжнародних корпорацій задля підвищення безпеки існування глобального людства. Глобальні соціальні наслідки пандемії COVID-19, сучасні виклики системі міжнародної безпеки з боку авторитарних режимів і країни-агресора більшою мірою актуалізують ці ризики.

Другою типовою рисою для різнопланових маніфестацій глобального громадянського суспільства у цей період є артикуляція дискурсу справедливості в різних її конотаціях та національних контекстах — від кримінальної справедливості у покаранні терористів, диктаторів та військових агресорів до вимог соціально-економічної справедливості й маніфестацій проти безробіття та соціально-економічних негараздів у багатьох країнах. У цьому контексті, як зазначають сучасні дослідники, глобальне громадянське суспільство можна визначити як «динаміку вимог та контрвимог щодо справедливості, поширюваних далеко за дискурсивні рамки конвенційних національних держав» [Albrow, Seckinelgin, 2011: p. 1].

Третьою характеристикою, яка умовно об'єднує різні сучасні маніфестації глобального громадянського суспільства, є намагання активістів, протестних і лобістських груп формувати якомога ширшу та універсальну соціальну основу кампаній та уникати будь-яких жорстких афіліацій з конкретними політичними чи ідеологічними платформами. В європейських маніфестаціях громадянського суспільства така артикуляція «постполітичності» виявилася в намаганнях європейських активістів здолати традиційну право-ліву політичну ідентифікацію, а в арабському світі спробами під час подій «арабської весни» піднятися над жорсткими секулярно-ісламістськими відмінностями. Ознаки такого дистанціювання від політичних сил та партій були характерними і для маніфестацій Євромайдану в Україні 2013–2014 років. Утім, як слушно зауважують дослідники, такого роду стратегія політичної нейтральності ґрунтується радше на універсальності дискурсів сучасних вимог і протестів, які можуть і не асоціюватися з традиційним термінологічним рядом наявних політичних чи ідеологічних орієнтацій. А отже, «сприймати вимоги «хліба, свободи, гідності, гуманізму!» єгипетських протестувальників на площі Тахрир як неідеологічні — це майже те саме, що сприймати як неідеологічне гасло «свобода, рівність, братерство!» Великої Французької революції» [Anheier et al., 2012: pp. 18–19].

І нарешті, є ще одна обставина сучасного глобального контексту громадянського активізму, яка є дотичною до вітчизняних реалій. Ідеться про кризу того ціннісно-інституційного континууму, який історично пов'язаний із формуван-

ням модерного громадянського суспільства і є найбільш сприятливим для розвитку його практик, а саме режиму ліберальної демократії. І видається закономірним, що відродження ідеології громадянського суспільства хронологічно припало саме на період світового підйому ліберальної демократії від кінця 1980-х років, з такими його маніфестаціями, як демократичні антикомуністичні революції у Східній Європі, зокрема рух за державну незалежність України, анти-авторитарні трансформації в Латинській Америці, Азії та Африці.

Однак від початку 2000-х і особливо після світової фінансової кризи 2008 року починається процес поступового спаду світової демократизаційної динаміки. У 2019-му, згідно з результатами досліджень «Freedom House», згорання показників політичних прав і громадянських свобод у світі є «послідовним і загрозливим» [Democracy in Retreat, 2019]. Почасти це пов'язане з глобальним зсувом балансу влади на користь авторитарних режимів, зокрема Китаю, та напружених викликів для демократії від поширення масових настроїв невдоволення, спричинених зростанням економічної нерівності та втратою особистих статусних позицій для багатьох людей у США та Європі. Одним із чинників кризи європейської ліберальної демократії та посилення політичного впливу популізму стали потужні хвилі міграційних процесів з Азії та Африки. Інститути ЄС великою мірою виявилися неготовими до масштабів цих нових викликів. Це дає привід деяким експертам твердити про докорінні зміни самої демократії як суспільного укладу. Наприклад, Іван Крастев вважає, що сучасна демократія втрачає свої інституційні можливості щодо інклюзії та захисту меншості й перетворюється радше на політичний режим «стривоженої більшості» [Krastev, 2017]. Ерозія демократичних інститутів та суспільного невдоволення формує живильний ґрунт для зростання політичного впливу популізму в багатьох регіонах. Дж. Александер пояснює цей сучасний наступ консерватизму і популізму як об'єктивний наслідок самої бінарної структури та крихкості дискурсу цивільності в демократичних умовах, але, на його думку, проблема полягає не в наступі антицивільних тенденцій, а в захисній неефективності громадянської солідарності та здатності сфери цивільності протистояти цьому наступу та відновитися [Alexander, 2018].

Виклики політичного популізму вимагають активізації громадянським суспільством його потенціалу «захисного щита» через набуття досвіду суспільної активності для багатьох громадян. Адже популістська політична риторика може бути успішною, створюючи лише ілюзії поновлення соціальних зв'язків в умовах кризи та війни. Натомість практична суспільна активність у різних мережах громадських об'єднань здатна протистояти популізму через формування не ілюзорних, а реальних горизонтальних зв'язків та інклюзивних форм солідарності. Формування раціональної критичної свідомості громадян та їхніх відповідальних суспільних настанов — це також важлива функція громадських об'єднань, зокрема у вітчизняному контексті. Нарешті, протистояння інформаційним фейкам та маніпуляціям, які є знаряддям як популізму, так і військового агресора, також стає одним із важливих завдань, просвітницькою місією вітчизняного громадянського суспільства та актуальною сферою досліджень його сучасної проблематики.

Джерела/References

- [=Резнік, В.(2021). Аналіз дослідницьких програм: соціологічний ракурс. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 104–128, DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2021.04.104>.]
- Adloff, F. (2016). *Gifts of cooperation*, Mauss and pragmatism. London: Routledge
- Adloff, F. (2021). Capitalism and Civil Society Revisited or: Conceptualizing a Civil, Sustainable and Solidary Economy. *International Journal of Politics, Culture & Society*, 34 (2), 149–159.
- Ahn, T. K., Ostrom, E. (2008). Social capital and collective action. In: D. Castiglione, J.W. Van Deth, G. Wolleb (Eds.), *The handbook of social capital* (pp. 70–100). New York: Oxford University Press.
- Alagappa, M. (2004). Civil Society and Political Change: An Analytical Framework. In: M. Alagappa (Ed.), *Civil Society and Political Change in Asia: Expanding and Contracting Democratic Space* (pp. 25–57). Stanford, CA: Stanford University Press.
- Albrow, M., Seckinelgin, H. (2011). Introduction: Globality and the Absence of Justice. In: Anheier, H., Glasius, M., Kaldor, M., Park, G.S., Sengupta, C. (Eds.), *Global Civil Society 2011. Global Civil Society Yearbook*. London: Palgrave Macmillan. DOI: https://doi.org/10.1057/9780230303805_1
- Alexander, J.C., Stack, T., Khosrokhavar, F. (2019). *Breaching the civil order: radicalism and the civil sphere*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Alexander, J. (1998). Introduction. Civil Society I, II, III. Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformations. In: J. Alexander (Ed.), *Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization* (pp. 1–21). London: SAGE Publications Ltd.
- Alexander, J. (2000). Theorizing the Good Society: Hermeneutic, Normative and Empirical Discourses. *The Canadian Journal of Sociology*, 25 (3), 271–309.
- Alexander, J. (2006). *The civil sphere*. New York: Oxford University Press.
- Alexander, J. (2018). Frontlash/Backlash: The Crisis of Solidarity and the Threat to Civil Institutions. *Contemporary Sociology*, 48 (1), 5–11.
- Anheier, H.K., Salamon, L.M. (2006). The nonprofit sector in comparative perspective. *The nonprofit sector: A research handbook*, 2, 89–116.
- Anheier, H.K., Toepler S. (Eds.) (2010). *International Encyclopedia of Civil Society*. New York: Springer Science & Business Media.
- Anheier, H., Kaldor, M., Glasius, M. (2012). The Global Civil Society Yearbook: Lessons and Insights 2001–2011. In: M. Kaldor, S. Selchow, H.L. Moore (Eds.), *Global Civil Society 2012: Ten Years of Critical Reflection* (pp.2–26). London: Palgrave Macmillan.
- Arato, A. (1981). Civil society against the state: Poland 1980–81. *Tēlos*, 1981 (47), 23–47.
- Armony, A. (2004). *The dubious link: civic engagement and democratization*. Palo Alto: Stanford University Press.
- Aspinall, E. (2004). Indonesia: Transformation of Civil Society and Democratic Breakthrough. In: M. Alagappa (Ed.), *Civil Society and Political Change in Asia: Expanding and Contracting Democratic Space* (pp. 61–96). Stanford, CA: Stanford University Press.
- Berman, S. (1997). Civil Society and the Collapse of Weimar Republic. *World Politics*, 49, 401–429.
- Bryant, C. (1995). Civic Nation, Civil Society, Civil Religion. In: J.A. Hall (Ed.), *Civil Society. Theory, History, Comparison* (pp.136–157). Cambridge: Polity Press.
- Democracy in Retreat. Freedom in the World* (2019). Отримано з: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2019/democracy-in-retreat>.
- Eder, K. (2009). The making of a European civil society: «Imagined», «practised» and «staged». *Policy and Society*, 28 (1), 23–33. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.polsoc.2009.02.003>.
- Egholm, L., Kaspersen, L.B. (2021). Introduction to the Special Issue ‘Beyond Civil Society’: Advancing a Post-sectoral Conception of Civil Society – Moving Beyond Civil Society? *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 34, 143–148. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10767-020-09372-6>.

- Ekiert, G., Foa, R. (2017). The Weakness of Post-Communist Civil Society Reassessed. *European Journal of Political Research*, 56: 419–439. DOI: 10.1111/1475-6765.12182
- Engelhart, N. (2011). What Makes Civil Society Civil? The State and Social Groups, *Polity*, 43 (3), 337–357.
- Evers, A. (2009). Civicness and civility: their meanings for social services. *International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 20 (3), 239–259. DOI: 10.1007/s11266-009-9088-x.
- Freise, M., Hallmann, T. (Eds.) (2014). Modernizing democracy. Associations and associating in the twenty-first century. New York: Springer New York.
- Gellner, E. (1996). Condition of Liberty. Civil Society and Its Rivals. London: Penguin Books.
- Gouldner, A.W. (1980). The Two Marxisms: Contradictions and Anomalies in the Development Theory. London: Macmillan.
- Habermas, J. (2000). *The Structural Transformation of the Public Sphere*. [In Ukrainian]. Lviv: Litopys. [=Габермас, Ю. (2000). *Структурні перетворення у сфері відкритості*. Львів: Літопис.]
- Halperin, S. (2003). Effective Resistance to Corporate Globalization. In: S. Halperin, G. Laxer (Eds.), *Global Civil Society and Its Limits* (pp. 1–25). Houndmills.
- Havel, V. (1985). *The Power of the Powerless: Citizens against the state in central-eastern Europe*. Armonk, New York: M.E. Sharpe.
- Howell, J. (2001). *Civil Society and Development. A Critical Exploration*. Boulder: Lynne Rienner Publishers.
- Ikegami, E. (2000). A Sociological Theory of Publics: Identity and Culture as Emergent Properties in Networks. *Social Research*, 67 (4), 989–1029.
- Keane, J. (2001). *Democracy and Civil Society*. [In Russian]. Moscow: Progress-Traditsiia. [=Кин, Д. (2001). *Демократия и гражданское общество*. Москва: Прогресс-Традиция.]
- Koselleck, R. (2014). Introduction. *Dictionary of basic historical concepts: selected papers in 2 Vols.* / Tr. from German by K. Levinson; Ed. by Yu. Zaretskii, K. Levinson, I. Shirle (vol. 1, pp. 23–44). Moscow: Novoi literaturnoi obozrenie. [=Козеллек, Р. (2014). Введение. В: *Словарь основных исторических понятий*: избр. статьи в 2 т. / пер. с нем. К. Левинсона; сост. Ю. Зарецкий, К. Левинсон, И. Ширле (т. 1, сс. 23–44). Москва: Новое литературное обозрение.]
- Krastev, I. (2017). *After Europe*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Kumar, K. (1993). Civil society: an enquiry into the usefulness of an historical term. *The British Journal of Sociology*, 44, 375–39.
- Kutuev, P. *The Concepts of development and modernization in sociological discourse*. [In Ukrainian]. Kyiv: Stal. [=Кутуев, П. (2005). *Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм*. Київ: Сталь.]
- Lacatos, I. (2007). Methodology of scientific research programs. [In Ukrainian]. *Psychology and society*, 4, 11–29. [=Лакатош, І. (2007). Методологія наукових дослідницьких програм. *Психологія і суспільство*, 4, 11–29.]
- Laville, J.-L., Salmon, A. (2015). Rethinking the relationship between governance and democracy. The theoretical framework of the solidarity economy. In: J.-L. Laville, D.R. Young, P. Eynaud (Eds.), *Civil society, the third sector and social enterprise* (pp. 145–162). London: Routledge.
- Lichterman, P., Eliasoph, N. (2014). Civic action. *American Journal of Sociology*, 120 (3), 798–863.
- Mbembe, A. (2001). *On the Postcolony*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Pérez-Díaz, V. (2014). Civil society: a multi-layered concept. *Current Sociology*, 62 (6), 812–830.
- Putnam, R. (2004). *Democracies in flux: the evolution of social capital in contemporary society*. Oxford: Oxford University Press.
- Putnam, R.D., Campbell, D.E. (2012). *American grace: how religion divides and unites us*. New York: Simon and Schuster.
- Reznik, V. (2021). The Analysis of research programs: sociological aspect. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 4, 104–128, DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2021.04.104>.

Riley, D. (2005). Civic Associations and Authoritarian Regimes in Inter-war Europe: Italy and Spain in Comparative Perspective. *American Sociological Review*, 70: 288–310.

Rosenblum, N.L., Post, R. (2002). *Civil society and government*. Princeton: Princeton University press

Scheidel, W. (2017). *The Great Leveler: Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century*. Princeton University Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv346rs7>.

Seligman, A. (1993). The Fragile Ethical Vision of Civil Society. In: B.S. Turner (Ed.), *Citizenship and Social Theory* (pp. 139–161). London: Sage.

Shills, E. (1997). *The virtue of civility: Selected essays on liberalism, tradition, and civil society*. Indianapolis: Liberty Fund.

Spires, A.J. (2011). Contingent Symbiosis and Civil Society in an Authoritarian State: Understanding the Survival of China's Grassroots NGOs. *American Journal of Sociology*, 117 (1), 1–45. DOI: <https://doi.org/10.1086/660741>.

Stepanenko, V. (2015) *Civil society: discourses and practices*. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Степаненко, В. (2015). *Громадянське суспільство: дискурси і практики*. Київ: Інститут соціології НАН України.]

Torres, L. (2021). *A Civil or Uncivil Civil Society?* Research paper. Retrieved from: https://cic.nyu.edu/sites/default/files/cic_pathfinders_civil_or_uncivil_society_2021.pdf

Volpi, F. (2011). Introduction. Invoking Political Civility in the Middle East. *Third World Quarterly*, 32, 5, 801–806.

Walzer, M. (1991). The idea of civil society: a path to social reconstruction. *Dissent*, 38, 293–304.

Wiarda, H.J. (2003). *Civil Society: The American Model and Third World Development*. Boulder, CO: Westview Press.

Отримано/Received 15.08.2022

ВІКТОР СТЕПАНЕНКО

Концепція громадянського суспільства як дослідницька програма

У статті здійснено спробу застосувати методологію дослідницької програми в її соціологічній адаптації (Д. Бергер, М. Зелдич та Д. Вагнер) до аналізу історичної та сучасної проблематики громадянського суспільства. Концепція громадянського суспільства представлена як дослідницька програма, якій притаманна своя логіка розвитку, історична послідовність, змінюваність семантичних репрезентацій та актуалізація різних контекстуальних акцентів. Окреслено структуру та особливості концепції громадянського суспільства як дослідницької програми. Її теоретичне ядро складається із двох базових концептів: 1) принцип суспільної самодіяльної життєдіяльності, відокремленої від державної влади, та 2) система норм та ціннісних регуляцій, окреслених концептом цивільності. Аналізуються концептуальні питання сучасного теоретизування громадянського суспільства, зокрема зв'язок між громадянським суспільством та демократією, взаємини громадянського суспільства з державою та ринком. Аргументується, що особливістю дослідницької програми громадянського суспільства є її історичність та контекстуальність. Аналізується тристадіальна періодична модель концепції громадянського суспільства Дж. Александра як один із прикладів розвитку дослідницької програми. Важливими методологічними орієнтирами соціологічної дослідницької програми щодо концептуалізації сучасного українського громадянського суспільства є його секуляризація та націоналізація. Окреслено сучасні перспективи розвитку дослідницької програми громадянського суспільства. Наголошується, що виклики політичного популізму вимагають активізації громадянським суспільством його потенціалу «захисного щита» через набуття досвіду суспільної активності для багатьох громадян. Протистояння інформаційним фейкам та маніпуляціям, які є зняряддям як популізму, так і військової агресії, є також одним із важливих завдань вітчизняного громадянського суспільства та актуальною сферою досліджень його сучасної проблематики.

Ключові слова: громадянське суспільство, дослідницька програма, соціологічна теорія, історичність, контекстуальність

ВИКТОР СТЕПАНЕНКО

Концепция гражданского общества как исследовательская программа

В статье предпринята попытка применить методологию исследовательской программы в ее социологической адаптации (Д. Бергер, М. Зелдич и Д. Вагнер) к анализу исторической и современной проблематики гражданского общества. Концепция гражданского общества представлена как исследовательская программа, которой присуща своя логика развития, историческая последовательность, смена семантических репрезентаций и актуализация разных контекстуальных акцентов. Очерчены структура и особенности концепции гражданского общества как исследовательской программы. Ее теоретическое ядро состоит из двух базовых концептов: 1) принцип общественной самостоятельной жизнедеятельности, отделенной от государственной власти, и 2) система норм и ценностных регуляций, очерченных концептом цивилизности. Анализируются теоретические вопросы современного теоретизирования гражданского общества, в частности связь между гражданским обществом и демократией, взаимоотношения гражданского общества с государством и рынком. Аргументируется, что особенностью исследовательской программы гражданского общества является ее историчность и контекстуальность. Анализируется трехстадиальная периодическая модель концепции гражданского общества Дж. Александера как один из примеров развития исследовательской программы. Важными методологическими ориентирами социологической исследовательской программы концептуализаций современного украинского гражданского общества являются его секуляризация и национализация. Очерчены современные перспективы развития исследовательской программы гражданского общества. Подчеркивается, что вызовы политического популизма требуют активизации гражданским обществом его потенциала «защитного щита» путем обретения опыта общественной активности для многих граждан. Противостояние информационным фейкам и манипуляциям, являющимся орудием как популизма, так и военной агрессии, также является одной из важных задач отечественного гражданского общества и актуальной сферой исследований его современной проблематики.

Ключевые слова: гражданское общество, исследовательская программа, социологическая теория, историчность, контекстуальность

VIKTOR STEPANENKO

The concept of civil society as a research program

The article attempts to apply the methodology of the research program in its sociological adaptation (D. Berger, M. Zelditch and D. Wagner) to the analysis of historical and contemporary issues of civil society. The concept of civil society is presented as a research program, which is characterized by its own logic of development, historical sequence, variability of semantic representations and actualization of various contextual accents. The structure and features of the concept of civil society as a research program are outlined. Its theoretical core consists of two basic conceptual premises: 1) the principle of social self-activity, separated from state power and 2) the system of norms and value regulations outlined by the concept of civility. The theoretical issues of modern theorizing of civil society are analyzed, in particular the connection between civil society and democracy, the relationship between civil society and the state and the market. It is argued that the key feature of the civil society research program is its historicity and contextuality. The three-stage periodic model of J. Alexander's civil society concept is analyzed as one of the examples of the development of the research program. It is argued that important methodological

guidelines of the sociological research program regarding the conceptualizations of modern Ukrainian civil society are its secularization and nationalization. Modern prospects for the development of the research program of civil society are outlined. It is emphasized that the challenges of political populism require civil society to activate its «protective shield» potential through the acquisition of experience in social activism for many citizens. Resistance to informational fakes and manipulations, which are tools of both populism and military aggression, is also one of the important tasks of domestic civil society and an actual field of research into its contemporary issues.

Keywords: *civil society, research program, sociological theory, historicity, contextuality*

ОЛЕКСАНДР РЕЗНИК,

доктор соціологічних наук, завідувач відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

OLEKSANDR REZNIK,

Doctor of Sciences in Sociology, Senior Research Fellow, Head of the Department of Social and Political Processes, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

oleksanderreznik@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5201-8489>

Популізм у суспільстві з надлишком викликів: загроза демократії чи можливість її коригування?¹

Вступ

Українське суспільство впродовж років соціальних трансформацій, політичних потрясінь та затяжного військового конфлікту з Росією зіштовхнулося з наростанням кризових явищ, які призвели до надлишку суспільних викликів. Ці виклики характеризуються критичною масою доволі тривалих і досі не розв'язаних суспільних проблем у соцієтальному масштабі, які спричиняють дисбаланс соціальної системи. Ця соцієтальна розбалансованість виявляється як збої соціальних взаємодій у суспільстві в цілому і в певних його сферах та секторах, а також у вигляді дисфункцій соціальних інститутів, неузгодженості проявів головних суспільних цінностей, норм та правил та в масовій аномії [Шульга, 2018; 2019]. Суспільство з надлишком викликів є вкрай уразливим до загроз та ймовірних ризиків. Однією з цих загроз є феномен популізму, поширення якого у «перевантаженому» суспільстві може спричинити соціальну дезінтеграцію.

Зазвичай популізм живиться надією людей, що там, де провалилися усталені (традиційні) політичні партії та еліти, слід покладатися на «простих» і «незаплямованих» політиків із «народу». Популізм відрізняється від звичайного політичного невдоволення та розчарування виразним антиелітизмом. Завдяки цьому набуває поширення запит на «нові обличчя» у політиці, оскільки функ-

1 Стаття підготовлена під час виконання НДР «Суспільство з надлишком викликів: загрози та ризики» (2022–2023 рр.) за бюджетною програмою КПКВК 6541230 «Підтримка розвитку пріоритетних напрямів наукових досліджень» Національної академії наук України.

Цитування: Резнік, О. (2022). Популізм у суспільстві з надлишком викликів: загроза демократії чи можливість її коригування? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 65–80, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.03.065>.

ціювання політичної системи в рамках, заданих правлячою елітою, виглядає вкрай корупційним та неефективним. Внаслідок ескалації соціальних очікувань серед населення набувають популярності прості рішення складних багаторічних проблем. Крім того, піддаються сумніву домінувальні цінності та принципи правової процедури функціонування державних інститутів. У крайніх формах це може набути рис не лише делегітимації правлячої еліти, а й відторгнення політико-правового порядку. Цей феномен характеризується ідеологічною аморфністю та кризою традиційних політичних ідентичностей людей, які орієнтуються на популістські гасла. Аномія, втрата звичних орієнтирів соціальної поведінки схиляють людей до суцільної незадоволеності соціальним порядком. Тому часто стихійно ідеологічне підґрунтя таких орієнтацій формується на амбівалентних засадах як лівих, так і правих ідеологій, коли ситуативно виникають гібридні ідеологічні конструкти, які з часом доволіно змінюються.

У західних країнах з розвинутою демократією популізм спричинюється тоді, коли певні верстви населення відчують себе позбавленими прав через соціально-економічні та культурні розшарування, чутливо сприймаючи наративи про зраду чинних еліт. Надмірне наголошування популістами-політиками уявних загроз культурній ідентичності з боку мігрантів створює особливо сприятливий ґрунт для популістських орієнтацій населення. У перехідних демократіях популісти апелюють до економічного невдоволення, спричиненого тривалими ринковими реформами, а також роз'яत्रюють рани національної гордості, спекулюючи на релігійних чи етнічних відмінностях. Саме ця, мінлива природа популізму, його здатність формувати різноманітні вимоги — від продиктованих ксенофобією до спрямованих на перерозподіл власності — робить популістські аргументи такими привабливими та переконливими для багатьох прихильників, створюючи низку *загроз та ризиків* для демократичного розвитку суспільства, яке зазвичай має свої зони вразливості. У молодих демократіях з надлишком викликів ці вразливості є набагато глибшими. Особливо ці ризики зростають, коли популісти вже знаходяться при владі. Розглядаючи популізм як загрозу соціальному порядку певного суспільства, важливо з'ясувати ризики, утворювані, коли поширення популістських ідей критично накладається на вразливості суспільства. Таким чином, загрози популістських орієнтацій полягають у можливості виникнення негативних чинників, що загрожують соціально-політичній стійкості (стабільності) перехідного суспільства, розбалансовуючи політичну систему аж до згортання демократії та утвердження авторитаризму, соціальної поляризації тощо. В нашому випадку ризики популізму розглядаються як міра здійснення цих загроз, що визначається комплексною оцінкою ймовірності їхнього впливу на соціальні процеси, шляхів запобігання їм і характеру можливих наслідків. Адже ризики посилюються за умов збільшення загроз та поглиблення уразливостей.

Саме в такому ракурсі феномен популізму досі не розглядався у суспільних науках. Я спробував окреслити загрози популізму для функціонування суспільства з надлишком викликів, його ризики та, поряд із тим, його можливості, сприятливі для демократизації. Отже, було проаналізовано наукову літературу щодо психологічних, нормативних та поведінкових аспектів сприйняття попу-

лістських ідей, які можуть бути загрозами для соціального порядку суспільства. Далі було розглянуто прикладні аспекти прояву популізму та популістських орієнтацій у контексті суспільства з надлишком викликів, яким є українське суспільство. У висновках вказано на потенційні ризики популізму в Україні, які можуть зреалізуватися за теперішніх загроз та уразливостей.

Психологічна привабливість популізму як загроза єдності суспільства

Несприятливі економічні та соціальні умови самі по собі недостатні для процвітання популізму. Потрібні ще й ідеологічні аргументи для втілення популістських ідей. Описуючи психологічну привабливість популізму, Дж. Форгас дає йому вельми влучне визначення: «Це колективістська конфліктна ідеологія, яка протиставляє народ нібито "елітному" класу гнобителів, ідеалізує народ як безсумнівну референтну групу, вважає свою власну ідеологію морально абсолютною та виступає за ієрархічну, авторитарну систему, яка заперечує індивідуальні свободи та права меншин. Таким чином, популізм є архаїчною, колективістською племінною ідеологією, яка зазвичай, але не тільки підкреслює примат групи над індивідом» [Forgas, 2021: p. 7].

Сучасний популізм має свої ліві та праві відгалуження. Правий популізм ґрунтується на натовістській ідеології (ксенофобського варіанта націоналізму), заохочує до порядку, чіткої структури суспільства та консервативних цінностей. Натомість лівий популізм паразитує на економічній, гендерній, етнічній та расовій нерівностях. Ліві популісти (наприклад, культурний марксизм та критична теорія раси) пропагують утопічні ідеї соціальної справедливості, базовані на практиках позитивної дискримінації та політиці ідентичності. Вони відстоюють зростання ролі державної влади та здійснення перерозподілу власності, закликають до колективізму, що подеколи зводиться до трайбалізму. Часто це призводить до тоталітарних ексцесів переслідування, необґрунтованих звинувачень, «культури виключення» тощо.

Дж. Форгас наводить *психологічні уразливості*, які використовує популізм, і *причини*, чому він так легко залучає послідовників.

1. *Потреба в позитивній груповій ідентичності*. Переживання позбавленості та невизначеності легко активізує болісну потребу у сенсі, значущості та визначеності; часто досягається через належність до цінної групи, ідентифікації з нею. Прагнення до позитивної групової ідентичності нерідко призводить до колективного нарцисизму, приписування собі ілюзорних чеснот та фіктивних досягнень. Колективний нарцисизм є надійним провісником приєднання до популістських рухів.

2. *Когнітивні викривлення*. Популізм часто привабливий тим, що використовує когнітивну схильність людини до категоризації, прагнення простоти та визначеності. Категоризація також призводить до спрощення, стереотипізації та тенденції бачити світ через прості чорно-білі типології. Популістські наративи задовольняють ментальну потребу у спрощенні, розділяючи світ на прості категорії: ми та вони, добрі та погані, народ та еліта. Деякі популістські ідеології йдуть далі, заперечуючи будь-яку можливість об'єктивних доказів, як і бага-

то постмодерністських, деконструктивістських «критичних» теорій соціальної справедливості, теорій змов тощо.

3. *Емоційні процеси.* Такі почуття, як гнів, страх, огида чи заздрість, відіграють вирішальну роль у популістських закликах. Страх часто використовується політиками-популістами, активізуючи еволюційну тенденцію шукати безпеку в суворіших колективних нормах, тіснішій груповій координації та нетерпимості до відхилень. Гнів також є важливою рисою як лівих, так і правих популістських рухів. Зокрема, гнів призводить до звуження когнітивного фокусу, тунельного бачення і часто мотивує агресію. Популістські розповіді часто культивують почуття скорботи з приводу минулих помилок, породжуючи гнів і жагу відплати та помсти. Страх, образа і злість, своєю чергою, можуть призвести до огиди. Огида є однією з ефективних емоцій, які використовуються в разі популістської агресії, легітимізуючи насильство та дегуманізуючи «ворогів».

4. *Моральний абсолютизм.* Популізм становить фундаментальну загрозу демократії, оскільки заперечує легітимність будь-якої точки зору, крім власної. Моральний абсолютизм, пропонований популізмом, може бути дуже привабливим для багатьох людей. Представляти «народ» виглядає безперечно добродішним, і тому будь-яка опозиція є злом. Послідовники популістських лівих рухів у США, таких як *cancel culture* або *woke-ism*, атакують у «праведному» моральному запалі тих, кого вважають девіантами. Натомість праві популістські імперативи часто базуються на релігійній, націоналістичній або етнічній системі цінностей.

5. *Епістемічна впевненість.* Прагнення передбачуваності та безпеки є постійним волінням людини, відтак популісти використовують звичайні невдачі індуктивного міркування людей, по суті, пропонують впевненість там, де її неможливо досягти. Епістемічна визначеність унеможлиблює раціональний дискурс. З огляду на авторитарну культуру та псевдовпевненість як лівих, так і правих популістів існує небезпека втрати взаємодії між різними соціальними групами, оскільки суспільне життя стає дедалі більш поляризованим.

6. *Трайбалізм.* Успіхом людей як біологічного виду ми завдячуємо здатності формувати згуртовані соціальні групи. Популісти використовують цю схильність до трайбалізму, пропонуючи послідовникам відчуття приналежності та визначений статус. Трайбалізм може бути особливо привабливим, коли відсутність особистих досягнень або травматичний груповий досвід вимагають наративного пояснення, часто побудованого на темах несправедливості, зради, безсилля та ментальності жертви. Саме антиелітарність може бути важливою ознакою зароджуваного племінного популізму.

7. *Популістські наративи.* Створення наративу, який пропонує племінний комфорт, задовольняючи когнітивні обмеження та спрямовуючи емоції, є основоположним для привабливості популізму. Популістські наративи мають підтримку, оскільки використовують утопічні та месіанські ідеї, обіцяючи досконале майбутнє, яке виправдовує кожну жертву та надає сенс і значення послідовникам. Іншою особливо збоченою наративною стратегією є популістська «велика брехня»: чим більш неправдоподібною та зухвалою є брехня, тим менше послідовників сприймають її як вигадку. Розповіді про «змови» поширені

в популістських рухах, пропонуючи їхнім «вірянам» відчуття привілейованого знання та значущості.

8. *Харизматичне лідерство*. Популістські рухи без лідерів рідко зберігаються надовго. Успішні лідери-популісти, особливо екстремістського ґатунку, часто харизматичні, випромінюють впевненість у собі та не бажають терпіти жодних розбіжностей. Вони, як правило, функціують як символічне втілення своєї справи, монополізують автократичну владу та діють як остаточний арбітр групи. Враховуючи психологічні потреби своїх прихильників, лідери-популісти повинні бути послідовними, наполегливими та безкомпромісними. Їхня мова характеризується визначеністю, «відвертістю», простотою та ефективністю [Forgas, 2021: pp. 11–22]. Власне тому для людей, яким важко збагнути складність сучасного суспільства, властивий стан невизначеності та тривоги. Це є живильним середовищем для харизматичних лідерів з простими, невибагливими і, водночас, потужними наративами. Таке тло є привабливим для людей з авторитарною свідомістю. Власне, емпіричні дослідження фіксують зв'язок між сповіданням авторитарних установок та підтримкою популізму [Castanho Silva et al., 2018; Feldman, 2021].

Таким чином, психологічне підґрунтя популістських орієнтацій ґрунтується на підтримці конспірологічних теорій, на надчутливості до уявних зловмисних намірів, що штовхає до звинувачення у власних невдачах ворожих змовників і водночас сприяє колективному нарцисизму щодо власної соціальної групи. Часто таке соціальне розмежування подається як абсолютне, що безумовно заперечує можливість компромісу. Все це поширює конфронтаційний дискурс та авторитаристські наративи, сприяє поглибленню соціальних розколів та, зрештою, дезінтеграції суспільства.

Популізм як загроза демократії

Оцінки явища популізму є предметом постійних дискусій. У західній літературі з'явилася низка публікацій, які описують ці загрози популізму у розвинутих країнах, де, незважаючи на тривалий демократичний досвід, зберігаються ризики, пов'язані з багатьма уразливостями демократій. Більшість дослідників вважають, що популізм несе загрозу для демократії та суперечить демократичним цінностям, розбещуючи суспільство та доводячи його до розколу, авторитаризму, ксенофобії та архаїзму [Urbinati, 1998; Levitsky, Loxton, 2012; Albertazzi, Mueller, 2013; Rummens, 2017].

Противники популізму змальовують популізм як абсолютистську концепцію мажоритарного народного суверенітету, який загрожує функціонуванню ліберальної демократії, оскільки відкидає її важливі обмежувальні принципи — поділ влади, верховенство права, права меншин, систему стримувань і противаг у виконавчій владі. Популістські рухи й партії, популістські політики виражають негатив щодо представницької демократії, звинувачуючи політичний істеблішмент у відсутності чутливості до вимог громадян. Себе ж вони уявляють як «справжніх» рятівників демократії, обіцяючи повернути суверенітет та владу простому народові шляхом «відновлення» прямих демократичних механізмів — референдумів чи громадянських ініціатив. Ключовою рисою популізму

є його ворожість до представницької політики, розглядуваної як спосіб крадіжки влади у «народу» [Taggart, 2002]. Політики-популісти ставлять під сумнів якість наявної демократії, критично ставлячись до посередницьких установ, суддів, усталених політичних партій тощо. Небезпека приходу до влади таких політиків та втілення цих ідей криється у розмиванні підтримки громадянами представницької демократичної системи, делегітимації політичного класу, зниженні поваги до державних інститутів, дестабілізації соціального порядку, наростанні соціальних конфліктів тощо. Опитування свідчить, що серед тих західноєвропейських респондентів, хто підтримує популістські партії, виявилось більше прихильників ідеї, що закони по ключовим питанням повинні голосуватися громадянами на референдумах, а не у парламентах, ніж серед решти [Pew Research Center, 2021: р. 30]. Низка досліджень свідчить, що громадяни з більш сильними популістськими настроями демонструють більшу підтримку референдумів [Pauwels, 2014; Jacobs, Akkerman, Zaslove, 2018; Zaslove et al., 2021].

Інша думка, менш поширена, полягає в тому, популізм є явищем хоч і проблематичним для демократії і несе певні загрози, однак його не слід драматизувати, оскільки він також може діяти як корисний коригувальний засіб. У цьому контексті популізм вважається певною основою демократичного корективу політичної системи, яка часто буває незбалансованою [Canovan, 1999; Meny, Surel, 2002; Ardit, 2003; Mudde, Rovira Kaltwasser, 2012]. Саме через свій мобілізаційний потенціал серед маргінальних груп, популізм може зробити демократичний процес більш інклюзивним. Так само популізм може стати вирішальним у подоланні надмірного елітизму та занадто прагматичному характеру ліберальної демократичної політики і, таким чином, звертає увагу на демократичні можливості людей, виключених з політики. М. Канован підкреслює, що популісти бачать себе справжніми демократами, які висловлюють народні скарги та думки, що систематично ігноруються урядами, основними партіями та ЗМІ [Canovan, 1999: р. 2]. Загалом виправдання популізму ґрунтується на тому, що народ є дійсно сувереном, тому не варто обмежувати його волю, навіть якщо вона може бути помилковою. Адже за своєю сутністю популізм — це ніщо інше, як розширення політичного представництва на всі верстви населення. Результати емпіричних досліджень свідчать, що популізм (серед окремих людей) сам по собі не є антидемократичним; люди з більш сильними популістськими настроями більше підтримують демократію [Zaslove et al., 2021; Mohrenberg, Huber, Freyburg, 2021].

Подібної думки дотримується С. Макеев, вважаючи, що популізм не становить жодної загрози для демократії, принаймні в цьому сенсі цей концепт не годиться для опису політичної ситуації в Україні [Макеев, 2020]. Він звертає увагу на Веберову лекцію «Політик як покликання і професія», де німецький класик вказував на те, що існують ті, хто просто перебувають при владі, і ті, хто є політиками за покликанням. М. Вебер наголошував, що потреба в політиках виникає в екстремальних ситуаціях, зокрема коли через війну деформовано структуру інститутів і її необхідно відновити. І саме тоді потрібно сконструювати нову інституційну структуру, запровадити правила та норми соціально прийнятної поведінки, що відповідають вимогам спільного блага за певних, зазвичай непередбачувано утворених обставин. Натомість поза цими часами потреба в та-

кого роду політиках відпадає. У зв'язку з цим С. Макеєв пропонує не драматизувати недавній прихід популістів до влади в Україні, оскільки «радикальна заміна людей, що населяють владу, яка відбулася влітку 2019 року і спантеличила багатьох, якщо й несе із собою якісь ризики, то мінімальні. Переважно не для демократії — для громадян. Мінімальні — тому що різні категорії громадян адаптувалися до політичної некомпетентності верхів і більш-менш опанували навички ухилення від або парирування загроз, що звідти надходять» [Макеєв, 2020: с. 163]. Тут можна зробити застереження, що ці ризики виглядали мінімальними лише у 2019 році і то не для всього суспільства.

Популізм як загроза громадянській активності

Питання розширення політичної участі громадян у публічній сфері сучасних суспільств зумовлене зусиллями популістських політичних партій. У популістському дискурсі політична участь як одна із форм прямої демократії пропагувалася як відповідь на сьогоденні невдоволення представницькою демократією, якій протиставляються референдуми та громадянські ініціативи як механізми, що забезпечують «справжнє» волевиявлення народу. Важливою рушійною силою голосування за популістів у Нідерландах, Бельгії та Німеччині була підтримка прямих демократичних механізмів [Pauwels, 2014]. Тут виникає питання — наскільки громадяни-популісти в реальному житті прагнуть впливати на процес ухвалення політичних рішень? На перший погляд, ці прагнення помітні — у країнах Європи існує низка як лівих, так і правих протестних рухів, які залічують до числа популістських.

Власне в академічній полеміці питання зв'язку між популістськими орієнтаціями та фактичною політичною участю залишається суперечливим. З одного боку, громадяни-популісти, незважаючи на їхню підтримку гасел про перевагу механізмів прямої демократії, вирізняються здебільшого пасивністю та безвідповідальністю. Парадокс криється у тому, що громадяни з популістськими орієнтаціями вимагають чуйного уряду, який реалізовуватиме прийнятну для них політику, а не прагнуть насправді безпосередньої участі у політичному процесі. Відповідно, ці громадяни не підтримують жодної форми демократії участі, чи то дорадчої, чи то плебісцитарної [Mudde, 2004: p. 558].

Однак, коли йдеться про фактичну поведінку, існують суперечливі свідчення щодо взаємозв'язку політичної участі та підтримки популістських ідей. Так, низка досліджень показали, що звичайні західноєвропейські громадяни із сильними популістськими орієнтаціями більше підтримують референдуми та дорадчі форми політичної участі й водночас рідше протестують, не є схильними до політичної участі й ходять на ці референдуми не частіше, ніж особи зі слабше вираженими популістськими настроями [Webb, 2013; Jacobs, Akkerman, Zaslove, 2018; Dijk, 2018; Zaslove et al., 2021]. Водночас за даними опитування населення дев'яти європейських країн виявлено, що популістські настрої можуть бути мотивацією до політичної участі з приводу своєї ідентичності, з огляду на емоційні та моральні компоненти й мають потенціал для скорочення соціально-економічних розривів (освітніх та матеріальних) стосовно політичної участі. Це дало підстави авторам зробити обережні висновки про наявність емпіричних

доказів того, що популізм може мати певні коригувальні ефекти для демократії. Результати досліджень також показують, що популістські орієнтації позитивно пов'язані з виразними неінституціоналізованими способами участі (підписання петицій, онлайн-активність та, в деяких контекстах, участь у демонстраціях), але не з явкою під час виборів [Anduiza, Guinjoan, Rico, 2019].

Таким чином, попри заклики популістських партій до розширення прямої демократії зв'язок між популізмом і громадянською участю не такий простий, як здається. У популістському дискурсі перевага віддається обмеженому репертуару політичної участі, зокрема референдумам та громадянським ініціативам. Адже референдуми є інструментом реалізації волі чисельної сили, тобто базуються на отриманні більшості голосів у формі відповіді «так» чи «ні», водночас не вимагаючи від громадян активного обговорення певного питання, натомість громадянська активність притаманна меншості суспільства, потребуючи при цьому певних часових, когнітивних та соціально-економічних ресурсів.

Популістські прояви в українському суспільстві

В Україні нескінченні кризи, пов'язані з довготривалим посткомуністичним транзитом, підживлюють популістські настрої передусім лівого ґатунку, втім, подеколи простежується і правий популізм. Українські політики часто використовують ці кризи задля мобілізації електорату, перебільшуючи без вагомих доказів нагальні проблеми. При цьому вказують спрощені шляхи та засоби подолання криз, спекулюють на таких проблемах, як регулювання цін на певні товари та тарифів, збільшення зарплати, ґарантоване працевлаштування тощо. В Україні сплески зростання популістських орієнтацій пов'язані з кризою суспільної свідомості в результаті соціальних трансформацій, з труднощами економічних і політичних реформ.

Зокрема, антиелітистські настрої простежувалися впродовж багатьох років. Додатковим чинником було й те, що українське суспільство характеризується відсутністю тривалих державницьких традицій відбору правлячої еліти, коли негативне ставлення до політичного класу переважає безвідносно до популістських орієнтацій. Громадяни у своїй більшості вважали, що не мають змоги контролювати владу; зокрема, на неможливість контролю діяльності центральної виконавчої влади вказали 70,4% респондентів; щодо Верховної Ради — 71,2%; щодо органів місцевої влади — 70,1% [Резнік, 2011: с. 206].

Однак певне соціокультурне підґрунтя відмінностей у ставленні до політичної еліти простежувалося. Так, згідно з результатами загальнонаціонального опитування «Громадська думка в Україні – 2006», проведеного Інститутом соціології НАН України, у ставленні до правлячої еліти на той час переважали негативні емоції. Зокрема, на запитання «Що Ви відчуваєте у стосунку до правлячої еліти?» лише чверть опитаних виявили позитивні відчуття (6,5% — повагу, 17,9% — інтерес), а байдужість виявили 31,6% респондентів. Натомість сумарно серед опитаних негативні емоції були поширені більшою мірою (30,4% — образа, 13,6% — ворожість). Виявилось, що позитивні відчуття більше поширені серед тих, хто вважає, що Україна має бути схожою на розвинені країни Заходу, і тих, хто орієнтується на ліберальні методи регулювання економіки. Негативні

емоції щодо правлячої еліти більше давалися взнаки серед тих, хто орієнтувався на відновлення СРСР та планової економіки. Насамперед їх використовували ліві сили, небезпідставно звинувачуючи еліту в розкраданні майна у перебігу великої приватизації. Утім, коли дійшло до демократичних перетворень у 2004 році, під час передвиборної кампанії популістські гасла широко використовували як провладний, так і опозиційний кандидат.

Та все ж популістський дискурс може стати корисним для демократичних перетворень за умов радикального зламу авторитарного режиму. Для розширення соціальної бази демократичної революції стають у пригоді популістські гасла, які допомагають залучити до лав активістів ще й аполітичних індивідів. Порівняльний аналіз орієнтацій та цінностей учасників Помаранчевої революції та Революції Гідності показав, що на відміну від першого Майдану, соціальною основою якого була нестабільна коаліція противників режиму з різними цінностями та орієнтаціями, учасники Євромайдану характеризувалися виразними євроатлантичними орієнтаціями та більшою прихильністю до демократичних принципів функціонування політичної системи та ринкової економіки. Водночас спільною ознакою обох Майданів залишалася прихильність їхніх учасників до авторитарного стилю врядування [Резнік, 2015].

Слід зазначити, що ефективність популістських гасел для залучення широких мас до протестних дій у подальшому стала перешкодою у впровадженні радикальних реформ в Україні. Адже масова свідомість, «підігріта» здебільшого лівими, антиринковими ідеями щодо функціонування економіки та антиелітистськими ідеями стосовно тотальної люстрації не лише злочинної верхівки політичного класу, а й бюрократії, часто відігравала деструктивну роль щодо дій політиків, оскільки вони були змушені зважати на громадську думку. Зокрема, одразу після Помаранчевої революції поряд із демократизацією та зростанням соціального оптимізму сталися й негативні зміни. Н. Паніна звернула увагу на те, що за період із березня 2004 року до березня 2005 року відбулися істотні зміни в економічних орієнтаціях та установках українців. На тлі незначного підвищення оцінки економічного становища та зростання довіри населення до послуг державних банків суттєво зросли антиринкові настрої та посилювалося негативне ставлення до процесів приватизації землі, малих та, особливо, великих підприємств. Істотно зменшилася кількість людей, які бажали заснувати власний бізнес, і тих, хто був готовий працювати у підприємця [Паніна, 2005: с. 154]. Річ у тому, що політична кампанія кандидата в Президенти України В. Ющенка базувалася також на популістських гаслах («Бандитам — тюрми!»), які справедливо ставили під сумнів результати приватизації та не толерували незаконне збагачення близьких до Л. Кучми людей. Це також сприяло делегітимації інституту приватної власності, який щойно почав формуватися. Власне це у подальшому зіграло злий жарт стосовно реформаторських потуг В. Ющенка, коли його проринкові пориви не знайшли схвалення серед «народу».

За іронією долі, українські популістські сили, які фінансувалися переважно олігархами, найбільше експлуатували популярну в народі антиістеблішментську риторику проти «корумпованої» влади та олігархів. Крім того, якщо брати діяльність політичних акторів-популістів в Україні, то, на думку Т. Кузьо,

вони вирізняються у своїй риторичній схильності до використання неправди в оцінках політичної реальності, виправдання авторитаризму та патерналізму, ностальгії за Радянським Союзом. Водночас популісти в Україні та Європі є антиглобалістами та авторитаристами, спрямовуючи свою критику на МВФ, використовують радикальну риторичну практику проти корумпованих еліт, «ліберального істеблішменту». Популісти надають слабку підтримку реформам, які, на їхню думку, несправедливо нав'язують сторонні сили. Популісти в Україні, Європі та США схильні використовувати неправду, перебільшення, маніпуляції та є ідеологічними хамелеонами. Нарешті, популісти використовують кризи для мобілізації виборців [Kuzio, 2018].

Важкий період російсько-українського конфлікту на Донбасі, економічне зuboжіння населення, проведення болючих реформ упродовж 2014–2019 років створили суспільний запит популістського характеру. Якщо говорити про громадську думку, то напередодні чергового виборчого циклу, згідно з даними Центру Разумкова, влітку 2018 року дві третини (66,2%) населення вважали, що Україні потрібні нові політичні лідери (тобто такі політики, які ще не були при владі) [Yakymenko, Yurchyshyn, Zamiatin, 2019: p. 14]. Вагома частина суспільства також схилилася до антиплюралізму. Так, згідно з моніторинговим дослідженням Інституту соціології НАН України за 2018 рік, 43,2% опитаних погоджувалися із твердженням, що «єдина політична воля забезпечує стабільність у суспільстві краще, ніж набір різних точок зору», натомість лише 27,6% з цим не погоджувалися і 29,2% — не визначилися. Разом з тим близько двох третин населення погоджувалися з авторитарними ідеями щодо переваги «сильної руки» для розвитку суспільства, наведення порядку тощо [Паращевін, 2018: сс. 422–424]. До того ж упродовж багатьох років спостерігався феномен, коли оцінка діяльності білоруського президента, авторитарного популіста О. Лукашенка була серед громадян України навіть вищою, ніж оцінка діяльності вітчизняних та інших зарубіжних президентів [Паращевін, 2018: сс. 425–428].

Відтак, можна було б констатувати, що у відповідь на цей суспільний запит В. Зеленський та його партія «Слуга народу» перемогли на президентських і парламентських виборах в Україні 2019 року, широко використовуючи відповідну популістську риторичну практику. Проте особливістю риторичної у цьому випадку було те, що Зеленський та «Слуга народу» проводили кампанію як «антиполяризаційні» популісти, спираючись на опозицію до існуючої поляризації в суспільстві та в українському політичному істеблішменті й використовуючи слабку партійну ідентифікацію серед українських виборців. Власне, прихильники «Слуги народу» частіше дотримувалися помірно твердих або нейтральних думок із ключових питань української політики (історична пам'ять, мова, церква, регіональні розбіжності), збалансовано використовуючи російську та українську мови у своєму повсякденному житті [Ash, Shapovalov, 2022]. Втім, після виборчого циклу 2019 році в українському соціумі, особливо серед громадян, які цікавляться політикою, ще тривалий час зберігалася новосформована поляризація між прихильниками попереднього та чинного президентів країни. Треба розуміти, що масові популістські настрої привели до влади політиків, які прагнули подобатися і втілювати проекти, які з погляду більшості вважалися

першочерговими («Велике будівництво» тощо). А підтримка меншості виборців кандидата із гаслами «Армія. Мова. Віра» свідчила про неготовність суспільства зважати на невідкладні виклики, через брак уваги до яких у подальшому довелося платити занадто дорогу ціну.

Таким же чином як після обох Майданів, так і після перемоги на президентських виборах В. Зеленського на гаслах популізму приходили до влади недовідчені політики й саме їхній дилетантизм став цінним соціальним капіталом, що начебто відрізняв їх від традиційних, «скомпрометованих» еліт. Однак для нормального функціонування будь-якої сфери, в тому числі й політичної, потрібні знання та навички виконавців. Політики та чиновники — це люди, які в ідеалі повинні професійно та ефективно урядувати. Тому підготовка кадрів для державного управління — це складний, тривалий і досить затратний процес. Натомість заклики популістів прискорити зміни в певному напрямку за рахунок запрошення «некорумпованих» діячів, «людей не із системи» є вкрай ризикованими для нестабільних суспільств з надлишком викликів. Адже постійне реформування державного апарату робить уразливими державні інститути, нівелюючи «інституційну пам'ять» бюрократичної верстви.

Хоч як це парадоксально, популізм знову ж таки відіграв позитивну роль в екстремальних умовах, коли відбулося масоване військове вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року. Той дискурс, що його президент В. Зеленський навіязав у спілкуванні із західними елітами під час російсько-української війни, вимагаючи негайної військової підтримки, був досить зухвалим. За інших обставин, таку риторику розцінили б як, м'яко кажучи, зовсім не дипломатичну. Однак цей популістський кураж, причому спрямований на іноземну аудиторію, спрацював: звернення онлайн до парламентів, митців, кіношників, його заклики почули західні суспільства, які змусили свої уряди діяти більш сміливо та оперативно у наданні Збройним Силам України важкого озброєння. Таким чином, популістська риторика за екстремальних умов виявляє свою дієвість і, зрештою, захищає державність у буквальному розумінні.

Водночас за умов війни централізований підхід української влади до функціонування медіапростору, несприйняття владними політиками будь-якої критики та порушення процесуальних процедур у здійсненні кадрової політики — все це може схилити популістів до спокуси встановлення авторитарного правління. Це вже стане викликом для громадянського сектору, який також за умов війни набуває досі небаченої суб'єктності. Однак ці питання стануть актуальними після закінчення російсько-української війни.

Висновки

Отже, у західній літературі домінує думка, що глобальний популізм продукує низку загроз перед демократією: 1) підрив єдності суспільства через поглиблення соціальної поляризації; 2) розмивання формальних політичних інститутів; 3) згасання громадянської активності. Ці загрози актуалізуються за наявності у суспільстві соціально-економічного та психологічного підґрунтя. І хоча критики популізму дотримуються алармістських переконань щодо поширеності популістських орієнтацій, все ж практика політичного життя вказує як на ризики

цього феномену, так і на його можливості. Ці можливості стосуються тих критичних періодів розвитку суспільства, коли повалення авторитарного режиму як електоральним, так і силовим шляхами потребує ширшого кола учасників, ніж самих лише громадянських активістів. Задля розширення соціальної бази революцій політики-повстанці вдаються до популістської риторики.

Однак для тривалого функціонування чи реформування державних інститутів популізм продовжує нести загрози. Власне політики-популісти за своєю суттю рідко бувають переконаними противниками демократичного врядування. Але прийшовши до влади, вони через свою зневагу до формальних інституцій та нормативних процедур (які, до речі, обмежували їхніх попередників та сприяли потраплянню вже їх самих на посади) мимоволі просуваються до запровадження елементів автократичного правління. Зокрема, популісти спочатку беруть контроль над державним апаратом, заповнюючи його лояльними працівниками, над судовою гілкою влади, підриваючи її незалежність. Потім ставлять під контроль фінансові потоки та економічні активи, збагачуючи новий клас друзів лідера-популіста. І нарешті, популісти отримують контроль над незалежними ЗМІ, знищуючи нелояльні.

Через вичерпання постсоціалістичного економічного спадку та руйнівних наслідків українсько-російської війни Україна постала перед новими викликами, коли невдоволення умовами життя може спричинити додатковий попит на прості рішення та пряме врядування, що оминає представницькі процедури. Накопичення викликів створило ситуацію надлишку їх для соціуму. В українському суспільстві досі зберігається значний попит на авторитарні форми правління. За умов війни такі тенденції можуть посилюватися і призвести до поступового скочування до авторитаризму, коли кожен репресивний чи регулятивний крок буде виправдовуватися необхідністю боротьби з ворожою пропагандою, а насправді спрямовуватися на маргіналізацію та усунення нелояльних владі політичних суперників. Саме через ці загрози в українському суспільстві зберігаються ризики блокування реформ і підтримки авторитаризму. Разом із тим у контексті цих загроз популізм розглядається крізь призму певних шансів того, що політична система та політична культура українців зможе зберегти стійкість за надзвичайних умов, коли масова свідомість потребує стимулів переформатування колективної ідентичності населення від комплексу традиційної меншовартості в напрямку нації переможців. Можна припустити, що за умов формування успішної колективної ідентичності вдасться подолати кризу довіри до еліт і відповідно локалізувати небезпечний потенціал популізму.

Джерела

- Макеєв, С. (2020). До виправдання популізму. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 159–164.
- Паніна, Н.В. (2005). Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг. Київ: ТОВ Видавництво «Софія».
- Парашевін, М. (2018). Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1994–2018 років. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 5 (19), 415–525.
- Резнік, О. (2011). Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації. Київ: Інститут соціології НАН України.

- Резнік, О. (2015). Учасники Помаранчевої революції та Революції Гідності: порівняння ціннісних орієнтацій. *Соціальні виміри суспільства*, 7 (18), 66–74.
- Шульга, М. (2018). Ознаки соціетального розбалансування (післямова). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 5 (19), 396–414.
- Шульга, М. (2019). Суспільство з надлишком викликів (Замість післямови). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 6 (20), 397–412.
- Albertazzi, D., Mueller, S. (2013). Populism and liberal democracy: populists in government in Austria, Italy, Poland and Switzerland. *Government and Opposition*, 48 (3), 343–371.
- Anduiza, E., Guinjoan, M., Rico, G. (2019). Populism, participation, and political equality. *European Political Science Review*, 11 (1), 109–124.
- Arditi, B. (2003). Populism, or politics at the edges of democracy. *Contemporary Politics*, 9 (1), 17–31.
- Ash, K., Shapovalov, M. (2022). Populism for the ambivalent: anti-polarization and support for Ukraine's *Sluha Narodu* party. *Post-Soviet Affairs*. DOI: <https://doi.org/10.1080/1060586X.2022.2082823>
- Canovan, M. (1999). Trust the people! Populism and the two faces of democracy. *Political Studies*, 47 (1), 2–16.
- Castanho Silva, B., Andreadis, I., Anduiza, E., Blanuša, N., Corti, Y.M., Delfino, G., Rico, G., Ruth, S.P., Spruyt, B., Steenbergen, M., Littvay, L. (2018). Public Opinion Surveys: A New Scale. In: K. Hawkins, R. Carlin, L. Littvay, R. Kaltwasser (Eds.), *The Ideational Approach to Populism: Concept, Theory, and Analysis* (pp. 150–178). London: Routledge.
- Dijk, G.H.S. van (2018). *Populist attitudes and political participation: hand and glove? : Analysing populist citizens' participation in political claim-making*. Master thesis. University of Twente. URL: <https://essay.utwente.nl/76892/>
- Feldman, S. (2021). Authoritarianism, Education, and Support for Right-Wing Populism. In: J.P. Forgas, W.D. Crano, K. Fiedler (Eds.), *The Psychology of Populism: The Tribal Challenge to Liberal Democracy* (pp. 348–364). New York: Routledge.
- Forgas, J.P. (2021). The Psychology of Populism: Tribal Challenges to Liberal Democracy. Sydney: Centre for Independent Studies.
- Jacobs, K., Akkerman, A., Zaslove, A. (2018). The voice of populist people? Referendum preferences, practices and populist attitudes. *Acta Politica*, 53 (4), 517–541.
- Kuzio, T. (2018). Populism in Ukraine and Europe: Similar but Also Different. In: K. Segbers (Ed.), *Populism in Europe: An Overview. CGP working papers, 09/2018* (pp. 16–31). Berlin: Freie Universität Berlin.
- Levitsky, S. Loxton, J. (2012). Populism and competitive authoritarianism: the case of Fujimori's Peru. In: C. Mudde, C. Rovira Kaltwasser (Eds.), *Populism in Europe and the Americas: Threat or Corrective for Democracy?* (pp. 160–181). Cambridge: Cambridge University Press.
- Meny, Y., Surel, Y. (2002). The Constitutive Ambiguity of Populism. In: Y. Meny, Y. Surel (Eds.), *Democracies and the Populist Challenge* (pp. 1–21). London: Palgrave Macmillan.
- Mohrenberg, S., Huber, R.A., Freyburg, T. (2021). Love at first sight? Populist attitudes and support for direct democracy. *Party Politics*, 27 (3), 528–539.
- Mudde, C. (2004). The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, 39 (4), 542–563.
- Mudde, C., Rovira Kaltwasser, C. (2012). Populism: corrective and threat to democracy. In: C. Mudde, C. Rovira Kaltwasser (Eds.), *Populism in Europe and the Americas: Threat or Corrective for Democracy?* (pp. 205–222). Cambridge: Cambridge University Press.
- Pauwels, T. (2014). Populism in Western Europe: Comparing Belgium, Germany and The Netherlands. London: Routledge.
- Pew Research Center (2021). *Many in U.S., Western Europe Say Their Political System Needs Major Reform*. URL: <https://www.pewresearch.org/global/2021/03/31/many-in-us-western-europe-say-their-political-system-needs-major-reform/>
- Rummens, S. (2017). Populism as a Threat to Liberal Democracy. In: C. Rovira Kaltwasser, P. Taggart, P. Espejo, P. Ostiguy (Eds.), *The Oxford Handbook of Populism* (pp. 554–570). Oxford: Oxford University Press.

Taggart, P. (2002). Populism and the Pathology of Representative Politics. In: Y. Mény, Y. Surel (Eds.), *Democracies and the Populist Challenge* (pp. 62–80). New York: Palgrave.

Urbinati, N. (1998). Democracy and populism. *Constellations*, 5 (1), 110–24.

Webb, P. (2013). Who is Willing to Participate? Dissatisfied Democrats, Stealth Democrats and Populists in the United Kingdom. *European Journal of Political Research*, 52 (6), 747–772.

Yakymenko, Y., Yurchyshyn, V., Zamiatin, V. (2019). *Ukraine-2019: Cautiously Optimistic*. Kyiv: The Razumkov Centre. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Vybory_Ukraine.pdf

Zaslove, A., Geurkink, B., Jacobs, K., Akkerman, A. (2021). Power to the people? Populism, democracy, and political participation: a citizen's perspective. *West European Politics*, 44 (4), 727–751.

Одержано 19.07.2022

References

Albertazzi, D., Mueller, S. (2013). Populism and liberal democracy: populists in government in Austria, Italy, Poland and Switzerland. *Government and Opposition*, 48 (3), 343–371.

Anduiza, E., Guinjoan, M., Rico, G. (2019). Populism, participation, and political equality. *European Political Science Review*, 11 (1), 109–124.

Arditi, B. (2003). Populism, or, politics at the edges of democracy. *Contemporary Politics*, 9 (1), 17–31

Ash, K., Shapovalov, M. (2022). Populism for the ambivalent: anti-polarization and support for Ukraine's *Sluha Narodu* party. *Post-Soviet Affairs*. DOI: <https://doi.org/10.1080/1060586X.2022.2082823>

Canovan, M. (1999). Trust the people! Populism and the two faces of democracy. *Political Studies*, 47 (1), 2–16.

Castanho Silva, B., Andreadis, I., Anduiza, E., Blanuša, N., Corti, Y.M., Delfino, G., Rico, G., Ruth, S. P., Spruyt, B., Steenbergen, M., Littvay, L. (2018). Public Opinion Surveys: A New Scale. In: K. Hawkins, R. Carlin, L. Littvay, R. Kaltwasser (Eds.), *The Ideational Approach to Populism: Concept, Theory, and Analysis* (pp. 150–178). London: Routledge.

Dijk, G.H.S. van (2018). *Populist attitudes and political participation: hand and glove? : Analysing populist citizens' participation in political claim-making*. Master thesis. University of Twente. URL: <https://essay.utwente.nl/76892/>

Feldman, S. (2021). Authoritarianism, Education, and Support for Right-Wing Populism. In: J.P. Forgas, W.D. Crano, K. Fiedler (Eds.), *The Psychology of Populism: The Tribal Challenge to Liberal Democracy* (pp. 348–364). New York: Routledge.

Forgas, J.P. (2021). *The Psychology of Populism: Tribal Challenges to Liberal Democracy*. Sydney: Centre for Independent Studies.

Jacobs, K., Akkerman, A., Zaslove, A. (2018). The voice of populist people? Referendum preferences, practices and populist attitudes. *Acta Politica*, 53 (4), 517–541.

Kuzio, T. (2018). Populism in Ukraine and Europe: Similar but Also Different. In: K. Segbers (Ed.), *Populism in Europe: An Overview. CGP working papers, 09/2018* (pp. 16–31). Berlin: Freie Universität Berlin.

Levitsky, S., Loxton, J. (2012). Populism and competitive authoritarianism: the case of Fujimori's Peru. In: C. Mudde, C. Rovira Kaltwasser (Eds.), *Populism in Europe and the Americas: Threat or Corrective for Democracy?* (pp. 160–181). Cambridge: Cambridge University Press.

Makeev, S. (2020). To justify populism. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 1, 159–164. [= Makeev 2020]

Mény, Y., Surel, Y. (2002). The Constitutive Ambiguity of Populism. In: Y. Mény, Y. Surel (Eds.), *Democracies and the Populist Challenge* (pp. 1–21). London: Palgrave Macmillan.

Mohrenberg, S., Huber, R.A., Freyburg, T. (2021). Love at first sight? Populist attitudes and support for direct democracy. *Party Politics*, 27 (3), 528–539.

Mudde, C. (2004). The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, 39 (4), 542–563.

Mudde, C., Rovira Kaltwasser, C. (2012). Populism: corrective and threat to democracy. In: C. Mudde, C. Rovira Kaltwasser (Eds.), *Populism in Europe and the Americas: Threat or Corrective for Democracy?* (pp. 205–222). Cambridge: Cambridge University Press.

Panina, N.V. (2005). *Ukrainian society 1994–2005: sociological monitoring*. [In Ukrainian]. Kyiv: Sofia Publishing House LLC. [= Паніна 2005]

Parashchevin, M. (2018). Annual nationwide survey results for the years 1992–2018. [In Ukrainian]. *Ukrainian Society: Monitoring of Social Changes*, 5 (19), 415–525. [= Паращевін 2018]

Pauwels, T. (2014). *Populism in Western Europe: Comparing Belgium, Germany and The Netherlands*. London: Routledge.

Pew Research Center (2021). *Many in U.S., Western Europe Say Their Political System Needs Major Reform*. URL: <https://www.pewresearch.org/global/2021/03/31/many-in-us-western-europe-say-their-political-system-needs-major-reform/>

Reznik, O. (2011). *Civil Practices in the Transition Society: Factors, Subjects, Methods of Realization*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. [= Резнік 2011]

Reznik, O. (2015). Participants of the Orange Revolution and the Revolution of Dignity: a Comparison of Value Orientations. [In Ukrainian]. *Social Dimensions of Society*, 7 (18), 66–74. [= Резнік 2015]

Rummens, S. (2017). Populism as a Threat to Liberal Democracy. In: C. Rovira Kaltwasser, P. Taggart, P. Espejo, P. Ostiguy (Eds.), *The Oxford Handbook of Populism* (pp. 554–570). Oxford: Oxford University Press.

Shulha, M. (2018). Signs of societal imbalance (Afterword). [In Ukrainian]. *Ukrainian Society: Monitoring of Social Changes*, 5 (19), 396–414. [= Шульга 2018]

Shulha, M. (2019). An overchallenged society (In lieu of an afterword). [In Ukrainian]. *Ukrainian Society: Monitoring of Social Changes*, 6 (20), 397–412. [= Шульга 2019]

Taggart, P. (2002). Populism and the Pathology of Representative Politics. In: Y. Mény, Y. Surel (Eds.), *Democracies and the Populist Challenge* (pp. 62–80). New York: Palgrave.

Urbinati, N. (1998). Democracy and populism. *Constellations*, 5 (1), 110–24.

Webb, P. (2013). Who is Willing to Participate? Dissatisfied Democrats, Stealth Democrats and Populists in the United Kingdom. *European Journal of Political Research*, 52 (6), 747–772.

Yakymenko, Y., Yurchyshyn, V., Zamiatin, V. (2019). *Ukraine-2019: Cautiously Optimistic*. Kyiv: The Razumkov Centre. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Vybery_Ukraine.pdf

Zaslove, A., Geurkink, B., Jacobs, K., Akkerman, A. (2021). Power to the people? Populism, democracy, and political participation: a citizen's perspective. *West European Politics*, 44 (4), 727–751.

Received 19.07.2022

ОЛЕКСАНДР РЕЗНІК

Популізм у суспільстві з надлишком викликів: загроза демократії чи можливість її коригування?

Явище зростання підтримки популістських партій та відповідних орієнтацій серед населення країн світу зазвичай розуміють як загрозу демократії, єдності суспільства та громадянському активізму. Психологічна привабливість популістських ідей ґрунтується на людській потребі в колективній ідентичності, соціальній згуртованості, категоризації соціального буття, передбачуваності та відчутті безпеки, на схильності до морального абсолютизму та підтримці конспірологічних теорій. Це призводить до поширення конфронтаційного дискурсу в публічній царині, підтримки авторитаризму та поглиблення соціальних розколів. Однак емпіричні дослідження фіксують неоднозначну спрямованість популістських орієнтацій на підтримку антидемократичних ідей. Власне, громадян з популістськими орієнтаціями не слід однозначно ототожнювати з виборцями популістських партій. Через свій мобілізаційний потенціал популізм може зробити демократичний процес більш інклюзивним, оскільки люди з популістськими орієнтаціями підтримують дорадчі форми демократії. В окремих випадках популістська мобілізація стає корисною за надзвичайних умов, наприклад у разі по-

валення авторитарного режиму або чинення опору ворогові під час війни. Однак у разі спроби реформування державних інститутів популізм може стати перешкодою, оскільки поширені серед популістів абсолютизація спрощених форм врядування та схильність до авторитаризму блокують громадянську ініціативу.

Ключові слова: популізм, демократія, суспільство з надлишком викликів

АЛЕКСАНДР РЕЗНИК

Популизм в обществе с избытком вызовов: угроза демократии или возможность ее корректировки?

Феномен роста поддержки популистских партий и соответствующих ориентаций среди населения стран мира обычно понимается как угроза демократии, единству общества и гражданскому активизму. Психологическая привлекательность популистских идей основывается на человеческой потребности в коллективной идентичности, социальной сплоченности, категоризации социального бытия, предсказуемости и чувстве безопасности, а также на моральном абсолютизме и поддержке конспирологических теорий. Это приводит к распространению конфронтационного дискурса в публичной сфере, поддержке авторитаризма и углублению социальных расколов. Однако эмпирические исследования фиксируют неоднозначную направленность популистских ориентаций в поддержку антидемократических идей. По сути, граждан с популистскими ориентациями не следует однозначно отождествлять с избирателями популистских партий. В силу своего мобилизационного потенциала популизм может сделать демократический процесс более инклюзивным, поскольку люди с популистскими ориентациями поддерживают совещательные формы демократии. В отдельных случаях популистская мобилизация может оказаться полезной в чрезвычайных условиях, например при свержении авторитарного режима или сопротивлении врагу во время войны. Однако при попытке реформирования государственных институтов популизм может стать препятствием, поскольку распространенная среди популистов абсолютизация упрощенных форм управления и склонность к авторитаризму блокируют гражданскую инициативу.

Ключевые слова: популизм, демократия, общество с избытком вызовов

OLEKSANDR REZNIK

Populism in a society with an excess of challenges: the threat to democracy or the possibility of its correction?

The phenomenon of growing support for populist parties and relevant orientations among the world's population is usually defined as a threat to democracy, social unity, and civic activism. The psychological appeal of populist ideas is based on the human need for collective identity, social cohesion, categorization of social life, predictability and sense of security as well as moral absolutism and support for conspiracy theories. This leads to the spread of confrontational discourse in the public sphere, support for authoritarianism and deepening social cleavages. However, empirical researches show the ambiguous focus of populist orientations in support of anti-democratic ideas. In fact, citizens with populist orientations should not be unambiguously identified with voters of populist parties. Because of its mobilizing potential, populism can make the democratic process more inclusive, as people with populist orientations support deliberative forms of democracy. In some cases, populist mobilization become useful in emergencies, such as the overthrow of an authoritarian regime or resistance to the enemy during war. However, populism can be an obstacle in trying to reform state institutions, as the absolutization of simplistic forms of government and the propensity for authoritarianism common among populists block civic initiative.

Key words: populism, democracy, society with an excess of challenges

ІРИНА ПРИБИТКОВА,

доктор економічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

IRYNA PRIBYTKOVA,

Doctor of Sciences in Economics, Leading Research Fellow at the Department of Social Structures, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

i.pribytkova@gmail.com

<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-2528-9504>

Україна в демографічному вимірі: кризові явища у сфері відтворення населення (1991–2021)

За розпорядженням Президента соціологічної асоціації України М.О. Шульги в структурі САУ був створений на початку 2000-х і вже багато років поспіль функціює Комітет «Соціологія народонаселення і демографічна освіта», головним напрямом діяльності якого упродовж кількох останніх років є дослідження причин і структури втрат населення України. Результати цих досліджень публікуються щорічно: у 2020 році стаття «Втрати населення внаслідок пандемії коронавірусу SARs-CoV-2», у 2021-му — стаття «Трудова міграція як невіддільна складова мобільних ринків праці в Україні за доби незалежності» (зазначмо, зокрема, що така міграція є потужним впливовим чинником втрат робочої сили/трудового потенціалу країни). Цього року підготовлено аналітичну статтю «Україна в демографічному вимірі: кризові явища в сфері відтворення населення», в якій крім втрат демографічного потенціалу розглядаються статистичні джерела та методологічне забезпечення коректного аналізу статистичної інформації.

Масштаби й темпи демографічного старіння в сучасній Україні зумовлені тривалими змінами характеру відтворення населення. В 1970-х роках завершується процес перебудови режиму відтворення населення. Накопичений у віковій структурі потенціал демографічного росту завдяки більш високій народжуваності в попередній період наближається до вичерпання. Внаслідок цього природний приріст населення в Україні безперервно меншає і перехід у природне його скорочення стає неминучим. Це відбувається 1991 року і збігається за часом з розпадом СРСР та початком непопулярних ринкових реформ. І хоча ці реформи часто-густо вважаються головною причиною втрат природного

Цитування: Прибиткова, І. (2022). Україна в демографічному вимірі: кризові явища у сфері відтворення населення (1991–2021). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 81–104, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.03.081>.

руху населення, насправді ж зв'язок тенденцій народжуваності з новою економічною політикою і політичною кон'юнктурою 1990-х має радше опосередкований характер і виявляється через вплив погіршення якості життя на репродуктивну поведінку населення. Вже на зламі 1960–1970-х років нетто-коефіцієнт відтворення населення країни падає до нижчого за одиницю рівня: населення перестає себе відтворювати.

У середині 1970-х демографічний перехід до сучасного типу відтворення населення був повністю завершений. Україна перейшла до моделі дводітної сім'ї. Контингент літніх та старих людей швидко зростає. *І Україна перетнула поріг демографічної старості.* В сільській місцевості країни природне скорочення населення було зареєстровано вже 1979 року, і з цього часу власне й почалася депопуляція в українському селі. А міграційні втрати сільського населення були зафіксовані ще до 1960 року.

Демографічний розвиток України в історичному вимірі

Статистичне визначення чисельності народонаселення України має більш як двохсотрічну історію. Відомості про чисельність дворів, спостереження про міру заселеності з'являються вже у 20–30-ті роки XVIII століття у працях І.К. Кирилова та Г.Ф. Юнкера. Відомості ці, проте, стосувалися тільки Лівобережної України й почасти Слобожанщини. У праці І. К. Кирилова «Квітучий стан Всеросійської держави» наведено дані регіональної подвірної ревізії 1723 року про «дворову кількість» козаків та посполитих, а також про чисельність дворових козаків у полках Слобідської України.

Г. Ф. Юнкер був першим, хто звернув увагу на причини, що стримували зростання заселеності краю. Ця тема дістала розвиток в «Екстракті про знесення слобідських полків», складеному наприкінці 50-х — на початку 60-х років XVIII століття у Військовій колегії. Г. Ф. Юнкер відзначав вплив державної політики на заселення степових окраїн країни, першою чергою територій слобідських полків. Він же зазначив, що політика військово-державної експлуатації та свавілля старшин викликали масову втечу людей, які мешкали в полках, у результаті чого за 1733–1759 роки в них більш ніж на 82 тисячі поменшало душ чоловічої статі.

Наприкінці 60-х років XVIII століття відомий український історик О. І. Ригельман склав опис земель донських козаків. Тут уперше повідомлено загальну чисельність і становий склад чоловічого населення Донського краю, які до того часу залишалися невідомими. При визначенні чисельності станових груп, включно з регулярними військами, козацтвом та українцями на Дону, О. І. Ригельман застосовував принципи політичної арифметики, що було новиною у державознавстві того часу. В 1763–1764 роках при проведенні чергової регіональної ревізії козаків і посполитих подвірний принцип обліку був доповнений принципом подушного обліку чоловіків відповідних станових категорій, із записом їхніх віку і стосунку до глави господарства та сім'ї. Ревізія 1763–1764 років виявила, що демографічний потенціал України або не поступається за чисельністю, або переважає розміри населення багатьох держав Європи того часу. Українське державознавство переходить до більш місткого й багатого за соці-

ально-економічним змістом поняття «чисельність народу». Ревізія 1763–1764 років — важливий момент у становленні демографічної думки в Україні та свого роду *хронологічна межа між передісторією та власне історією демографічної думки в нашій країні*.

О. І. Ригельманові належить пріоритет (1785–1786) у визначенні чисельності населення України на середину XVII століття: використовуючи метод політичної арифметики, він визначив кількість мешканців території, що перебувала під владою уряду Богдана Хмельницького під час возз'єднання України з Росією 1654 року. Чисельність населення, обрахована О. І. Ригельманом, становила 4 млн осіб.

Населення України у XIX столітті швидко зростало, особливо у другій його половині після скасування кріпосного права 1861 року. Якщо у 1835-му кількість її мешканців становила 8,7 млн українців, а у 1880-му збільшилася до 15,7 млн, то на момент Перепису 1897 року вона досягла 21,2 млн осіб. А напередодні Першої світової війни населення України зросло до 28,9 млн. Наприкінці XIX століття рівень народжуваності в Україні був дуже високий: у 1896–1900 роках загальний коефіцієнт народжуваності становив 48,8‰, а коефіцієнт сумарної народжуваності (середня кількість народжень у однієї жінки за все життя) досягав 7,5. Проте і смертність, а надто дитяча, була вкрай високою: з тисячі новонароджених не доживали до року 199. Тому найпоширенішою була сім'я не з сімома-вісьмома дітьми, а з чотирма дітьми віком понад 5 років, а 30-річний вік переживали тільки 3–4 з 7–8 народжених наприкінці XIX століття.

І хоча з початку XX сторіччя народжуваність в Україні почала поступово знижуватися, її загальний коефіцієнт був, як і раніше, достатньо високий і дорівнював у 1910–1914 роках 41,8‰. У роки першої світової війни загальний коефіцієнт народжуваності в Україні впав до 30,7‰, а відтоді почав зростати, сягнувши максимуму 1926 року — 42,1‰. Почасти це був компенсаційний підйом народжуваності у повоєнні роки, почасти — результат поліпшення вікової та шлюбної структури населення. Після 1926 року загальний коефіцієнт народжуваності в Україні почав швидко зменшуватися. Насправді ж зниження інтенсивності дітонародження почалося ще до революції, про що свідчить зменшення сумарних коефіцієнтів народжуваності. Але оскільки смертність знижувалася ще швидше, дітність сім'ї у середньому залишалася такою самою, як і до революції. *Насправді на початку XX століття в Україні почався демографічний перехід. А на середину 1970-х років він був повністю завершений. Такому швидкому завершенню переходу до нового типу відтворення населення сприяли численні чинники, й першою чергою ті, що пришвидшували вплив соціально-економічних та політичних криз першої половини XX століття.*

Слід зазначити, що у першій половині 1980-х років рівень народжуваності в Україні, як і в СРСР загалом, повсюдно підвищився. Пік народжуваності припадає на 1985–1986 роки, коли загальний коефіцієнт народжуваності досяг відповідно 15,0‰ та 15,5‰. Проте у подальшому знову почалося зниження і абсолютних, і відносних кількостей новонароджених. Цей феномен був пов'язаний із заходами щодо посилення державної допомоги сім'ям з дітьми, ухваленими союзним урядом у січні 1981 року. Короткочасний ефект цих заходів не був ви-

надковим. Інакше й бути не могло, позаяк вони мали епізодичний характер і не являли собою єдиної, комплексної науково обґрунтованої демографічної політики, спрямованої на формування у населення потреби у більшій кількості дітей. Народжуваність в Україні знижується давно й неухильно, а малодітність охоплює дедалі ширші верстви населення, про що красномовно свідчить динаміка сумарного коефіцієнта народжуваності (див. Додаток 3).

Народ України пережив чотири доглибні кризи: у 1917–1921 роках — громадянська війна й воєнний комунізм з його репресіями та господарчою руїною; у 1929–1934 роках — колективізація, що супроводжувалась руйнуванням усього укладу життя, депортаціями безлічі сімей та жахливим голодомором 1932–1933 років; і, нарешті, Друга світова війна, що розпочалася в Україні, по суті, 1939 року із приєднання західних територій і чергової хвилі репресій щодо заможних верств та інтелігенції, а відтак власне війна з окупацією, величезними людськими втратами та розривом сімейних зв'язків. *Усі три кризи супроводжувалися кризами демографічними. Крім значного збільшення смертності, вони далися взнаки у значному зниженні народжуваності.*

Громадянська війна викликала зниження народжуваності, здебільшого класичного типу — в результаті тимчасового або необоротного розриву шлюбів — і лише невеликою мірою в результаті навмисної відмови від народжувань або їх відкладання серед пошлюблених жінок. Друга криза 1929–1934 років уже значною мірою супроводжувалась свідомою відмовою від народжувань. Цей процес розпочався у місті, а згодом поширився й на село. На тлі загальної секуляризації культури й втрати впливу з боку релігійних авторитетів і церкви раніше етично неприйнятний аборт швидко входив у побут, ставав повсякденним і невдовзі зробився частиною культури. Генерації, репродуктивний вік яких припав на 1930-ті роки, вже не відчували моральних сумнівів. Народжуваність так і не піднялася після кризи, вона продовжувала знижуватися. Заборона абортів 1936 року майже нічого не змінила, а Друга світова війна тільки закріпила *тенденцію до внутрішньосімейного регулювання дітонародження.*

Техніка планування сім'ї залишалася примітивною й переважно варварською. Проте *новий тип репродуктивної поведінки став панівним.* Загальний коефіцієнт народжуваності в Україні, який досяг у 1940 році 27,3‰, у повоєнні роки почав швидко знижуватися: 1960 року він становив 20,5‰, 1970-го — 15,2‰, 1980-го — 14,8‰, 1990-го — 12,7‰ і, нарешті, 1994 року він упав до 10,0‰.

Сьогодні Україна переживає уже четверту демографічну кризу — різкий спад народжуваності та зростання смертності, що почалися наприкінці ХХ століття, в його останнє десятиліття. Зниження рівня життя й втрата опертя на звичні соціальні інституції, невпевненість у майбутньому сім'ї призвели багатьох людей до перегляду своїх шлюбних і репродуктивних планів. Вони відмовляються від народження дітей в очікуванні кращих часів, відкладають на певний час шлюби, замінюючи їх альтернативними формами стосунків. Зниження народжуваності є одним із головних чинників природних втрат населення, які зареєстровано в Україні вперше 1991 року і які мають тенденцію до поглиблення. *У країні розвивається депопуляція: як у місті, так і в сільській місцевості смертність населення перевищує народжуваність.* Подолання цієї несприятливої ситуації

пов'язане із проведенням активної соціальної та демографічної політики, ґрунтованої на міцній економічній базі та знанні й використанні законів, що керують репродуктивною поведінкою людей.

Зміни режиму відтворення населення, потенціалу демографічного росту та життєвого потенціалу населення України в процесі демографічного переходу

Режим відтворення населення — це демографічна категорія, яка позначає сукупність конкретних кількісних характеристик процесу відтворення населення, розглянутого у фіксований момент часу (див. табл.). Кількісну міру відтворення населення дають *показники режиму відтворення*. До них належать показники режиму народжуваності, описуваного *функцією народжуваності* $f(x)$, де x — вік. Узагальненим вираженням цих функцій є відповідно *брутто-коефіцієнт відтворення населення* та *середня тривалість життя*. Для узагальненої оцінки режиму відтворення населення недостатньо користуватися тільки брутто-коефіцієнтом. Його *вживають разом із нетто-коефіцієнтом відтворення населення*, який обчислюють на підставі вікових коефіцієнтів народжуваності та коефіцієнтів доживання, тобто *показників, протилежних рівню смертності*. Він не залежить від особливостей статеві-вікової структури, а є однією з узагальнених характеристик режиму відтворення населення й показує, в якому співвідношенні генерація батьків заміщується генерацією дітей. Нетто-коефіцієнт обчислюють окремо для кожної статі, проте на практиці використовують, як правило, тільки показники відтворення жіночого населення. Отже, *нетто-коефіцієнт відтворення населення* являє собою кількісне мірило заміщення материнської генерації дочірньою, іншими словами, *показує середню кількість дівчат, які народжені жінкою за весь період плідності й дожили до того віку, в якому була жінка під час народження кожної з цих дівчат*. Нетто-коефіцієнт *посідає центральне місце в системі коефіцієнтів відтворення населення*.

Оскільки вікова структура населення є незалежним фактором демографічного росту й розвитку, звернімося до оцінки її внеску у майбутній приріст/зменшення населення в Україні. Найпоширенішим методом такої оцінки є обчислення *потенціалу демографічного росту*, побудоване на моделях стабільного, або *стаціонарного населення*. Потенціал демографічного росту дає змогу відповісти на питання, як змінюватиметься чисельність населення за умов стабілізації параметрів його відтворення (*народжуваності та смертності*) за рахунок *вихідної вікової структури*.

Оцінка потенціалу демографічного росту в Україні, здійснена С. Пірожковим у 1975 році, показує, що у першій фазі демографічного переходу — з кінця XIX століття (1896–1897) й до 1926–1927 років цей показник зростав, сягнувши значень відповідно 1,338 та 1,447, а з часом на наступних його фазах — у 1958–1959 й 1969–1970 роках – почав зменшуватися, скоротившись спочатку до 1,189, а потім — до 1,089. Значення потенціалу демографічного росту, який досягнув у 1969–1970 роках в Україні величини 1,089, свідчить про те, що за умови стало-

сті функції режиму відтворення чисельність населення України побільшала б за період стабілізації на 8,9% за рахунок вихідної вікової структури.

Таблиця

Динаміка бруutto- і нетто-коефіцієнтів відтворення населення України (1925–2007)

Роки	Брутто-коефіцієнт відтворення населення	Нетто-коефіцієнт відтворення населення	Відношення величини нетто-коефіцієнта відтворення населення у відсотках до його вихідного рівня
1925–1926	2,560	1,685	100,0
1938–1939	1,900	1,391	82,6
1958–1959	1,125	1,049	62,2
1969–1970	0,994	0,962	57,1
1978–1979	0,955	0,923	54,8
1995–1996	0,653	0,636	37,7
1998–1999	0,537	0,544	32,3
2003–2004	0,578	0,566	33,6
2004–2005	0,587	0,575	34,1
2006–2007	0,640	0,625	37,1

Джерело: [Прибиткова, 2007: сс. 172–182].

Досліджуючи внесок вікової структури у приріст населення методом розкладання коефіцієнта природного приросту населення на складові — за рахунок впливу інтенсивності режиму відтворення та за рахунок внеску вікової структури, С. Пірожков доходить висновку, що *внесок вікової структури у коефіцієнт природного приросту населення України від кінця XIX століття (1897) і до 1926 року неухильно збільшувався, а у 1930-ті роки помітно зменшився. Проте найбільше його абсолютне значення було досягнуто наприкінці 1950-х років, коли вікова структура визначала формування коефіцієнта приросту населення України, перекриваючи негативні наслідки впливу його режиму відтворення. Від 1970-х років внесок структурного чинника до приросту населення України починає зменшуватися, що свідчить про втрату потенціалу демографічного зростання, нагромадженого у віковій структурі.*

Аналіз структури повного життєвого потенціалу населення України за час від 1897 по 1989 рік, здійснений методами потенційної демографії в розрізі трьох основних вікових груп за даними переписів населення, дав змогу докладно дослідити тенденції зміни його вікової структури. На тлі помітного збільшення абсолютних розмірів повного життєвого потенціалу після 1939 року майже припинилося зростання часткового життєвого потенціалу в дитячих вікових групах до 14 років, а темпи зростання життєвого потенціалу в працездатних вікових групах помітно скоротилися. Проте життєвий потенціал населення, котре досягло віку 55–60 років і більше, продовжував послідовно зростати. При цьому були відзначені більш високі темпи цього росту для жінок, що пояснювалося не тільки постарінням населення, а й збільшенням розриву показників очікуваної тривалості життя чоловіків та жінок.

Частка життєвого потенціалу в дитячих вікових групах до 15 років у 1897–1989 роках неухильно зменшувалася (з 51,6% до 36,1%), а в старших вікових гру-

пах зростала (з 2,1% до 7,2%), що відображає радикальні зміни вікової структури населення України, пов'язані з його постарінням [Пирожков, 1992: сс. 86–90].

Динаміка сумарного коефіцієнта народжуваності в Україні, а також коефіцієнтів Зундберга, що характеризують типи вікової структури, відображає кризові явища у сфері відтворення населення країни, які набули особливого розмаху з початку 1990-х. Лише у 1999 році відбулася стабілізація сумарного коефіцієнта народжуваності на рівні 1,127, а з 2004-го почалося його дуже повільне зростання з 1,218 до 1,531 у 2012-му. Згодом, з 2015 року починається поступове зменшення величини сумарного коефіцієнта народжуваності в Україні, і він знову повертається у 2019-му до свого початкового рівня у 1997-му (1,272). У сільській місцевості сумарний коефіцієнт народжуваності порівняно з міською місцевістю трохи вищий: 2,286 у 1991-му та 1,355 у 2020-му (див. Додаток 3).

Вивчення демографічних процесів методом когортного аналізу

По завершенню Другої світової війни в методології демографічного аналізу структури та динаміки поколінь/генерацій відбулись радикальні зміни. Дослідники дійшли згоди щодо необхідності пошуку нової парадигми наукового аналізу, здатної забезпечити адекватне пояснення значних коливань народжуваності по окремих роках. *Метод умовного покоління, що вживав показники поперечного розрізу при об'єднанні даних відносно жінок різних поколінь, які жили водночас в межах єдиного календарного періоду, втратив колишню пояснювальну силу. Тому і відбувся перехід від поперечного аналізу до поздовжнього аналізу, від умовного покоління до реального. Значного поширення набуло вивчення демографічних процесів по когортах.* Метод когорт знайшов найбільше застосування в царині дослідження народжуваності/плідності, оскільки *структура та динаміка саме цього процесу найбільш адекватно характеризується в рамках методу когорт.*

Терміном «когорта» в демографічному аналізі визначається сукупність осіб, у котрих у той самий період (як правило, календарний рік) відбулася подія, що впливає на демографічні процеси в цій сукупності. Найчастіше когорти формуються за ознакою настання в той самий період демографічної події, тобто за ознакою вступу до нового демографічного стану (народження осіб даної сукупності, досягнення віку початку фертильності, вступ до шлюбу тощо). Сукупність однопіток/ровесників, тобто народжених в той самий період, або «покоління», слід розглядати як один із різновидів когорти.

З появою ідей когортного аналізу вони майже одразу поширилися в якості таких, що узагальнюють такі демографічні показники, як сумарний коефіцієнт народжуваності, середня тривалість майбутнього життя, бруutto- та нетто-коефіцієнти відтворення населення. Останній з них (нетто-коефіцієнт відтворення), на жаль, не виправдав надії демографів на перспективи призначення його єдиним і достатнім вимірювачем народжуваності в межах когортного аналізу.

Показники умовної генерації/покоління як вимірники особливо широко використовували у 20–30-ті роки ХХ століття. Проте компенсаційне збільшення народжуваності після Другої світової війни показало, що спостережувані коливання у народжуваності по календарних періодах не можуть бути пояснені

на підставі показників умовної генерації. В методиці побудови вимірників народжуваності виникли нові проблеми у зв'язку з дуже відчутним поширенням внутрішньосімейного регулювання дітонародження. Ця обставина викликала необхідність розвитку нового напрямку демографічного аналізу — *поздовжнього аналізу, спертого на дані щодо реального покоління/генерації*.

Уявлення про поздовжній аналіз як про спосіб дослідження сукупності осіб, що водночас увійшли в певний демографічний стан, було сформульовано 1875 року В. Лексисом стосовно шлюбності реальних когорт. Цей підхід був використаний Р. Беком 1885 року при побудові таблиці припинення шлюбу, а 1897 року Г. Майр запропонував будувати таблиці шлюбності по роках укладання шлюбу. Вивчення смертності реальних генерацій 1927 року вперше здійснив англійський актуарій В. П. А. Дерик. А перші спроби вивчення народжуваності у різних когортах були здійснені 1934 року англійським статистиком К. Д. Ричем.

Поздовжній аналіз смертності було введено в практику демографічних досліджень американським актуарієм Л. І. Дубліном та американським демографом М. Спігелменом, а народжуваності — П. К. Велптоном та американським статистиком Н. Райдером у 1950-ті роки. *П. К. Велптон уперше відзначив відмінності між умовними та реальними когортами й запропонував терміни «поздовжній аналіз» та «поперечний аналіз»*. У сучасній демографії поздовжній аналіз застосовують достатньо широко. В Україні поздовжній аналіз був використаний В. С. Стешенко для вивчення народжуваності [Стешенко, 2010: сс. 175–183]. Сьогодні дослідження стану народжуваності в Україні методом когортного аналізу здійснюється українськими демографами І. О. Курило, Н. М. Левчук та, С. Ю. Аксьоновою.

Падіння народжуваності в Україні в 1990-ті роки справді було екстраординарним в умовах мирного часу як за тривалістю, так і за темпами. В ньому втілювався зразок вельми швидкого реагування дітородної активності населення на стрімке погіршення умов життя за доби трансформаційної соціально-економічної та політичної кризи. І. Курило зазначає, що упродовж 1990–2001 років чисельність новонароджених скоротилася майже вдвічі (на 43%), *загальний коефіцієнт народжуваності* поменшав майже на 40%, *спеціальний коефіцієнт* — на 44%¹. Середньорічний темп скорочення загального коефіцієнта народжуваності сягнув 4,4%, спеціального — 5,1% та перевищив темпи зниження цих показників у 1980-ті роки відповідно у 2,9 раза й більше як у 5 разів [Курило, 2010: сс. 168–175]. Упродовж соціально-економічної кризи в Україні особливо інтенсивним (із стабільним пришвидшенням темпів) був спад усіх показників народжуваності у 1992–1994 роках. Крім того, у 1999-му ще раз трапився гострий рецидив руйнації демографічного потенціалу в країні. В наступні два роки зниження народжуваності вже не було таким разючим.

Зауважмо, що середньорічні темпи скорочення народжуваності в Україні у 1990-ті роки були не тільки найшвидшими у повоєнний період, а й відчутно пе-

1 Загальний коефіцієнт народжуваності — кількість народжень впродовж року в розрахунку на 1000 осіб. Спеціальні коефіцієнти характеризують частоту подій у певній групі населення. Зокрема, спеціальний коефіцієнт народжуваності обчислюють як відношення кількості новонароджених до кількості жінок репродуктивного віку.

ревищували аналогічні показники в європейських країнах. І тільки на початку XXI століття з'явилися деякі позитивні знаки активізації репродуктивної поведінки людей в Україні.

Демографічна ситуація в Україні: перше десятиріччя Незалежності

За станом на 1 січня 2000 року населення України становило 49 710,8 тис. осіб. Україна вибула з когорти європейських країн із населенням понад 50 млн жителів. Кількість міського населення в країні з 1991 року трималася на рівні 67,8–67,9%, що свідчить про завершення процесу урбанізації населення в Україні. Дві третини українців були городянами, що мешкали в містах та селищах міського типу, решта залишалися селянами. Розподіл населення за статтю свідчив про дуже повільне, проте послідовне збільшення частки чоловіків серед населення у 90-х роках. Якщо 1989 року їх питома вага становила 46,2%, то 1999 року — вже 46,6%. За віковою структурою населення Україна характеризувалася сталим збільшенням кількості осіб пенсійного віку та зменшенням – дітей та підлітків. При цьому, однак, наприкінці 90-х років відносна кількість населення працездатного віку почала збільшуватися. Загалом *ж вікова структура населення України була регресивною і забезпечувала лише звужене його відтворення, що спричинило подальше поглиблення демографічної кризи в країні*. Існували також інші причини суто демографічного походження: вступ у репродуктивний вік відносно нечисленного покоління жінок, які народилися у 70-х роках, та перехід української сім'ї до моделі з однією дитиною. Спад народжуваності в Україні почався не у 90-х роках, а дещо раніше — ще 1987 року, одразу після її піднесення у 1983–1986 роках, пов'язаного зі вступом у репродуктивний вік відносно великої когорти жінок, які народилися на початку 1960-х років. Середньорічний темп зменшення кількості народжень сягав у 1987–1999 роках 5,37%.

Водночас відбувалося збільшення смертності: середньорічний темп приросту кількості померлих становив упродовж 1987–1999 років 2,07%. Підкреслимо, що зменшення народжуваності відбувалось все-таки швидше, ніж зростання смертності. Таким чином, негативний вплив зменшення народжуваності на поширення та поглиблення процесу депопуляції виявився більш вагомим. Немає сумніву і в тому, що економічні труднощі перехідного періоду відіграли важливу роль у розвитку демографічних процесів наприкінці останнього десятиріччя XX століття та зумовили відкладання шлюбів і народжування дітей до кращих часів. *Упродовж 90-х років головною складовою демографічних втрат є природне зменшення населення, що постійно зростало починаючи з 1995 року* (див. Додатки 1, 2).

Спад народжуваності впродовж 1990-х років відбувався майже в усіх вікових групах, а найвища народжуваність у групі жінок віком 20–24 роки. Проте якщо на початку 1990-х років у цій віковій групі щороку народжувалося 159 дітей на 1000 жінок, то в 1999-му — лише 101 дитина. У старших вікових групах народжуваність зменшилася приблизно на 30%. Упродовж 1990-х років спостерігається істотне збільшення позашлюбної народжуваності: частка дітей, народжених жінками, які не перебували в зареєстрованому шлюбі, зросла з 8,3%

до 17,4%, або більш як удвічі. Незважаючи на тенденцію до зменшення кількості абортів в Україні в 1990-х роках, вони залишаються досить поширеним явищем, перевищуючи в середньому в півтора раза кількість реалізованих народжень.

На динаміку населення суттєвий вплив справляє і рівень смертності. У 1990–1995 роках кількість померлих постійно зростала, проте починаючи з 1996-го смертність населення в Україні почала зменшуватися. У 1999-му загальний коефіцієнт смертності зменшився порівняно із 1995-м на 4,0%, і становив 14,8% померлих на 10 тис. жителів. Рівень смертності в сільській місцевості значно вищий, ніж у місті: 18,7 проти 13,0 померлих на 1000 жителів. Загальні коефіцієнти смертності зменшилися у всіх вікових групах населення країни. Головні причини смертності — хвороби системи кровообігу, новоутворення та нещасні випадки. Від них у 1998 році померли відповідно 867, 195 і 140 жителів країни на кожні 100 тис. населення. Смертність від новоутворень залишалася на попередньому рівні, хоча населення працездатного віку помирало від них рідше, ніж у першій половині 1990-х років.

Чоловіки вмирають від нещасних випадків, вбивств, самогубств та інших зовнішніх дій в три-чотири рази частіше, ніж жінки. Екзогенні причини смертності як чоловіків, так і жінок помітно зростають у всіх вікових групах віком понад 30 років. А найбільш уразливою групою є чоловіки і жінки віком 50–59 років. З 1996 року зменшується й дитяча смертність. У 1999-му серед народжених дітей у віці до одного року вмирало 12,8 на 1000. З 1997 року немовлята вмирають частіше в містах, і ця тенденція зберігається по 1999 рік включно. Найчастіше діти віком до одного року вмирають від хвороб перинатального періоду та від уроджених аномалій: відповідно 8,7% і 36,3% дітей віком до одного року на 10 тис. народжених.

На рівень смертності великий вплив має постаріння населення України. З початку 1990-х років очікувана тривалість життя при народженні зменшилася на 2,6 року і становила у 1997–1998 роках 68,1 року. Темпи зменшення очікуваної тривалості життя чоловіків при народженні вищі, ніж у жінок: упродовж 1990-х років цей показник зменшився стосовно чоловіків на 3,2 року і сягав у 1997–1998-му 62,7 року, а серед жінок — на 1,5 року і становив 73,5 року. Слід зазначити, що зменшення смертності, яке почалося в Україні з 1996 року, супроводжувалося зростанням показників очікуваної тривалості життя при народженні, хоча рівня 1990-го вони так і не досягли (див. Додаток 4).

На відтворення населення, передусім на народжуваність, значною мірою впливає демографічний розвиток сім'ї та пов'язані з ним процеси шлюбності та розлучень. Саме через сім'ю відбувається зміна генерацій людей, вона забезпечує продовження роду, тут проходить первинна соціалізація та виховання дітей. Умови життя сім'ї вельми впливають на здоров'я її членів, отже, і на рівень смертності населення.

Разом із сім'єю шлюб становить той соціальний інститут, через який виявляється соціально-економічна детермінованість демографічних процесів, насамперед народжуваності. Шлюб так само, як і народжуваність, зазнає впливу демографічних хвиль. Зменшення кількості шлюбів, утворених після 1991 року, відбувалося не тільки через економічну кризу в Україні, а було зумовлено

і вступом у шлюбний вік нечисленної кількості жінок, котрі народились у 1970-х роках. Кількість укладених шлюбів може зрости лише через 10–15 років, коли у шлюбний вік увійдуть жінки 1983–1987 років народження.

Інституції шлюбу та сім'ї переживали після 1990 року складний процес перебудови, що супроводжувався низкою суперечливих та небажаних наслідків: спад народжуваності нижче за рівень, необхідний для простого відтворення населення; збільшення кількості неповних сімей і поширення в небачених раніше масштабах позашлюбної народжуваності. Частка дітей, народжених поза шлюбом, зросла з 8,3% у 1985-му до 17,4% у 1999-му, або більш як удвічі. До 1993 року сільські жінки народжували дітей поза шлюбом частіше, ніж городянки. Від 1993 року частота народжень поза шлюбом у місті перевищує відповідний показник щодо сільської місцевості. Поширення позашлюбної народжуваності в місті з початку 1990-х відбувалося дедалі вищими темпами, ніж у селі. Трансформація шлюбної поведінки та позашлюбна народжуваність не є суто українським феноменом. Зразки такої поведінки сьогодні доволі поширені у більшості країн світу і є прийнятими там громадською думкою.

Усупереч поширеному уявленню про небезпеку нищівного удару по інституції сім'ї, якого завдає їй перманентне зростання кількості розлучень в Україні в 1990-х роках, така загроза не має під собою підґрунтя. Збільшення кількості розлучень у країні справді відбувалося з 1989-го по 1992-й. Проте від 1993 року абсолютна та відносна кількість розлучень почала зменшуватися. Найімовірніше, хвиля розлучень, що спостерігалася на початку 1990-х років, була адекватною реакцією на катастрофічне погіршення умов життя української сім'ї. У 1980–1990 роках кількість зареєстрованих розлучень на 1000 осіб населення коливалася в межах 3,5–3,7‰. У 1991 році відносні показники розлучень в Україні зростають, сягнувши максимуму в 1992 році (4,3‰). Надалі їх інтенсивність послідовно знижується. У 1999 році показник зареєстрованих розлучень становить 3,5‰, що відповідає рівню 1985 року. З 1996-го кількість укладених шлюбів починає зростати, проте частота їх реєстрації так і не дійшла рівня першої половини 1990-х років. Таким чином, ситуація у сфері демографічного розвитку сім'ї у другій половині 1990-х років поступово поліпшується.

Демографічні втрати внаслідок міграції істотно зменшилися: ще у 1997–1998 роках понад 30 тис. осіб на рік емігрували з України до Російської Федерації та Білорусі, а 1999-го кількість їх поменшала до 0,8 тис. У міграційному обміні з країнами далекого зарубіжжя Україна, як і раніше, була донором. Вона зазнала відчутних втрат: щорічно близько 45 тис. українських громадян від'їжджали у країни Старого та Нового Світу в пошуках кращої долі: у 1997 році — 45,7 тис., у 1998-му — 45,0 тис., у 1999-му — 44,3 тис. осіб.

Як свідчать дані моніторингу соціальних змін в українському суспільстві, що здійснюється Інститутом соціології НАН України з початку 1994 року, більш як половина громадян України не мала наміру залишати свої домівки й переїжджати в інше місце. Проте еміграція вчених за межі України, відома як «відплив умів», тривала в останнє десятиріччя XX століття безперервно. Щороку інтелектуальний потенціал України меншав, унаслідок чого відтворення наукових кадрів рік у рік втрачало динаміку та якість.

Як небезпечні слід характеризувати поширення та зміцнення тенденцій до росту транзитних потоків нелегальних мігрантів, які використовували територію України як плацдарм для подальшого просування в країни Центральної та Західної Європи. З'явилася ще одна нова тенденція, що заслуговує на увагу. У 1997 році процес повернення на село міських жителів сільського походження, що розпочався у 1992-му, був завершений. З цього часу міграція сільської молоді знову набуває рис актуальної проблеми. У 1997 році 1,1 тис. сільських мешканців залишають батьківський дім, у 1998-му їхня кількість збільшується до 12,7 тис., а 1999-го — до 22,1 тис.

Таким чином, демографічна ситуація в Україні в перше десятиріччя її Незалежності характеризується тривалим зменшенням народжуваності, зменшенням від 1996 року смертності в усіх вікових групах, збільшенням частки пенсіонерів, а також осіб працездатного віку. Водночас відбувається зниження інтенсивності міграційного обміну між Україною, з одного боку, і країнами СНД та Балтії — з іншого. Масштаби виїзду за межі колишнього СРСР зменшуються, хоча й малопомітними темпами. Серед головних причин цього явища переважають екологічні, безробіття та бажання возз'єднатися з родичами.

Останніми роками ХХ століття спостерігається зростання очікуваної тривалості життя при народженні. Цей процес одночасно зі спадом народжуваності супроводжується дедалі більшим постарінням населення України. Заслуговує на увагу тенденція до зниження рівня дитячої смертності. З огляду на необхідність оптимізації демографічного відтворення слід відзначити позитивну тенденцію до зменшення з 1995 року кількості розлучень та стабілізації частоти їх реєстрації на рівні 1985 року, а також зростання з 1996 року кількості зареєстрованих шлюбів [Прибиткова, 2000: сс. 163, 164].

Всеукраїнський перепис населення 2001 року

Наприкінці травня 2002 року Державний комітет статистики України оприлюднив попередні результати Всеукраїнського перепису населення, що відбувся у грудні 2001 року. Кількість жителів в Україні виявилася нижчою за очікувану. Порівняно з чисельністю населення країни на початку 2001 року вона зменшилася на 876 тис. осіб. А попередні дані перепису, опубліковані напередодні нового року, були скориговані у бік зменшення на 444 тис. переписаних громадян.

Утім, нічого несподіваного не сталося. Через етап коригування та ремонту даних проходить кожен перепис. Це звичайна практика, так би мовити, робочий момент. До того ж вся інформація стосовно кількості населення, яку нам щороку надають упродовж міжпереписного періоду, ґрунтується на перерахунку цифр останнього перепису із використанням даних поточного обліку природного та міграційного руху населення в країні. Ці розрахунки подібно до будь-яких інших супроводжуються систематичними й випадковими похибками. Принагідно зауважимо, що до поточного обліку міграційного руху потрапляють лише індивіди, котрі пройшли процедуру реєстрації. Решту не враховують, тож вони вислизують з «гостинних об'ємів» органів правопорядку, а отже, і статистичного відомства. І хоча РАГСи ретельно фіксують усі демографічні

події — народження немовлят і відхід наших співгромадян в інший світ, однак забезпечити всебічний адекватний моніторинг демографічної динаміки вони не можуть, оскільки точність обліку міграційних втрат і міграційних надбань вельми відносна. Отже, нас було вже не 52 млн (та й чи було колись насправді?).

Всеукраїнський перепис населення 2001 року був першим та останнім переписом людності в нашій країні на початку XXI століття. Новітня історія України сповнена драматичних подій, що внеможливають проведення наступних переписів у традиційній формі. Тому вітчизняна статистична служба використовує альтернативні види обліку демографічних подій у сфері відтворення населення. Як правило, обчислення варіантів демографічного розвитку ґрунтується на оцінках вітчизняних і міжнародних експертів.

Надаємо відомості про основні джерела, що містять статистичну інформацію, здатну забезпечити коректний аналіз демографічних процесів, їхніх структури та динаміки.

Чисельність населення України в оцінках Відділу народонаселення Департаменту з економічних та соціальних питань Секретаріату ООН: 1950–2050

Загальна чисельність населення України у 2000 році дорівнювала за середнім варіантом розрахунків 49 млн 568 тис. жителів, з них 23 млн 019 тис. — чоловіки, а 26 млн 549 тис. — жінки (у співвідношенні за статтю 87 чоловіків на 100 жінок)¹. Загальна чисельність населення України сягала у 1950 році 37 млн 298 тис. осіб, у 2000-му — 49 млн 568 тис., у 2015-му, за прогнозом, — 43 млн 335 тис., у 2025-му — 39 млн 569 тис. і, нарешті, у 2050-му — 29 млн 959 тис. осіб².

Загальна фертильність (середнє число народжених дітей українською жінкою за репродуктивний період) в оцінках Відділу народонаселення Департаменту з економічних та соціальних питань Секретаріату ООН була невисокою у 1995–2000 роках (1,26) і ще нижчою (1,10) очікувалася за прогнозом у наступні 5 років (2000–2005). А відтак за перспективними розрахунками передбачалося послідовне зростання показників загальної фертильності від 1,15 у 2010–2015 роках до 1,35 у 2020–2025 роках, а згодом — до 1,70 у 2045–2050 роках³.

Евентуальна очікувана тривалість життя при народженні (разом для жінок і чоловіків) зростатиме із 68,1 року в 1995–2000 та 2000–2005 роках до 77,5 у 2050 році⁴.

1 World Population Prospects: The 2000 Revision. Table 1. Total population by sex and sex ratio, by country, 2000. — С. 26.

2 World Population Prospects: The 2000 Revision. Table 2. Total population by country, 1950, 2000, 2015, 2025 and 2050 (p. 32).

3 World Population Prospects: The 2000 Revision. Table 3. Total fertility by country for selected periods (p. 37).

4 World Population Prospects: The 2000 Revision. Table 4. Life expectancy at birth (both sexes combined) by country, for selected periods (p. 42).

Оцінка чисельності наявного населення України з деталізацією до рівня регіонів станом на 1 грудня 2019 року¹

Було застосовано три методи оцінювання чисельності наявного населення²:

1. Комбінований метод оцінювання чисельності наявного населення з використанням даних мобільних операторів, даних обстеження домогосподарств та даних реєстрів.
2. Комбінований метод оцінювання чисельності наявного населення з використанням даних статеві-вікової структури населення та даних реєстрів.
3. Реєстровий метод оцінювання чисельності населення.

Був використаний досвід країн, що входять до Європейського Економічного Простору і практикують три методи перепису населення: традиційний, комбінований та реєстровий.

Відхилення визначеної кількості мешканців, які перебували на території України станом на 1 грудня 2019 року, не перевищувало 2,86% від оцінок за кожним із зазначених методів. Члени експертної групи дійшли порозуміння щодо результатів здійснених розрахунків, за якими в Україні станом на 1 грудня 2019 року чисельність наявного населення сягала 37 млн 289 тис. жителів, з них 17 млн 280 тис. чоловіків та 20 млн 9 тис. жінок.

Розподіл населення за віком був структурований за класифікацією ООН: частка дітей віком до 14 років дорівнювала 15,4% (5 млн 756 тис.), страта мешканців раннього працездатного віку сягала 9,6% (3 млн 584 тис.), питома вага контингенту основного працездатного віку 25–54 років була найбільшою — 44,1% (16 млн 458 тис.), частка українців зрілого працездатного віку 55–64 років становила 14% (5 млн 243 тис.) і, зрештою, частка літніх людей віком 65 років і старше, які завершують класифікацію ООН, виявилася чималою — 16,8% (6 млн 248 тис.).

Чисельність наявного населення України (за оцінкою Державної служби статистики України) у 1991–2022 роках (на 1 січня)³

Демографічний щорічник «Населення України за 2020 рік» містить інформацію про чисельність населення та демографічні процеси, які відбувалися в

1 Оцінка чисельності населення — це наближене визначення чисельності населення за статтю і віком на території країни або її частини без проведення перепису населення. А наявне населення — це населення, яке перебуває на певній території, враховуючи тимчасових мешканців.

2 Над проектом «Оцінка чисельності наявного населення України» працювали: Володимир Саріюгло (Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України); Дмитро Дубілет (Кабінет Міністрів України); Ігор Вернер (Державна служба статистики України); Костянтин Пацера (Analytical Boutique); Марія Данюк (Проект «РЕЙТИНГ: Бізнес в офіційних цифрах»); Олег Чертов (Національний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»); Павло Полікарчук (Проект «РЕЙТИНГ: Бізнес в офіційних цифрах»).

3 Населення України за 2020 рік. Державна служба статистики України, 2021. — С. 26. Отримано з <http://www.ukrstat.gov.ua>

Україні у 2020 році та в попередні роки. Окрім чисельності населення в збірнику надаються дані про загальні показники відтворення населення, народжуваність, смертність, шлюбність і розлучуваність, міграцію, а також містяться міжнародні порівняння з країнами Євросоюзу. До розділів надано методологічні пояснення. Дані щодо окремих показників за попередні роки можуть бути уточнені стосовно раніше опублікованих.

Дані щодо чисельності населення на 1 січня 2015–2021 років наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя. Розрахунки (оцінки) чисельності населення здійснено на підставі наявних адміністративних даних щодо державної реєстрації народження і смерті та зміни реєстрації місця проживання.

Інформацію щодо кількості народжених, померлих, прибулих, вибулих, загального приросту (скорочення) населення, шлюбів та розірвання шлюбів за 2014–2020 роки наведено без урахування тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

У зв'язку з відсутністю інформації щодо тимчасово окупованих територій з початку війни (24 лютого 2022 року) розрахунки демографічних показників вважаються некоректними.

Отже, за оцінкою Державної служби статистики України наявна чисельність населення України дорівнювала на 1 січня 2022 року 41 млн 167 тис. 336 жителів¹. Таким чином за 30 років існування незалежної України її населення скоротилося принаймні на 10 млн мешканців, і головною причиною демографічних втрат нашої країни за цей період була депопуляція (див. Додатки).

Післяслово про депопуляцію

Єдності в оцінках депопуляції у постсоціалістичних країнах загалом і зокрема в Україні немає. Деякі дослідники з країн Східної Європи кваліфікують цей процес як глибинне руйнування механізмів відтворення населення й серйозну загрозу демографічному потенціалу, а інші фахівці оцінюють депопуляційні тенденції як неминучий демографічний виклик, що є наслідком закономірної еволюції демографічних процесів. Стосовно визначення чинників поширення депопуляції у країнах Східної Європи експертна наукова думка також виявилася амбівалентною: науковці розділилися на прихильників гіпотези щодо зумовленості депопуляції явищами, характерними для другого демографічного переходу, та їхніх опонентів, які підтримували тезу про трансформаційну кризу як каталізатор розвитку депопуляції у постсоціалістичних державах. Дехто з експертів наполягав на особливій актуальності дослідження природи та витоків депопуляції, а також необхідності всебічного наукового осмислення феномену депопуляції та оцінки її можливих перспектив [Терець, 2011: с. 15].

Аналіз структурних змін у сфері відтворення населення за період Незалежності (1991–2021) свідчить, що кризовий соціально-економічний стан України як чинник наростання депопуляції був визначальним у 1990-ті роки, натомість

1 Експрес-випуск Державної служби статистики України «Демографічна ситуація у 2021 р.» від 18.02.2022 року.

чинники другого демографічного переходу набули переваги як детермінанти результатів природного руху населення здебільшого вже у наступному десятиріччі. А трансформації наблизили початок другого демографічного переходу в Україні, зокрема за рахунок інтенсивного розвитку нових соціальних та економічних інституцій, та усталених у країнах із розвинутою ринковою економікою зразків демографічної поведінки, в тому числі у шлюбній та сімейній сферах.

Особливого значення набуває вивчення процесів відтворення населення в періоди воєн, революцій, пандемій та інших соціальних катаклізмів, що обертаються непомірними кількісними втратами населення. А коли війни закінчуються, починається компенсаційний підйом народжуваності. Козацькому роду нема переводу.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1

Приріст (скорочення) чисельності наявного населення України
у 1991–2020 роках в абсолютному та відносному вимірах

Роки	Загальний приріст, скорочен- ня (-)	Осіб		Загальні коефіцієнти приросту (скорочен- ня) чисельності наявного населення (на 1000 осіб)		
		Природний приріст, ско- рочення (-)	Міграційний приріст, ско- рочення (-)	Загальний приріст, ско- рочення (-)	Природний приріст, ско- рочення (-)	Міграційний приріст, ско- рочення (-)
1991	112 200	-39 100	151 300	2,2	-0,8	3,0
1992	187 500	-100 300	287 800	3,6	-2,0	5,6
1993	-129 700	-184 200	54 500	-2,5	-3,5	1,0
1994	-386 000	-243 100	-142 900	-7,4	-4,7	-2,7
1995	-431 300	-299 700	-131 600	-8,4	-5,8	-2,6
1996	-478 700	-309 500	-169 200	-9,4	-6,0	-3,4
1997	-447 600	-311 600	-136 000	-8,8	-6,2	-2,6
1998	-452 700	-300 700	-152 000	-9,0	-6,0	-3,0
1999	-488 300	-350 000	-138 300	-9,8	-7,1	-2,7
2000	-506 600	-373 000	-133 600	-10,3	-7,6	-2,7
2001	-521 700	-369 500	-152 200	-10,7	-7,6	-3,1
2002	-398 014	-364 223	-33 791	-8,3	-7,6	-0,7
2003	-381 029	-356 819	-24 210	-8,0	-7,5	-0,5
2004	-34 1617	-334 002	-7 615	-7,2	-7,0	-0,2
2005	-351 292	-355 875	4 583	-7,5	-7,6	0,1
2006	-283 479	-297 724	14 245	-6,1	-6,4	0,3
2007	-273 382	-290 220	16 838	-5,8	-6,2	0,4
2008	-228 950	-243 871	14 921	-5,0	-5,3	0,3
2009	-180 767	-194 214	13 447	-3,9	-4,2	0,3
2010	-184 413	-200 546	16 133	-4,0	-4,4	0,4
2011	-144 897	-161 993	17 096	-3,2	-3,5	0,3
2012	-80 590	-142 434	61 844	-1,8	-3,1	1,3
2013	-126 798	-158 711	31 913	-2,8	-3,5	0,7
2014	-143 822	-166 414	22 592	-3,4	-3,9	0,5
2015	-168 782	-183 015	14 233	-3,4	-4,2	0,8
2016	-175 974	-186 594	10 620	-4,0	-4,4	0,4
2017	-198 139	-210 136	11 997	-3,5	-5,1	1,6
2018	-233 202	-251 791	18 589	-5,1	-6,1	1,0
2019	-250 785	-272 297	21 512	-5,6	-6,6	1,0
2020	-314 062	-323 378	9 316	-7,6	-8,1	0,5

Джерело: Демографічний щорічник «Населення України за 2020 рік» / Відп. за вип. Олена Виш-
невська (2021) (сс. 14, 20). Київ: Державна служба статистики України.

**Народжуваність, смертність та природний приріст (скорочення)
чисельності наявного населення України у 1991–2020 роках**

Роки	Осіб			Загальні коефіцієнти природного приросту (скорочення) чисельності наявного населення (на 1000 осіб)		
	Кількість живона-роджених	Кількість померлих	Природний приріст, скорочення (–)	Кількість живона-роджених	Кількість померлих	Природний приріст, скорочення (–)
1991	630 813	669 960	–39 147	12,1	12,9	–0,8
1992	596 785	697 110	–100 325	11,4	13,4	–2,0
1993	557 467	741 662	–184 195	10,7	14,2	–3,5
1994	521 545	764 669	–243 124	10,0	14,7	–4,7
1995	492 861	792 587	–299 726	9,6	15,4	–5,8
1996	467 211	776 717	–309 506	9,2	15,2	–6,0
1997	442 581	754 151	–311 570	8,7	14,9	–6,2
1998	419 238	719 954	–300 716	8,4	14,4	–6,0
1999	389 208	739 170	–349 962	7,8	14,9	–7,1
2000	385 126	758 082	–372 956	7,8	15,4	–7,6
2001	376 478	745 952	–369 474	7,7	15,3	–7,6
2002	390 688	754 911	–364 223	8,1	15,7	–7,6
2003	408 589	765 408	–356 819	8,5	16,0	–7,5
2004	427 259	761 261	–334 002	9,0	16,0	–7,0
2005	426 086	781 961	–355 875	9,0	16,6	–7,6
2006	460 368	758 092	–297 724	9,8	16,2	–6,4
2007	472 657	762 877	–290 220	10,2	16,4	–6,2
2008	510 589	754 460	–243 871	11,0	16,3	–5,3
2009	512 525	706 739	–194 214	11,1	15,3	–4,2
2010	497 689	698 235	–200 546	10,8	15,2	–4,4
2011	502 595	664 588	–161 993	11,0	14,5	–3,5
2012	520 705	663 139	–142 434	11,4	14,5	–3,1
2013	503 657	662 368	–158 711	11,1	14,6	–3,5
2014	465 882	632 296	–166 414	10,6	14,7	–3,9
2015	411 781	594 796	–183 015	10,7	14,9	–4,2
2016	397 037	583 631	–186 594	10,3	14,7	–4,4
2017	363 987	574 123	–210 136	9,4	14,5	–5,1
2018	335 874	587 665	–251 791	8,7	14,8	–6,1
2019	308 817	581 114	–272 297	8,1	14,7	–6,6
2020	293 457	616 835	–323 378	7,8	15,9	–8,1

Джерело: Демографічний щорічник «Населення України за 2020 рік» / Відп. за вип. Олена Вишневська (2021) (с. 52). Київ: Державна служба статистики України.

ДОДАТОК 3

Сумарний коефіцієнт народжуваності за типом місцевості в Україні
у 1991–2020 роках (на 1 жінку)

Роки	В Україні загалом	У тому числі	
		У міській місцевості	У сільській місцевості
1991	1,776	1,598	2,286
1992	1,674	1,477	2,227
1993	1,562	1,369	2,084
1994	1,468	1,275	1,976
1995	1,398	1,214	1,875
1996	1,335	1,159	1,786
1997	1,272	1,104	1,703
1998	1,211	1,045	1,635
1999	1,127	0,971	1,532
2000	1,116	0,965	1,510
2001	1,078	0,950	1,411
2002	1,095	0,969	1,432
2003	1,172	1,067	1,449
2004	1,218	1,127	1,463
2005	1,213	1,120	1,460
2006	1,310	1,207	1,585
2007	1,345	1,236	1,630
2008	1,458	1,346	1,748
2009	1,473	1,348	1,784
2010	1,443	1,308	1,770
2011	1,459	1,317	1,801
2012	1,531	1,387	1,868
2013	1,506	1,365	1,825
2014	1,498	1,351	1,827
2015	1,506	1,388	1,710
2016	1,466	1,361	1,642
2017	1,374	1,283	1,522
2018	1,301	1,220	1,427
2019	1,228	1,155	1,341
2020	1,217	1,133	1,355

Джерело: Демографічний щорічник «Населення України за 2020 рік» / Відп. за вип. Олена Вишневська (2021) (с. 58). Київ: Державна служба статистики України.

Середня очікувана тривалість життя при народженні за типом місцевості
в Україні у 1991–2020 роках (років)

Роки	В Україні загалом	У тому числі	
		У міській місцевості	У сільській місцевості
1991	69,56	64,62	74,21
1992	68,97	63,81	73,98
1993	68,29	63,16	73,35
1994	67,66	62,39	72,95
1995	66,79	61,22	72,54
1996	67,08	61,52	72,80
1997	67,66	62,23	73,19
1998	68,50	63,17	73,84
1999	68,07	62,62	73,61
2000	67,72	62,10	73,53
2001	67,89	62,32	73,63
2002	68,32	62,70	74,13
2003	68,24	62,64	74,06
2004	68,22	62,60	74,05
2005	67,96	62,23	73,97
2006	68,10	62,38	74,06
2007	68,25	62,51	74,22
2008	68,27	62,51	74,28
2009	69,29	63,79	74,86
2010	70,44	65,28	75,50
2011	71,02	65,98	75,88
2012	71,15	66,11	76,02
2013	71,37	66,34	76,22
2014	71,37	66,25	76,37
2015	71,38	66,37	76,25
2016	71,68	66,73	76,46
2017	71,98	67,02	76,78
2018	71,76	66,69	76,72
2019	72,01	66,92	76,98
2020	71,35	66,39	76,22

Джерела: Демографічний щорічник «Населення України за 2020 рік» / Відп. за вип. Олена Вишневська (2021) (с. 60) Київ: Державна служба статистики України.

Міграційний рух населення України у 2002–2021 роках (осіб)

Роки	Усі потоки мігрантів			У тому числі міждержавна міграція		
	Кількість прибулих	Кількість вибулих	Міграційний приріст, скорочення (–)	Кількість прибулих	Кількість вибулих	Міграційний приріст, скорочення (–)
2002	760 005	793 796	–33 791	42 473	76264	–33 791
2003	762 033	786 243	–24 210	39 489	63 699	–24 210
2004	789 379	796 994	–7 615	38 567	46 182	–7 615
2005	763 222	758 639	4 583	39 580	34 997	4 583
2006	765 882	751 637	14 245	44 227	29 982	14 245
2007	758 292	741 454	16 838	46 507	29 669	16 838
2008	710 790	695 869	14 921	37 323	22 402	14 921
2009	642 819	629 372	13 447	32 917	19 470	13 447
2010	683 449	667 316	16 133	30 810	14 677	16 133
2011	669 397	652 301	17 096	31 684	14 588	17 096
2012	726 226	664 382	61 844	76 361	14 517	61 844
2013	675 942	644 029	31 913	54 100	22 187	31 913
2014	542 506	519 914	22 592	42 698	21 599	21 099
2015	533 278	519 045	14 233	30 659	21 409	9 250
2016	256 808	246 188	10 620	14 311	6 465	7 846
2017	442 287	430 290	11 997	28 360	20 234	8 126
2018	629 276	610 687	18 589	39 307	24 252	15 055
2019	576 032	554 520	21 512	45 011	26 789	18 222
2020	435 280	425 964	9 316	26 361	19 121	7 240
2021	476 925	455 664	21 261	н.д.	н.д.	н.д.

Джерела: Демографічний щорічник «Населення України за 2020 рік» / Відп. за вип. Олена Вишневська (2021) (с. 147). Київ: Державна служба статистики України; Демографічна ситуація у 2021 році (18.02.2022). Експрес-випуск Державної служби статистики України. Отримано з: www.ukrstat.gov.ua.

Джерела

Андреев, Е., Пирожков, С. (1975). О потенциале демографического роста. В: *Население и окружающая среда*. Москва: Статистика.

Демографічна ситуація у 2021 році (18.02.2022). Експрес-випуск Державної служби статистики України. Отримано з: www.ukrstat.gov.ua.

Курило, И. (2010). Тенденции рождаемости в Украине за последние 100 лет. В: *Проблемы народонаселения в зеркале истории: Шестые Валентеевские чтения*. Москва: МАКС Пресс.

Населення України за 2020 рік (2021). Київ: Державна служба статистики України. Отримано з: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Пирожков, С. (1992). Трудовой потенциал в демографическом измерении. Київ: Наукова думка.

Прибиткова, І. (1995). Основи демографії: Посібник для студентів гуманітарних і суспільних факультетів вищих навчальних закладів. Київ: АртЕк.

Прибиткова, І. (2000). Сучасна демографічна ситуація в Україні. В: Українське суспільство: моніторинг соціальних змін – 2000 р. Інформаційно-аналітичний матеріал. Київ: ІС НАН України.

Прибыткова, И. (2007). Миграции и демографическое развитие Украины. В: *Миграция и развитие. Международная конференция*. Москва: СП Мысль.

Результати пробного перепису населення. Оцінка наявного населення України на 1 грудня 2019, повна версія з деталізацією до рівня регіонів (2019). Отримано з: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Стешенко, В. (2010). Когортный анализ рождаемости и плодовитости у женщин Украины: основные результаты. В: *Проблемы народонаселения в зеркале истории. Шестые Валентеевские чтения*. Москва: МАКС Пресс.

Терець, В. (2011). *Депонуляція в Україні: Детермінанти, особливості та наслідки*. Автореферат дисертації. Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України.

World Population Prospects: The 2000 Revision (2001). New York: Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat. Retrieved from: <http://www.un.org/esa/population>.

Отримано 25.07.2022

References

Andreev, E., Pirozhkov, S. (1975). Demographic growth potential. [In Russian]. In: *Population and environment*. Moscow: Statistics. [=Андреев, Пирожков 1975]

Demographic yearbook Population of Ukraine for 2020 (2021). [In Ukrainian]. Kyiv: State Statistics Service of Ukraine. [=Демографічний щорічник 2021]

Demographic Situation in 2021 (18.02.2022). Express Issue of the Statistics Service of Ukraine. [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://ukrstat.gov.ua>. [=Демографічна ситуація 2022]

Kurylo, I. (2010). The Cohort fertility in Ukraine for the last hundred years. [In Russian]. In: *The population problems in a mirror of history: Sixth Valenteev Readings*. Moscow: MACS Press. [=Курילו 2010]

Pirozhkov, S. (1992). Labour potential in the demographic dimension. [In Russian]. Kyiv: Naukova Dumka. [=Пирожков 1992]

Pribytkova, I. (1995). Basics of demography: Textbook for students of the humanities and social facilities in higher education schools. [In Ukrainian]. Kyiv: ArtEc. [=Прибиткова 1995]

Pribytkova, I. (2000). Modern demographic situation in Ukraine. [In Ukrainian]. In: *Ukrainian society: monitoring – 2000. Information and analytical materials*. Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. [=Прибиткова 2000]

Pribytkova, I. (2007). Migrations and demographic development of Ukraine. [In Russian]. In: *Migration and Development: the International Conference*. Moscow: SP Mysl'. [=Прибыткова 2007]

Pilot census results. Full version with details in regions as of 1 December 2019 (2019). [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua>. [=Результати 2019]

Steshenko, V. (2010). Cohort analysis of women fertility in Ukraine: the main results. [In Russian]. In: *The population problems in a mirror of history: Sixth Valenteev Readings*. Moscow: MAKSS Press. [=Стешенко 2010]

Terets', V. (2011). *Depopulation in the Ukraine: determinants, peculiarities and consequences*. [In Ukrainian]. PhD Thesis, Institute of Demography and Social Studies, National Academy of Sciences of Ukraine. [=Терець 2011]

World Population Prospects: The 2000 Revision (2001). New York: Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat. Retrieved from: <http://www.un.org/esa/population>

Received 25.07.2022

ІРИНА ПРИБИТКОВА

Україна в демографічному вимірі: кризові явища у сфері відтворення населення: 1991–2021 роки

Стаття завершує дослідницький триптих, присвячений феномену депопуляції в Україні внаслідок втрат демографічного потенціалу. Аналіз кризових явищ у сфері відтворення населення доповнений характеристиками статистичних джерел та методологічного забезпечення коректного аналізу статистичної інформації.

Масштаби й темпи демографічного старіння в Україні зумовлені тривалими змінами характеру відтворення населення. Накопичений у віковій структурі потенціал демографічного росту завдяки більш високій народжуваності в попередній період наближається до виснаження. Природний приріст населення в Україні безперервно зменшується, і перехід у природне його скорочення стає неминучим. Це й відбувається 1991 року.

Український народ пережив три доглибні кризи з моменту встановлення у країні радянської влади. Кожна з них супроводжувалася черговою демографічною кризою. Крім значного збільшення смертності, вони виявлялися в істотному спаді народжуваності. Сьогодні Україна переживає вже четверту демографічну кризу: різке скорочення народжуваності та зростання смертності, що почалися наприкінці XX століття в його останнє десятиріччя і тривають досі.

Ключові слова: відтворення населення, демографічний перехід, депопуляція, трансформаційна криза, демографічна поведінка

ИРИНА ПРИБИТКОВА

Украина в демографическом измерении: кризисные явления в сфере воспроизводства населения: 1991–2021 годы

Статья завершает исследовательский триптих, посвященный феномену депопуляции в Украине вследствие потерь демографического потенциала. Анализ кризисных явлений в сфере воспроизводства населения дополнен характеристиками статистических источников и методологического обеспечения корректного анализа статистической информации.

Масштабы и темпы демографического старения в Украине обусловлены длительными изменениями характера воспроизводства населения. Накопленный в возрастной структуре потенциал демографического роста благодаря более высокой рождаемости в предыдущий период приближается к исчерпанию. Естественный прирост населения в Украине непрерывно уменьшается, и переход его в естественное сокращение становится неизбежным. Это происходит в 1991 году.

Украинский народ пережил три глубоких кризиса с момента установления в стране советской власти. Каждый из них сопровождался демографическим кризисом. Кроме значительного роста смертности, они проявлялись в существенном сокращении рождаемости. Сегодня Украина переживает уже четвертый по счету демографический кризис: резкий спад рождаемости и рост смертности в последнее десятилетие XX века, продолжающийся быстрыми темпами донныне.

Ключевые слова: воспроизводство населения, демографический переход, депопуляция, трансформационный кризис, демографическое поведение

IRYNA PRIBYTKOVA

Ukraine in demographic dimension: the crisis phenomena in a sphere of population reproduction in 1991–2021 years

This paper completes the research triptych dedicated to phenomena of depopulation in Ukraine. Analysis of the crisis phenomena in the domain of population reproduction has been added by characteristics of statistical sources and methodological support of correct analysis of statistical information. The motive power of depopulation was founded on the transformation of the demographic regime completed in Ukraine in the 1970s. Accumulated in the age structure potential of demographic growth due to high fertility in recent times proved to be very near the exhaustion. In consequence of it loss, the natural increase of the population reduced steadily and its transition into natural decrease became inevitable. It has happened in Ukraine in 1991 and coincided in time with the beginning of unpopular market reforms.

Though these reforms are regarded as the main cause of losses in the natural increase of the population, in reality the connection of fertility tendencies with the political situation at the beginning of the 1990s is relatively weak. In the present case more deep evolutionary conditionality of population reproduction processes takes place. The transition to the regime of narrowed reproduction has started long before the reforms. A crisis of post transitional fertility has arisen in Ukraine still before the USSR dissolution.

Ukrainian people went through three profound crises during soviet period. Each of it was accompanied by demographic crisis in the form of considerable increase of mortality (death-rate) and essential lowering of fertility (birth rate). Today Ukraine is going through fourth demographic crisis: swift shortening of fertility and growth of mortality, dates back to the last decade of XX century and are lasting till now.

Kew words: population reproduction, demographic transition, depopulation, transformation crisis, demographic behaviour

ЛІНА МАЛИШ,

доктор соціологічних наук, доцент кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія» (04070, Київ, вул. Волоська, 8/5)

LINA MALYSH,

Doctor of Sciences in Sociology, Associate Professor of Department of Sociology, National University of Kyiv Mohyla Academy (8/5, Voloska St., Kyiv, 04070)

malysh.lina@ukma.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-3155-3209>

Поколінні відмінності у сприйнятті соціальної ситуації

Соціологічна рефлексія щодо вікових особливостей розташування індивідів у соціальному просторі та сприйняття ними різних його аспектів утворює достатньо потужний дослідницький напрям, який бере свій початок від ґрунтовних праць Карла Мангайма [Mannheim, 1970] та Хосе Ортегі-і-Гасета [Ortega y Gasset, 1933]. Наразі в його межах сформувалося кілька підходів до операціоналізації вікового впливу на ті чи ті індивідуальні настанови й уявлення [Kertzer, 1983; Fosse, Winship, 2019].

У межах першого із них дослідники використовують у пояснювальних моделях незалежну змінну, яка фіксує кількість років, прожитих індивідом на момент опитування. Це, своєю чергою, уможлиблює перевірку гіпотез щодо ефектів віку.

У межах другого підходу виокремлюються категорії індивідів, які презентують певні вікові діапазони. Передбачається, що індивіди, належні до таких номінальних груп, матимуть відносно гомогенні думки з низки питань, позаяк їхня соціалізація відбувалась у подібних умовах. Агрегування індивідів здійснюється у два способи: за етапами життєвого циклу, для кожного з яких емпірично встановлено вікові межі (наприклад, молодь віком 18–34 роки, люди середнього віку — 35–60 років та особи похилого віку, яким виповнилося більш як 60 років) або за рівними, здебільшого 10-річними, проміжками, утвореними діапазонами років народження індивідів (так звані вікові когорти, як-от: 1970–1979 р. н., 1980–1989 р. н. тощо).

Третій підхід пов'язаний із вирізненням поколінь, утворених особами, які народилися за доби визначальних соціальних подій, здатних внаслідок суттєвих змін низки соціальних підсистем створити нові, специфічні умови для фор-

мування та подальшого розвитку індивідів (наприклад, повоєнне покоління, постперебудовне покоління тощо).

Порівняльні студії вікових категорій доволі часто спираються на лонгітюдний дизайн, фокусуючись на розгляді їх у динаміці та зіставляючи дані про ту саму категорію в різних часових зрізах. У результаті уможливорюється висвітлення темпоральних змін, що відбуваються з індивідами, які презентують певну вікову спільноту.

Водночас може застосовуватися і статичне порівняння, за якого співвідноситься інформація щодо різних груп в один момент часу. Такий підхід є корисним і для виявлення відмінностей в актуальних світоглядних настановах та перцепціях індивідів із різних вікових категорій. Саме таке міжпоколінне порівняння позицій індивідів у соціоструктурних ієрархіях, їхнього сприйняття аспектів соціальної реальності, а також перевірка зв'язку між цими параметрами становить мету цієї розвідки.

Дані та змінні

З'ясування сприйняття соціуму представниками різних поколінь здійснювалось на агрегованому масиві даних соціологічного моніторингу «Українське суспільство» Інституту соціології НАНУ, утвореному хвилями опитувань, проведених у 2019–2021 роках ($N = 5402$, вибірка загальнонаціональна репрезентативна для дорослого населення). Об'єднання масивів даних продиктовано необхідністю збільшення кількості респондентів у цільових вікових категоріях.

Поколінні особливості сприйняття соціальної ситуації визначаються для чотирьох категорій осіб, формування яких відбувалося під впливом низки переломних подій. Як було доведено у попередніх емпіричних розвідках, здійснених на пострадянському просторі, таким групам властива значна подібність у ціннісних орієнтаціях [Семенова, 2001]. Так, перше — повоєнне — покоління утворюють індивіди, які народились у 1945–1950 роках у період відбудови після Другої світової війни ($N = 300$). Друге покоління — перехідне — об'єднує осіб 1965–1970 років народження, дитинство яких припало на період так званого застою ($N = 518$). Третє — перебудовне — покоління 1980–1985 років народження, яке з'явилося на світ напередодні горбачовського курсу реформ ($N = 665$). Четверте покоління — пострадянське — становлять особи, які народились у 1990–1995 роках за доби інтенсивного розвитку української державності ($N = 619$).

Для вимірювання сприйняття населенням соціальної ситуації було використано такі групи індикаторів.

Першу групу утворюють *оцінки стану соціуму*, які стосувались актуальної економічної та політичної ситуації:

- Як Ви оцінюєте нинішню економічну ситуацію в Україні? (шкала відповідей від 0 — дуже погана до 10 — дуже добра)
- Чи можуть сьогодні в Україні люди вільно висловлювати свої політичні погляди? (1 — ні, 2 — важко сказати, 3 — так).

Друга група показників презентована запитаннями щодо *орієнтацій індивідів на певний тип соціального устрою*, поєднуючи індикатори самоідентифікації, уявлення про оптимальну модель економічної системи та локус контролю:

- Ким Ви себе перш за все вважаєте? (респондент мав зробити вибір з-поміж альтернатив: 1 — мешканцем села, району чи міста, в якому він живе; 2 — мешканцем регіону (області чи кількох областей), де він живе; 3 — громадянином України; 4 — представником свого етносу, нації; 5 — громадянином колишнього Радянського Союзу; 6 — громадянином Європи; 7 — громадянином світу; 8 — інше).
- Яким чином, на Вашу думку, держава повинна брати участь в управлінні економікою? (де відповідями були: 1 — треба мінімізувати участь держави, все регулює ринок; 2 — треба поєднати державне управління і ринкові методи; 3 — треба повернутися до планової економіки на засадах державного обліку і контролю; 4 — важко відповісти).
- Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя? (віяло якого становили відповіді: 1 — здебільшого від зовнішніх обставин; 2 — деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин; 3 — однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин; 4 — більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин; 5 — здебільшого від мене).

Третя група змінних стосується того, наскільки індивід *задоволений своїм становищем*, що виявляється в тому, як він оцінює власну позицію у соціумі та своє життя в цілому:

- Якою мірою Ви в цілому задоволені своїм становищем у суспільстві на теперішній час? (1 — радше не задоволений; 2 — важко сказати, задоволений чи ні; 3 — радше задоволений).
- Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом? (5-бальна шкала, де 1 — зовсім не задоволений, а 5 — цілком задоволений). Задля спрощення зіставлення розподілів обох змінних з цієї групи, шкалу було зведено до трьох категорій, де 1 — задоволений; 2 — і задоволений, і ні; 3 — не задоволений.

Четверта група змінних описує *дисфункційні явища*, які загрожують соціальній системі, через виявлення головних страхів громадян України. До запитання: «Як Ви вважаєте, чого люди зараз побоюються найбільше?» — пропонували перелік із близько 20 альтернатив, з яких респондент міг обрати всі підходящі, додати власну або вказати, що люди нічого не бояться по-справжньому. Фінальний перелік побоювань, вжитий у дослідженні, становили ті, які відзначили не менше, ніж 20% опитаних за 2019–2021 роки загалом. До них належали: злочинність, безробіття, напад зовнішнього ворога, зупинка підприємств, голод, не виплати пенсій та зарплат, зростання цін, розпад України як держави, зараження небезпечними хворобами¹, холод у квартирах.

Додатково було розраховано новий узагальнювальний показник, що фіксував, яку кількість дисфункційних явищ вказав респондент, значення якого варіювали від 0 до 10.

Висновки щодо зафіксованих поколінних відмінностей у сприйнятті аспектів соціальної реальності потребували уточнення з точки зору того, наскільки гомогенними вони є в межах кожного покоління. Зокрема, з'ясувалося, чи зу-

1 Ідеться про туберкульоз, СНІД тощо. Запитання щодо побоювання пандемії COVID-19 не вживалося, оскільки його не ставили в опитуванні 2019 року.

мовлює розміщення індивідів у соціальному просторі, передусім у вимірах освітньої, кваліфікаційної та економічної нерівності, варіативність у їхніх думках.

Так, запитання щодо освітнього рівня формулювалося: «Який найвищий рівень освіти ви здобули?», — віяло відповідей якого було зведено до трьох рівнів: 1 — середня (початкова, неповна середня, середня загальна); 2 — середня спеціальна (технікум, училище, коледж); 3 — вища (неповна, бакалавр, спеціаліст, магістр, аспірантура) освіта (аналогічне групування використовувалося й у працях: [Малиш, Виноградов, 2010; Малиш, 2021]).

Доходи респондентів визначалися через запитання: «Визначте матеріальний стан Вашої сім'ї загалом за останні 2–3 місяці», — де відповіді було агреговано у чотири категорії: 1 — злидні (у респондентів часто немає грошей та харчів або їм бракує продуктів харчування); 2 — бідність (опитаним вистачає грошей лише на продукти харчування); 3 — помірні доходи (доходів вистачає загалом на прожиття або на все необхідне, за винятком заощаджень); 4 — високі статки (вистачає на все необхідне та на заощадження або живуть у повному достатку).

Професійний статус кодувався на підставі відповіді на запитання: «Назвіть, будь ласка, тип Вашої зайнятості (роботи) в даний час», — за схемою, розробленою Оленою Симончук [Симончук, 2018: с. 247]. У результаті було одержано такі категорії: 1 — керівники, 2 — службовці, 3 — власники, 4 — робітники, 5 — безробітні та 6 — особи поза робочою силою. При перевірці зв'язку між окремими аспектами сприйняття соціальної ситуації та кваліфікацією змінну було перекодовано задля укрупнення її категорій: 1 — керівники та власники; 2 — службовці; 3 — робітники; 4 — безробітні; 5 — особи поза робочою силою. Вказаний індикатор не використовувався при аналізі даних підвибірки з повного покоління, позаяк близько 90% з них не належали до економічно активного населення.

Поряд зі стандартними показниками соціально-економічного статусу в розвідці застосовувалася змінна, яка фіксувала територіальну рухливість індивідів. Фіксація міграції здійснювалася на підставі запитань щодо типу населеного пункту, де пройшла первинна соціалізація респондентів («В якому населеному пункті пройшла переважна частина Вашого дитинства?») та де вони мешкають на момент опитування («Де Ви зараз проживаєте?»). При відповіді вибір був з-поміж: 1 — у Києві, 2 — у місті з населенням понад 250 тис. осіб; 3 — у великому місті в Україні; 4 — у селі. Щодо першого запитання до описаного віяла відповідей, яке стосувалось населених пунктів, розташованих в Україні, додавалось ще чотири варіанти: 5 — за межами України, в місті; 6 — за межами України, в селі; 7 — через часті переїзди у мене не лишилося вражень про місто/село мого дитинства; 8 — інше, — які не було використано для з'ясування типу переміщення індивіда. Показник типу міграції передбачав належність індивіда до таких трьох категорій: 1 — низхідна мобільність (теперішнє проживання в меншому за розміром населеному пункті, ніж на час дитинства), 2 — імобільність (розміри населених пунктів у обидва проміжки часу збігаються) і 3 — висхідна мобільність (розмір актуального населеного пункту проживання більший за той, у якому індивід провів дитинство).

З огляду на невеликий обсяг поколінних підвбірок, структурна зумовленість окремих аспектів сприйняття реальності фіксувались за допомогою засобів зв'язку (критерій V Крамара). Вибір цього статистичного показника зумовлений потребою в зіставленні даних щодо сили зв'язку пар ознак, вимірюваних за різними шкалами (номінальними та порядковими).

Для уможливлення застосування критерію Крамара для псевдометричних змінних їх було розбито на терцилі. У результаті оцінка економічної ситуації мала діапазони: низька [0; 2], середня [3; 4] та висока [5; 10]. У кількості дисфункційних явищ у соціумі діапазони були такі: невелика [0; 3], помірна [4; 5] та значна [6; 10].

Загалом перелічені показники давали змогу порівняти позиції представників різних поколінь у просторі нерівностей і перевірити, чи накладає відбиток їхнє розміщення в основних стратифікаційних ієрархіях на соціальні орієнтації.

Поколінні відмінності у розміщенні в просторі нерівностей

Головними показниками розміщення індивідів у просторі нерівностей є їхні освітній рівень, кваліфікація та рівень доходів. У володінні цими ресурсами, як видно з табл. 1, є низка відмінностей між представниками різних поколінь.

Таблиця 1

Поколінні відмінності у позиціях в основних стратифікаційних ієрархіях, %

Розмірність	Повоєнне покоління (1945–1950 р.н.)	Перехідне покоління (1965–1970 р.н.)	Перебудовне покоління (1980–1985 р.н.)	Пострадянське покоління (1990–1995 р.н.)
<i>Рівень освіти</i>				
Середня загальна	18,6	12,1	10,5	12,4
Середня спеціальна	33,4	31,4	26,1	21,6
Вища освіта	48,0	56,5	63,4	66,0
<i>Професійний статус</i>				
Керівники	0,3	4,9	5,9	3,3
Службовці	4,1	27,6	33,4	31,2
Власники	0,3	7,8	9,4	6,8
Робітники	3,8	34,4	33,4	33,5
Поза ринком праці	87,7	13,6	6,1	11,5
Безробітні	3,8	11,7	11,8	13,7
<i>Доходи родини</i>				
Злидні	11,4	4,2	3,1	3,0
Бідність	49,8	30,0	28,3	20,1
Помірні доходи	37,8	60,2	61,8	66,9
Високі статки	1,0	5,6	6,8	10,0

Частка осіб із вищою освітою серед представників повоєнного покоління є суттєво меншою, ніж у належних до пострадянського та перебудовного¹, а частка тих, хто має спеціальну освіту, навпаки, більша. Також у повоєнному поколінні майже вдвічі більше тих, хто має лише середню освіту, аніж у перебудовному. Загальним трендом тут є відтворення відсотка осіб із середньою освітою в поколіннях від перехідного до пострадянського, а також перерозподіл тих, хто продовжує навчатися після закінчення школи, між середньою спеціальною та вищою освітою на користь останньої, починаючи з перебудовного покоління.

Статистично значимі відмінності у професійному статусі серед належних до складу економічно активного населення (перехідне, перебудовне та пострадянське покоління) відсутні. Примітно, що, попри збільшення віку від покоління до покоління, значимого зростання частки керівників та власників не відбувається — себто відтворюється радянська модель економіки, де якість робочих місць лишається незмінною.

Цілком очікувано повоєнне покоління здебільшого перебуває поза ринком праці, ще близько 8% працюють, а 3,8% належних до нього ідентифікують себе як безробітних. Частка осіб поза ринком праці є найменшою у перебудовного покоління, де є мінімальною кількість тих, хто навчається, перебуває у декретній відпустці або на пенсії.

За рівнем доходів виокремлюються два полярні покоління — повоєнне та пострадянське. Серед першого спостерігаються найвищі з-поміж інших категорій частки злиднених і бідних (11,4% та 49,8%), а також найменша кількість осіб із високими статками (1%). У пострадянському поколінні відсоток бідних є меншим, аніж у будь-якому іншому (20,1%), а кількість осіб із високими статками переважає аналогічний показник для повоєнного та перехідного покоління, досягаючи 10%.

Частка осіб із помірними доходами, найменша у повоєнному поколінні, в інших категоріях суттєво зростає, значимо не розрізняючись між ними. Також саме цей рівень добробуту є модальним у всіх поколіннях, починаючи з перехідного.

Стосовно рухливості індивідів слід відзначити доволі суттєву частку іммобільних, яка не мала значимих поколінних відмінностей (табл. 2). Водночас відсоток тих, хто переїхав до більших за розміром населених пунктів, був максимальним у повоєнному поколінні (26,0% проти 15,8% та 16,3% серед перебудовного та пострадянського поколінь). У ньому ж спостерігалась найменша частка тих, хто здійснив низхідну мобільність (5,3% проти 11,0% у пострадянському).

Найчастіше мігрували до більших за розміром населених пунктів мешканці сіл — відповідний відсоток коливається у межах від 39,9% (повоєнне покоління) до 25,0% (пострадянське покоління), менш популярним був виїзд із невеликих міст (від 10,2% у перебудовному поколінні до 16,1% у повоєнному). Загальним трендом висхідної мобільності виявився переїзд до невеликих міст (від 44,1% у перебудовному до 55,1% у повоєнному поколінні). До великих міст майже в усіх

1 Тут і далі відмінності значимі на рівні $p = 0,05$.

поколіннях вирушали дещо менше людей (від 32,1% у перехідному до 29,8% у пострадянському поколінні). Виняток становило перебудовне покоління, у якому частка тих, хто виїхав до них, сягала 49% проти 44,1%, які обрали для переїзду невеликі міста.

Таблиця 2

Покоління відмінності у типах переміщень респондентів, %

Тип переміщення	Повоєнне покоління (1945–1950 р.н.)	Перехідне покоління (1965–1970 р.н.)	Перебудовне покоління (1980–1985 р.н.)	Пострадянське покоління (1990–1995 р.н.)
Переїзд до менших населених пунктів	5,3	11,0	10,4	11,0
Імобільність	68,7	67,4	73,8	72,7
Переїзд до більших населених пунктів	26,0	21,6	15,8	16,3

Зіставлення даних щодо позицій представників різних поколінь у просторі нерівностей унаочнило певні тренди, зумовлені відмінністю умов їхньої соціалізації та включення у стратифікаційні порядки. Формування повоєнного покоління відбувалося за доби відновлення зруйнованої економіки й інфраструктури, тоді як у разі інших поколінь цей процес розгортався на тлі експансії освітньої системи за умов мілітаризованої та індустріалізованої економіки радянського типу.

Отже, з-поміж усіх поколінь виокремлюється, з одного боку, повоєнне покоління, якому властиві найнижчі освітній рівень та доходи, а висхідна територіальна мобільність хоча й була дещо інтенсивнішою, ніж у пострадянському поколінні, частіше мала за кінцеву точку невеликі населені пункти. З іншого боку, розташування представників пострадянського покоління на основних стратифікаційних шкалах є досить високим, а доходи є найвищими з-поміж усіх поколінь. Решта два покоління є більше схожими на пострадянське, ніж на повоєнне, хоча ці відмінності не є настільки ж помітними.

Оцінювання представниками різних поколінь аспектів соціальної реальності

Уявлення представників різних поколінь про окремі характеристики українського соціуму є доволі подібними.

Низькою залишається оцінка економічної ситуації: її середнє значення варіює у межах від 2,62 до 3,64 (стандартне відхилення [1,93; 2,09]), медіана піднімається з 3 до 4 лише у пострадянському поколінні (табл. 3). При цьому розподіли значень змінної для всіх поколінь суттєво зміщені в бік невдоволення. Водночас наявна тенденція до хоча й незначного, але поліпшення настроїв населення¹.

1 Відмінності перевірено за допомоги *H*-тесту Краскела–Воліса ($p < 0,001$).

Таблиця 3

Поколінні відмінності оцінок економічної ситуації, міри центральної тенденції

Оцінка економічної ситуації	Повоєнне покоління (1945–1950 р.н.)	Перехідне покоління (1965–1970 р.н.)	Перебудовне покоління (1980–1985 р.н.)	Пострадянське покоління (1990–1995 р.н.)
Середнє відхилення	2,62	3,03	3,16	3,64
Стандартне відхилення	1,98	1,96	1,93	2,09

Відсутні значимі поколінні розбіжності в уявленнях населення про свободу думки: значна кількість опитаних (від 49,3% до 57%) вказують на можливість вільного висловлювання власних поглядів; заперечують її не більш як третина (від 22,5% до 28,7%). Але частка тих, хто не визначився з відповіддю на це запитання, також залишається помітною, варіюючи в межах від 15,5% до 22%, що вказує на існування певних суперечностей у царині гласності.

Таблиця 4

Поколінні відмінності задоволеності індивідів своєю позицією, %

Розмірність	Повоєнне покоління (1945–1950 р.н.)	Перехідне покоління (1965–1970 р.н.)	Перебудовне покоління (1980–1985 р.н.)	Пострадянське покоління (1990–1995 р.н.)
<i>Задоволення життям</i>				
Радше незадоволений	53,0	34,9	27,1	24,9
І задоволений, і незадоволений	22,7	29,4	27,7	27,0
Радше задоволений	24,3	35,7	45,2	48,1
<i>Задоволення становищем у суспільстві</i>				
Радше незадоволений	52,0	40,4	37,1	28,3
Важко сказати, задоволений чи ні	31,3	34,5	33,3	38,9
Радше задоволений	16,7	25,1	29,6	32,8

Помірний оптимізм респонденти виказують і в оцінках власного життя та свого становища у соціумі (табл. 4). При цьому представники всіх поколінь задоволені життям сильніше, аніж становищем у соціумі. Найбільша кількість невдоволених та найменша — задоволених життям — у повоєнному поколінні (53% та 24,3%). Частка тих, кого життя не влаштовує, у перехідному поколінні також є вищою, аніж у перебудовному та пострадянському (34,9% проти 27,1% та 24,9% відповідно). Загалом частка задоволених життям у трьох останніх по-

коліннях перевищує частку незадоволених, і ця різниця збільшується зі зменшенням віку представників покоління.

Частка задоволених власним становищем у соціумі, так само, як і задоволених життям, є найменшою у повоєнному поколінні (16,7%); у всіх інших поколінь вона є значимо вищою. Натомість кількість тих, кого не задовольняє їхній статус, є мінімальною в пострадянському поколінні (28,3%). Також це єдине покоління, де відсоток задоволених соціальною позицією перевищує відсоток незадоволених.

Обидві змінні виявилися досить тісно пов'язані між собою — значення критерію Крамара для них становило $V = 0,439$ ($p < 0,001$) для об'єднаного масиву та $V = 0,436$ ($p < 0,001$) у середньому для чотирьох обраних для аналізу поколінних підвбірок. Відтак на підставі цих індикаторів¹ було побудовано типологію, яка включала чотири категорії осіб: першу утворювали задоволені як життям, так і становищем у суспільстві; другу — ті, кому було важко визначитися з тим, чи задоволені вони і тим, і тим; третю — незадоволені обома аспектами; четверту — ті, в кого значення змінних не були узгодженими.

Цілком очікувано частка тих, кого не задовольняло ні власне життя, ні соціальний статус, була найбільшою у повоєнному поколінні (38,3%), тоді як задоволених цими параметрами серед них виявилось найменше (10%). Значимі розбіжності у відсотках належних до першої та третьої категорії осіб зберігалися також між перехідним і пострадянським поколіннями (25,3% проти 15,5% та 19,9% проти 28,3% відповідно). Перебудовне покоління з 20% задоволених і 23,9% незадоволених своїм становищем значимо не відрізнялося ні від перехідного, ні від пострадянського покоління, утворюючи проміжну ланку між ними.

Що ж до структурної зумовленості перелічених оцінок, то думки стосовно свободи висловлювань продемонстрували найбільшу гомогенність у межах поколінь. Їхня варіативність простежувалась у повоєнному, перехідному, перебудовному поколіннях лише серед тих, хто мав різну рухливість (V Крамара варіював у межах $[0,094; 0,185]$; $p \leq 0,05$), тоді як у пострадянському поколінні вони були пов'язані із кваліфікацією ($V = 0,133$; $p = 0,01$).

Оцінка економічної ситуації у всіх поколіннях, крім пострадянського, залежала від рівня доходів (V Крамара варіював у межах $[0,118; 0,156]$; $p \leq 0,031$). Натомість у перебудовному та пострадянському поколіннях відмінності у сприйнятті стану економіки зумовлювала кваліфікація (V Крамара становив $0,123$ та $0,151$; $p \leq 0,015$), а в останньому — також рухливість ($V = 0,114$; $p = 0,004$) та освіта ($V = 0,145$; $p = 0,001$).

Задоволеність як життям, так і власною позицією в соціумі у представників повоєнного покоління мала відмінності лише серед осіб із різними доходами (V Крамара становив $0,271$ та $0,188$; $p < 0,001$). Матеріальний добробут виявився найтісніше за інші стратифікаційні ознаки пов'язаним з обома показниками в усіх поколіннях, хоча для задоволеності життям значення критерію Крама-

1 Значення змінної, яка фіксувала задоволеність життям, для зручності було укрупнено таким чином, щоб її шкала була аналогічною шкалі змінної, яка вимірювала задоволеність становищем у суспільстві.

ра виявились вищими (V Крамара в межах $[0,249; 0,280]$ проти $[0,188; 0,244]$, $p < 0,001$). Також у трьох економічно активних поколіннях варіативність обох оцінок зумовлювалася кваліфікацією (V Крамара в діапазоні $[0,129; 0,195]$; $p \leq 0,014$). Освіта була пов'язана із задоволеністю життям у перехідному та перебудовному поколіннях (V Крамара в межах $[0,112; 0,124]$; $p \leq 0,03$), а також із задоволеністю статусом у пострадянському ($V = 0,138$; $p = 0,003$).

Назагал населення доволі критично оцінювало стан економіки, значну частину становили ті, хто констатував наявність свободи слова в Україні. При оцінюванні власного становища найбільш критичними були представники повоєнного покоління, а найкращим воно видавалося пострадянському. Водночас власним життям всі покоління були вдоволені більше, ніж позицією в соціумі.

Перелічені типи сприйняття окремих аспектів соціальної реальності були доволі гомогенними у межах поколінь; найменша кількість їхніх структурних корелят була відмічена для повоєнного покоління. При цьому оцінки характеристик соціуму були менш пов'язані з позиціями в основних структурних ієрархіях, ніж задоволеність життям та соціальним статусом.

Уявлення про суспільний устрій представників різних поколінь

Попри достатньо значну подібність уявлень представників різних поколінь про окремі сфери соціального життя, вони дещо відмінним чином бачать порядок відтворення життєвих шансів (табл. 5).

Таблиця 5

Поколінні відмінності уявлень про суспільний устрій, %

Розмірність	Повоєнне покоління (1945–1950 р.н.)	Перехідне покоління (1965–1970 р.н.)	Перебудовне покоління (1980–1985 р.н.)	Пострадянське покоління (1990–1995 р.н.)
Чинники перебігу життя				
Здебільшого обставини	25,7	12,0	10,0	12,6
Обставини більше, ніж сама людина	26,0	29,5	26,9	26,0
Однаково людина і обставини	29,3	36,5	32,9	32,0
Людина більше, ніж обставини	11,3	13,3	18,6	19,1
Здебільшого сама людина	7,7	8,7	11,6	10,3
Тип управління економікою				
Ринкова	8,6	10,3	12,8	12,9
І ринкова, і планова	51,6	59,3	58,3	63,1
Планова	39,8	30,4	28,9	24,0

<i>Територіальна само ідентифікація</i>				
Мешканець на-селеного пункту	25,8	22,4	18,9	16,2
Мешканець ре-гіону	5,7	5,8	4,1	5,7
Громадянин України	56,8	62,2	68,2	68,1
Представник нації	1,3	1,6	2,7	2,8
Громадянин СРСР	7,4	3,1	1,5	0,3
Громадянин Єв-ропи	0,3	1,0	1,4	2,5
Громадянин світу	2,7	3,9	3,2	4,4

Представники молодших вікових категорій — перебудовного та пострадянського поколінь — частіше, ніж повоєнного, схилиються до визнання дещо більшого свого впливу, ніж обставин, на власне життя (18,6% та 19,1% проти 11,3%). Натомість відсоток респондентів, які покладають відповідальність за свою долю здебільшого на обставини, є найвищим саме в останній категорії (25,7%).

В управлінні економікою повоєнне покоління частіше за два наймолодші надає перевагу державному плануванню (39,8% проти 28,9% та 24%). У всіх поколіннях однаково малу популярність мала ринкова модель, яку підтримує близько 10% опитаних. Підтримка поєднання ринкової та планової економіки значимо різниться у повоєнного та пострадянського поколінь: якщо в першому її підтримують 51,6% осіб, то в останньому — 63,1%.

Між поколіннями дещо відмінною є і самоідентифікація: хоча найчастіше люди вважають себе громадянами України; найменша частка таких серед повоєнного покоління (56,8%), де також найбільше й тих, хто відносить себе до громадян колишнього СРСР (7,4%).

Для змінних, розподіли яких наведені у табл. 5, було перевірено гіпотезу щодо існування констеляцій їхніх вимірів, які могли б утворити узгоджені типи орієнтацій індивідів на певний тип соціального устрою. Засобами множинного аналізу відповідностей¹ було виокремлено чотири такі типи. Перший становили *глобалісти*, яким були властиві сприйняття себе як громадян Європи або світу, налаштування на ринкові механізми регулювання економіки та ту чи ту міру власної відповідальності індивіда за свої вчинки. Другий тип — *державники*, які презентували себе як громадян України, життя яких залежить переважно від них самих або рівною мірою від них та обставин, а також вважали оптимальним устрій, що поєднує елементи ринкового та державного регулювання. Третій тип — *культурних локалістів* — утворювали налаштовані на комбінацію

1 У двовимірному рішенні частка поясненої варіативності ознак для першого виміру становила 44,7%, а для другого — 40,6%.

ринкової та планової економіки індивіди, які вважали себе передусім представниками певного регіону або нації чи етносу, а також покладали відповідальність за перебіг власного життя рівною мірою на себе й на обставини чи переважно на обставини. У четвертий тип об'єднались ретрогради — люди, які відносять себе до мешканців певного населеного пункту або ж до громадян колишнього СРСР, вважали, що їхнє життя визначається здебільшого або повністю обставинами, а економіка має бути плановою. Однак перелічені узгоджені типи орієнтацій демонструвало 26,4% опитаних, решті були притаманні неузгоджені орієнтації щодо суспільного устрою. Попри невелику кількість осіб у цій підвибірці, відзначмо, що у повоєнному поколінні виявилось найменше державників (52,3%)¹ та найбільше ретроградів (36%)².

Одним із важливих елементів оцінки індивідами функціонування соціальної системи є їхні уявлення про головні проблеми, що виникають у певних сферах життя. Загалом з переліку з десяти найбільш серйозних із них опитані з будь-якого покоління обирали приблизно 4 найгостріші (середнє показника варіювало у межах [3,79; 4,31], стандартне відхилення становило [2,26; 2,26]). Медіана показника сягала 4 у повоєнному та перехідному поколіннях, а вже у перебудовному та пострадянському знижувалася до 3. Попри не надто високе значення змінної, яка фіксувала кількість зазначених дисфункційних процесів, частка респондентів, які не обрали жодної проблеми з переліку, у жодному з поколінь не перевищувала 5,4%.

Перелік найгостріших проблем, що на них вказали щонайменше 50% опитаних із кожної з підвбірок, включав ріст цін, не виплату зарплат і пенсій, безробіття. Перша проблема турбувала представників усіх поколінь майже однаковою мірою (відповідний відсоток варіював у межах від 64,8% до 73%), тоді як не виплати заробітку або пенсії значимо частіше непокоїли представників повоєнного покоління (62%), аніж перебудовного (52,6%) та пострадянського (50,6%). Безробіття здавалося проблемою більшої кількості осіб із пострадянського покоління (66,9%), яке щойно вийшло на ринок праці, аніж з повоєнного (55,7%), яке його здебільшого полишило.

Найрідше, на думку респондентів, викликали побоювання людей масові безпорядки — значимий контраст у частках тих, кому ця загроза здавалася реальною, спостерігався між повоєнним поколінням (23%) та пострадянським (15,2%). Також відносно слабку тривогу в опитаних викликали й міжнаціональні конфлікти — тих, хто їх відзначив, виявилось близько 20%.

Варіація перелічених показників сприйняття окремих аспектів соціуму залежно від позицій в основних структурних ієрархіях виявилась дуже незначною. Найбільша кількість корелятивів була зафіксована для локусу контролю, який для всіх поколінь зумовлювався доходами (V Крамара варіював у діапазоні [0,166; 0,190]; $p \leq 0,043$). Поряд із тим в усіх поколіннях, крім пострадянського, локус контролю був пов'язаним з освітою (V Крамара в межах [0,157; 0,202];

1 В інших поколіннях відсоток варіював у діапазоні [73,8; 82,9].

2 В інших поколіннях відсоток варіював у діапазоні [5,8; 13,8].

$p \leq 0,033$), а в перебудовному поколінні він також зумовлювався рухливістю ($V = 0,133$; $p = 0,004$).

Орієнтація на певний тип управління економікою не мала структурних відмінностей у повоєнного покоління, а в пострадянського залежала лише від освітнього рівня ($V = 0,122$; $p = 0,044$). У перехідного покоління корелятами таких настанов були освіта ($V = 0,139$; $p = 0,034$) та доходи ($V = 0,113$; $p = 0,031$), а в перебудовному — також доходи ($V = 0,123$; $p = 0,004$) та кваліфікація ($V = 0,166$; $p = 0,001$).

Самоідентифікація індивідів була гомогенною, невеликі її варіації зумовлювались матеріальним добробутом у повоєнному ($V = 0,194$; $p = 0,041$) та перебудовному ($V = 0,148$; $p = 0,007$) поколіннях.

Думки про кількість проблем, які мали турбувати населення, різнилися в осіб із різною освітою у перехідному ($V = 0,117$; $p = 0,05$) та перебудовному ($V = 0,116$; $p = 0,017$) поколіннях, а в останньому ще й були пов'язаними з кваліфікацією ($V = 0,118$; $p = 0,025$).

Загалом із плином часу спостерігається поступова зміна уявлень індивідів про засади суспільного порядку. Якщо чимала частина найстаршого покоління зберігає орієнтацію на планову економіку та невисоку особисту відповідальність за перебіг власного життя, то у молодших респондентів формується більш активна життєва позиція. У пострадянського покоління посилюється самоідентифікація як громадян України та загалом виокремлюється певне «ядро», яке складається із патріотичних, самостійних індивідів, налаштованих на впровадження ринкових механізмів функціонування економіки.

Відносно невеликою виявилася кількість серйозних проблем, властивих суспільству, — понад половину опитаних відзначили лише три такі. Що ж до поколінних відмінностей в оцінці дисфункцій, то представники повоєнного покоління частіше за інших схильні вказувати на наявність певної проблеми, особливо яскравим є контраст із пострадянським поколінням.

Як самоідентифікація, так і уявлення про дисфункції, властиві соціуму, досить незначною мірою залежали від позиції індивідів у просторі нерівностей. Структурна зумовленість дещо більше давалася взнаки в орієнтаціях на певну модель економічного устрою та локус контролю.

Висновки

Стисла характеристика поколінь, формування яких припало на головні віхи розвитку України до та після здобуття незалежності, вказує на те, що розбіжності як у позиціях у структурних ієрархіях, так і в уявленнях стосовно соціальної реальності є найвиразнішими для двох із них — повоєнного та пострадянського. Перехідне та перебудовне покоління становлять проміжні ланки між першими двома, проте їм властива більша подібність до пострадянського покоління, аніж до повоєнного.

Найкраще диференціюють покоління структурні параметри та оцінки їхнього життя та соціального становища. Назагал у повоєнного покоління найнижчими є освіта та рівень доходів, а також найгірше самопочуття, а в пострадянському поколінні ці показники, навпаки є найкращими. Поколінні відмінності

уявлень про стан справ у соціумі виражені слабо: вони відсутні щодо оцінки свободи слова та незначні щодо стану економіки.

За орієнтаціями на певні форми стратифікаційних порядків простежується підвищення «проєвропейських» настроїв від старших поколінь до молодших: посилюються відповідальність за власне життя, підтримка ринкової економіки та самоідентифікація себе як громадянина України. Попри подібність переліків найгостріших проблем у різних поколіннях, представники перебудовного та пострадянського поколінь переймаються ними дещо менше, аніж перехідного та повоєнного.

Оцінки більшості аспектів соціальної реальності виявилися доволі гомогенними в межах поколінь: кількість їхніх структурних корелятів була незначною, або вони й загалом були відсутні. Зокрема, така однорідність була властива оцінкам стану економіки та свободи слова, самоідентифікації, уявленням про найгостріші проблеми, а також орієнтації на певну економічну модель.

Зв'язок сприйняття реальності із соціоструктурними показниками був не надто тісним, найвищі його значення було зафіксовано для рівня доходів із задоволеністю життям, а також задоволеністю власною позицією у соціумі. При цьому структурна зумовленість найменшою мірою проявлялась у повоєнному поколінні, чийм оцінкам була властива найвища гомогенність.

Джерела

Малиш, Л. (2021). Три покоління українців у стратифікаційних ієрархіях: порівняльна перспектива. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 21–36.

Малиш, Л., Виноградов, О. (2010). Освіта як передумова виходу молоді на ринок праці. В: С. Оксамитна, О. Виноградов, Л. Малиш, Т. Марценюк, *Молодь України: від освіти до праці* (сс. 81–103). Київ: ВПЦ НАУКМА.

Семенова, В. В. (2001). Дифференциация и консолидация поколений. В: В. А. Ядов (ред.), *Россия трансформирующееся общество* (сс. 256–271). Москва: КАНОН-пресс-Ц.

Симончук, О. (2018). Соціальні класи в сучасних суспільствах: евристичний потенціал класового аналізу. Київ: Інститут соціології НАН України.

Fosse, E., Winship, C. (2019). Analyzing age-period-cohort data: A review and critique. *Annual Review of Sociology*, 45, 467–492.

Kertzer, D. I. (1983). Generation as a sociological problem. *Annual review of sociology*, 9 (1), 125–149.

Mannheim, K. (1970). The problem of generations. *Psychoanalytic review*, 57 (3), 378–404.

Ortega y Gasset, J. (1933). The Modern Theme. Translated from the Spanish by James Cleugh. New York: W. W. Norton.

Отримано 18.06.2022

References

Fosse, E., Winship, C. (2019). Analyzing age-period-cohort data: A review and critique. *Annual Review of Sociology*, 45, 467–492.

Kertzer, D. I. (1983). Generation as a sociological problem. *Annual review of sociology*, 9 (1), 125–149.

Malysh, L. (2021). Three generations of Ukrainians in stratification hierarchies: a comparative perspective. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 21–36. [= Малиш, 2021]

Malysh, L., Vinogradov, O. (2010). Education as a Basis of the Entry of Young People in the Labour market. [In Ukrainian]. In: S. Oksamytna, O. Vynohradov, L. Malysh, T. Martseniuk, *Ukrainian Youth: from Education to Work* (pp. 81–103). Kyiv: NaUKMA. [= Малиш, Виноградов 2010]

Mannheim, K. (1970). The problem of generations. *Psychoanalytic review*, 57 (3), 378–404.

Ortega y Gasset, J. (1933). *The Modern Theme*. Translated from the Spanish by James Cleugh. New York: W. W. Norton.

Semionova, V. V. (2001). Differentiation and Consolidation of Generations. [In Russian]. In: V. A. Yadov (Ed.), *Russia is a Society under Transformation* (pp. 256–271). Moscow: KANON-press-C. [= Семенова 2001]

Simonchuk, O. (2018). *Social Classes in Modern Societies: Heuristic Potential of Class Analysis*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine. [= Симончук 2018]

Received 18.06.2022

ЛІНА МАЛИШ

Покоління відмінності у сприйнятті соціальної ситуації

У статті здійснюється міжпоколінне порівняння позицій індивідів у соціоструктурних ієрархіях та їхнього сприйняття аспектів соціальної реальності, а також з'ясовується зв'язок між цими параметрами. На підставі масивів даних соціологічного моніторингу «Українське суспільство» Інституту соціології НАНУ за 2018–2021 роки було виокремлено чотири підвибірки, які презентують чотири покоління (повоєнне, перехідне, перебудовне та пострадянське). Кожне з поколінь формувалося під впливом знакових для розвитку України подій за період до та після здобуття незалежності.

Визначення сприйняття соціальної ситуації здійснювалось із застосуванням чотирьох груп показників (оцінок стану соціуму, орієнтацій індивідів на певний тип соціального устрою, задоволення своїм становищем та уявлень про дисфункційні явища українського соціуму). Додатково було сконструйовано дві типології (узагальнена характеристика задоволення життям та орієнтація на певний тип соціального порядку). Для вимірювання позицій у просторі нерівностей було вжито такі показники, як рівень освіти респондента, доходи його родини, кваліфікація та просторова рухливість.

Було виявлено низку поколінних відмінностей у розподілах індивідів за основними стратифікаційними ієрархіями, а також у їхньому задоволенні власним становищем. Оцінки стану соціуму, орієнтації індивідів на певний тип соціального устрою та уявлення про дисфункційні явища українського соціуму мали слабкі відмінності поміж поколінних когорт.

Окремі аспекти сприйняття соціальної ситуації були доволі слабо пов'язані з позицією у стратифікованому просторі, їхній найменший вплив спостерігався для повоєнного покоління.

Ключові слова: порівняльне дослідження; соціальна стратифікація; покоління; сприйняття соціальної ситуації; стратифікаційна ієрархія

ЛИНА МАЛЫШ

Поколенческие отличия в восприятии социальной ситуации

В статье осуществляется межпоколенческое сравнение позиций индивидов в социоструктурных иерархиях и их восприятия аспектов социальной реальности, а также выясняется связь между этими параметрами. На основе массивов данных социологического мониторинга «Украинское общество» Института социологии НАНУ за 2018–2021 годы были выделены четыре подвыборки, представляющие четыре поколения (послевоенное, переходное, перестроечное и постсоветское). Каждое из поколений формировалось под влиянием знаковых для развития Украины событий за период до и после обретения независимости.

Определение восприятия социальной ситуации осуществлялось с применением четырех групп показателей (оценок состояния социума, ориентаций индивидов на определенный тип социального устройства, удовлетворения своим положением и представления о дисфункциональных явлениях украинского социума). Дополнительно были сконструированы две типологии (обобщенная характеристика удовлетворенности жизнью и ориентация на определенный тип общественного строя). Для измерения позиций в пространстве неравенств были использованы такие показатели, как уровень образования респондента, доходы его семьи, квалификация и пространственная подвижность.

Был выявлен ряд поколенческих различий в расположении индивидов в основных стратификационных иерархиях, а также в их удовлетворенности собственным положением. Оценки состояния социума, ориентации индивидов на определенный тип социального устройства и представление о дисфункциональных явлениях украинского социума имели слабые отличия среди поколенческих когорт.

Отдельные аспекты восприятия социальной ситуации были достаточно слабо связаны с позицией в стратифицированном пространстве, их наименьшее влияние наблюдалось для послевоенного поколения.

Ключевые слова: сравнительное исследование; социальная стратификация; поколение; восприятие социальной ситуации; стратификационная иерархия

LINA MALYSH

Generational differences in social situation perception

The article provides an intergenerational comparison of the individuals' position in the social structure and their attitudes to the social situation. Additionally, associations between these parameters were identified. Four subsamples which represented four generations (post-war, transitional, perestroika time and post-Soviet) selected from joint data set of the Ukrainian Society sociological survey conducted by the Institute of Sociology of the NAS of Ukraine in 2018–2021. The generations were born during the period of significant events in Ukrainian history.

Four kinds of indicators of the attitudes to the social situation were distinguished (perception of the state of society, orientations of individuals toward a model of social order, satisfaction with their position and the individuals' social dysfunctions imagery). Moreover, two typologies were constructed (overall satisfaction with status and general orientation towards a model of social order). Indicators of the individual social position were as follows: educational level, family income, qualifications and spatial mobility. There were some generational differences in the distributions of individuals along the main stratification hierarchies, as well in their satisfaction with their life and social status. At the same time, perception of the state of society, orientation towards a model of social order, and individuals' social dysfunctions imagery had slight differences among generational cohorts.

Structural differences in the above attitudes were not very significant. The weakest structural effects on attitudes toward the state of society have been noted for the post-war generation.

Keywords: comparative study; social stratification; generation; perception of the social situation; stratification hierarchy

ГУЛЬБАРШИН ЧЕПУРКО,

доктор соціологічних наук, старший науковий співробітник, завідувачка відділу соціальної експертизи Інституту соціології НАНУ (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

GULBARSHYN CHERPURKO,

Doctor of Sciences in Sociology, Head of the Department of Social Expertise, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

gichepurko@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-7540-5174>

Ринок праці України: сучасні виклики та ризики

В останні роки розвиток економіки країни, зокрема й ринку праці, перебуває під впливом багатьох зовнішніх чинників, таких як глобалізація економіки, поширення процесів диджиталізації, демографічної кризи, посилення міграційних процесів, реформування системи вищої освіти, наслідки четвертої промислової революції «Індустрія 4.0» тощо. Для ухвалення своєчасних та обґрунтованих рішень щодо майбутнього розвитку вітчизняного ринку праці необхідно враховувати сучасні тенденції його розвитку, серед яких виокремлюють зменшення кількості населення та його старіння, зниження частки молоді та людей працездатного віку й потенційної робочої сили (дітей і підлітків) у чисельності населення, зростання навантаження на тих, хто працює, активізація відтоку робочої сили за кордон, збільшення пенсіонерів, що працюють, у складі зайнятого населення у певних секторах економіки, дисбаланс між підготовкою фахівців у закладах вищої освіти і потребою в них з боку економіки та роботодавців, масове впровадження інформаційно-комунікаційних технологій та віртуалізація процесу праці. Крім того слід зазначити, що формування нового ринку праці за сучасних умов відбувається під впливом розпочатої 2014 року російської агресії проти України, до якої додалася пандемія COVID-19, а наразі пряме вторгнення військ Російської Федерації на територію України, що зумовлює необхідність досліджень і прогнозування попиту та пропозиції робочої сили з урахуванням цих факторів.

Цитування: Чепурко, Г. (2022). Ринок праці України: сучасні виклики та ризики. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 121–148, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.03.121>.

Виклики для ринку праці, спричинені пандемією Covid-19 висвітлено у працях вітчизняних вчених: Л. Водянки, М. Зуба, І. Вергелес, Г. Жалдака, А. Колота, Л. Лавриненко, Е. Лібанової, Л. Шамілевої та багатьох інших¹. Незважаючи на значний теоретичний доробок учених, питання визначення впливу пандемії на функціонування ринку праці потребують подальшого дослідження, визначення основних тенденцій, проблем та перспектив розвитку вітчизняного ринку праці. Також актуальним на сьогодні є вивчення впливу на ринок праці наслідків вторгнення військ РФ на територію України. Метою цієї роботи є аналіз змін стану ринку праці в Україні, зокрема порівняння зі станом до та після карантину з приводу пандемії Covid-19, а також зі становищем внаслідок повномасштабного вторгнення військ РФ в Україну.

Ситуація на ринку праці 2018–2022 років (статистика)

Ринок праці України перебуває у стані трансформації, що супроводжується окремими негативними наслідками, зокрема пов'язаними зі зниженням продуктивності праці, погіршенням умов зайнятості, поширенням сегменту нестандартної зайнятості тощо. Істотними є прояви професійно-кваліфікаційного дисбалансу попиту та пропозиції на національному ринку праці, збільшення навантаження на регіональні ринки праці, зростання рівня безробіття та соціального напруження в країні. Усі ці негативні прояви загострилися під впливом пандемії COVID-19 та вторгнення військ РФ на територію України.

Так, за даними Державної служби статистики України², у 2019 році можна було спостерігати покращення ситуації на ринку праці, чисельність зайнятого населення у 2019-му зросла порівняно із 2018 роком на 217 тис. і становила 16,6 млн осіб. Рівень зайнятості зріс з 57,1% до 58,2% у 2019 році, рівень безробіття зменшився з 9,1% у 2018-му до 8,6% у 2019-му, що супроводжувалося зниженням рівня зайнятості у неформальному секторі з 21,6% до 20,9% у 2019 році. Серед видів економічної діяльності найбільш поширеною неформальна зайнятість була у сільському, лісовому та рибному господарствах (46%), у будівни-

1 Водянка, Л. Д., Тодорюк, С. І., Тодоріко, І. М. (2021). Вплив пандемії COVID-19 на стан ринку праці в Україні та світі. *Економіка та держава*, 10, 74–79; Зуб, М., Вергелес, І. В. (s.a.). *Коронавірус як чинник формування нового ринку праці в регіонах України*. Одержано з <https://www.ndifp.com/1579/>; Жалдак, Г. П., Косянчук, В. О. (2021). Вплив Covid-19 на ринок праці. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління*. 6 (33). Одержано з <http://www.easterneurope-ebm.in.ua>; Колот, А. М., Герасименко, О. О. (2018). Новітні глобальні тенденції у сфері зайнятості і доходів та їх вплив на соціальну нерівність. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*, 1, 6–33; Лавриненко, Л. (s.a.). *Ринок праці на карантині та професії, які будуть затребувані після пандемії COVID-19*. Одержано з <https://www.ukrlogos.in.ua>; Лібанова, Е. (s.a.). *Трудова міграція з України: вплив COVID-19*. Національна академія наук України. Одержано з <http://www.nas.gov.ua/UA/Messages>; Шамілева, Л. Л. (2020). Оцінка впливу фінансово-економічної кризи та пандемії COVID-19 на національний ринок праці. *Економічний вісник Донбасу*, 3, 177–182.

2 *Демографічна та соціальна статистика / Ринок праці / Зайнятість та безробіття*. Одержано з http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/rp.htm

цтві (17%), в оптовій та роздрібній торгівлі, ремонті автотранспортних засобів (16%)¹. Кількість вакансій перевищувала чисельність зареєстрованих безробітних. Ринок праці характеризувався дефіцитом кадрів (табл.).

В умовах поширення в усьому світі захворюваності на коронавірус ситуація на ринку праці у 2020 році погіршилася. Через обмеження діяльності низки сфер економіки на період карантину знизилася економічна активність населення, рівень зайнятості зменшився з 58,2% у 2019 році до 56,2% у 2020-му і 55,7% у 2021-му. Внаслідок вивільнення робочої сили всередині країни і через повернення частини заробітчан зріс рівень безробіття з 8,6% у 2019-му до 9,9% у 2020-му і до 10,3% у 2021 році. У 2021-му рівень безробіття був найвищим (10,3%) з початку 2017 року. Дефіцит кадрів у 2020–2021 роках змінився на дефіцит вакансій.

Загальне погіршення економічної ситуації в Україні у 2020 році також обмежило можливості роботодавців підвищувати заробітну плату.

Таблиця

Динаміка стану ринку праці в Україні
(2018–2021, кількість населення в тис. осіб)*

Роки	Зайняте населення у віці 15–70 років	Рівень зайнятості, %	Безробітні (за методологією МОП)	Рівень безробіття, %	Зайняті у неформальному секторі	Рівень зайнятості у неформальному секторі	Чисельність зареєстрованих безробітних, особи	Кількість вакансій, одиниць	Дефіцит вакансій (–), дефіцит кадрів (+)
2018	16360,9	57,1	1577,6	9,1	3541,3	21,6	1064244	1114 045	+49801
2019	16578,3	58,2	1486,9	8,6	3460,4	20,9	1024426	1153326	+128900
2020	15915,3	56,2	1673,3	9,9	3237,8	20,3	1247215	829653	–417562
2021	15610,0	55,7	1709,5	10,3	3018,4	19,3	1191008	705816	–485193
2022 січень–лютий							402880	116754	–286126

* Без урахування окупованих територій (Криму, Севастополя, частини Донбасу). Джерело: Аналітична та статистична інформація. Державний центр зайнятості. Одержано з <https://www.dcz.gov.ua/analitics/68>

Попит на робочу силу, який визначається кількістю вакансій станом на кінець звітного періоду, як видно з табл., впродовж 2018–2022 років варіював, загалом скоротившись з 1,1 тис. вакансій у 2018-му до 0,7 тис. у 2021-му і 0,1 тис. у перші два місяці 2022 року. Якщо у 2018–2019 роках спостерігався дефіцит кадрів (відповідно +49801 і +128 900), то в наступні ковідні 2020–2021 роки спостерігався дефіцит вакансій (відповідно –417 562 та –485193), який мав тенденцію до зростання у перші два місяці 2022 року (–286 126) (див. табл.).

1 Ситуація на ринку праці та діяльність державної служби зайнятості у січні–червні 2022 року (2022). Одержано з <https://www.dcz.gov.ua/sites/default/files/inf/files/06>

Проведений аналіз змін у структурних характеристиках безробіття та зайнятості показав, що дефіцит вакансій посилюється в усіх видах економічної діяльності, відповідно підвищилась кількість претендентів на 1 вакансію. У січні–лютому 2021 року кількість безробітних значно перевищувала кількість вакансій: в сільському господарстві — в 7,6 раза, в переробній промисловості — у 2,7 раза, в оптовій та роздрібній торгівлі — в 4,5 раза, у сфері фінансів та страхової діяльності — в 11,9 раза, в державному управлінні — у 3,9 раза [Державний центр зайнятості, 2021], тобто саме ці види економічної діяльності виявилися найбільш ураженими в результаті пандемії коронавірусу. У професійному розрізі безробітними в результаті пандемії стали сотні тисяч громадян серед представників як інтелектуальної праці, так і найпростіших професій.

Отже, пандемія COVID-19 змінила ринок праці. Ідеться не лише про карантинні обмеження, а й про трансформацію культури та технологій у структурі зайнятості в цілому. Війна внесла ще більш жорсткі корективи в кон'юнктуру і структуру ринку праці.

Через війну та окупацію багато людей в Україні втратили роботу. Через півтора місяці, станом на 1 квітня 2022 року статус безробітного мали 286,9 тис. осіб, що на 36% менше, ніж на відповідну дату минулого року. Отримували допомогу по безробіттю 250,5 тис. осіб, що на 35% менше, ніж на 1 квітня 2021 року. За видами економічної діяльності серед зареєстрованих безробітних 22% раніше були зайняті у сільському, лісовому та рибному господарстві, 17% — у сфері торгівлі; 15% — у сферах державного управління, оборони, обов'язкового соціального страхування; 13% — у переробній промисловості.

За професійними групами серед зареєстрованих безробітних переважають працівники сфери обслуговування, експлуатації устаткування та машин — 17%; сфери торгівлі та послуг — 17%; представники найпростіших професій — 14%; службовці та керівники — 13%; професіонали — 10%; фахівці — 10%¹.

Станом на 1 квітня 2022 року кількість вакансій, зареєстрованих у Державній службі зайнятості, становила 33,5 тис., що удвічі менше, ніж на відповідну дату минулого року (77,1 тис.). Скорочення вакансій відбулося в усіх регіонах, найбільше там, де відбуваються бойові дії. Проте і там, існує попит на працівників, найбільше — у сфері забезпечення життєдіяльності (торгівля, медицина, логістика тощо). Одночасно зменшилася потреба роботодавців у сфері надання послуг, ресторанному бізнесі, сфері розваг та відпочинку.

За видами економічної діяльності найбільше вакансій налічується у сільському господарстві (25%), на підприємствах переробної промисловості (18%), в оптовій та роздрібній торгівлі (11%), на транспорті та в поштової службі (8%), у сферах охорони здоров'я та надання соціальної допомоги (7%).

У професійному розрізі найбільше вакансій для працевлаштування було по-
дано щодо:

1 Аналітична та статистична інформація. Державний центр зайнятості. Отримано з <https://www.dcz.gov.ua/analitics/69>

- робітників з обслуговування, експлуатації устаткування та машин — 27% (водій, тракторист, токарь, водій навантажувача, оператор верстатів, машиніст екскаватора, дорожній робітник, фрезерувальник);
- кваліфікованих робітників з інструментом — 19% усіх поданих вакансій (швачка, електромонтер, електрогазозварник, слюсар-ремонтник, слюсар-сантехнік, слюсар з ремонту колісних транспортних засобів, робітник з комплексного обслуговування й ремонту будинків, монтер колії, пекар, маляр);
- професіоналів — 12% (лікар загальної практики — сімейний лікар, вчитель, інженер, фармацевт, агроном, практичний психолог, економіст, інспектор);
- працівників сфери торгівлі та послуг — 11% (продавець, кухар, охоронник, молодша медична сестра, соціальний робітник, помічник вихователя, поліцейський);
- некваліфікованих працівників — 11% (підсобний робітник, прибиральник службових приміщень, вантажник, дворник, сторож, комірник, робітник з благоустрою, робітник з комплексного прибирання будинків);
- фахівців — 9% (сестра медична, вихователь, електрик дільниці, майстер виробничого навчання, електромеханік, інспектор з кадрів, асистент фармацевта, фельдшер)¹.

Суттєвим залишається дисбаланс між попитом та пропозицією робочої сили. Станом на 1 квітня 2022 року в середньому по Україні на одне вільне робоче місце претендувало 9 безробітних (на 1 квітня 2021 року — 6 осіб).

Найбільша невідповідність попиту на робочу силу та її пропозиції у професійно-кваліфікаційному розрізі спостерігалася серед службовців та керівників (на 1 вакансію претендували 24 особи); технічних службовців (15 осіб), працівників сфери торгівлі та послуг (13 осіб), кваліфікованих робітників з інструментом (13 осіб). Найбільший брак вакансій спостерігався для представників таких професій: для 2,3 тис. безробітних менеджерів (управителів) зі збуту — 115 вакансій; для 1,5 тис. безробітних економістів — 87 вакансій, для 1,8 тис. безробітних адміністраторів — 142 вакансії; для 4,5 тис. безробітних спеціалістів державної служби (місцевого самоврядування) — 142 вакансії; для 658 безробітних юристів — 44 вакансії.

Нестача кадрів спостерігалася серед представників таких професій: лікар загальної практики — сімейний лікар; водій трамвая; асистент фармацевта; інспектор (пенітенціарної системи); оператор автоматичних та напіваавтоматичних ліній верстатів та установок; радіомеханік з ремонту радіоелектронного устаткування; електромонтер з ремонту та обслуговування пристроїв, сигналізації, централізації та блокування; обхідник гідропоруд; слюсар аварійно-відновлювальних робіт; токарь-розточувальник; авторемонтник; електромеханік дільниці; електрослюсар підземний; завантажувач-вивантажувач харчової продукції; машиніст автомотриси; будівельник суден; фрезерувальник [Попит та пропозиція, 2022].

1 Див.: Державний центр зайнятості. Отримано з <https://www.dcz.gov.ua/storinka/analitika-ta-statystyka>

Проведений короткий статистичний аналіз функціонування національного ринку праці за останні роки дає підстави говорити про його неефективність, а саме: зменшення рівня економічної активності та рівня зайнятості населення, збільшення рівня безробіття, наявність диспропорції між попитом на робочу силу та її пропозицією, збільшення навантаження зареєстрованих безробітних на одне вільне робоче місце, що пояснюється як системними проблемами українського ринку праці (невідповідність навичок претендентів тим вимогам, які встановлюють роботодавці тощо), так і змінами, що відбулися на ринку праці під впливом нових реалій, таких як пандемія Covid-19 і війна.

Вплив пандемії COVID-19 на ринок праці

Пандемія COVID-19 стала чи не найбільшою катастрофою для економіки та суспільного життя кожної країни світу. Ризики, пов'язані з пандемією Covid-19 виявилися найбільш значущими внутрішніми ризиками для вітчизняного ринку праці:

- «значне безробіття через повернення заробітчан, масове звільнення працівників»;
- «масове банкрутство підприємств середнього та малого бізнесу»;
- «прискорення інфляційних процесів»;
- «експоненціальне поширення Covid-19, неспроможність медичної системи зупинити пандемію в Україні» [Україна: вплив COVID-19, 2020].

Серед зовнішніх ризиків найбільш вагомими для ринку праці стали:

- «нова світова криза (внаслідок руйнування усталених виробничих зв'язків, банкрутства ряду промислових виробників в країнах ЄС/світі)»;
- «виникнення інших хвиль пандемії Covid-19 в світі» [Україна: вплив COVID-19, 2020].

Багато підприємств — від дрібних до великих — припинили свою діяльність. Чимало персоналу звільнилося, торгові центри, кінотеатри й ресторани зачинили свої двері для відвідувачів, готелі та авіакомпанії скасували бронювання, а організації перейшли на дистанційний формат роботи, поставивши, таким чином, багатьох на межі краху кар'єри [Лавриненко: 2020].

Міжнародна організація праці репрезентувала сумні показники: пандемія коронавірусу здатна спричинити ще гірший вплив на світовий ринок праці, ніж фінансова криза 2008–2009 років. Передбачається, що криза внаслідок коронавірусу спричинить скорочення 25 млн робочих місць у світі. Для порівняння: за час фінансової кризи 2008–2009 років безробітних у світі побільшало на 22 млн [Як пандемія COVID-19 змінила, 2020].

Водночас відсутність перспектив для ефективного розвитку бізнесу поряд зі зростанням частки безробітних призвели до соціального загострення, утворення різноманітного «нелегального» бізнесу та збільшення тіньового ринку.

З початком пандемії Covid-19 у 2020 році події в країні та світі почали кардинально змінюватися. І вже у березні 2020-го ситуація на ринку праці зазнала значного впливу внаслідок епідеміологічної кризи, пов'язаної з Covid-19. Негативний вплив відчули одразу кілька сегментів вітчизняного ринку праці. А

саме: сегмент національної економіки, який функціює на внутрішньому ринку; сегмент, зорієнтований на зовнішній ринок; зміни міграційних настроїв українців, а саме їх міграція за кордон. Загалом вплив пандемії на український ринок праці за всіма переліченими напрямками призвів до прямого та опосередкованого зниження потреби в залученні робочої сили до економічної діяльності [Кобеля, Тодорюк, Сторцун, 2021].

Такий прямий вплив на український ринок праці увиразнювався через тимчасову заборону або ж обмеження певних видів економічної діяльності в Україні та припинення/обмеження трудової міграції з України за кордон. Опосередкований вплив карантинних обмежень пандемії COVID-19 на розвиток ситуації на вітчизняному ринку праці своєю чергою проявлявся через зміну (переважно зменшення) попиту на різні товари й послуги вітчизняних підприємств в Україні та за кордоном, що відповідним чином змінювало (переважно зменшувало) потребу в живій праці (послугах робочої сили).

Як наслідок значна частина зайнятого населення відчула значне падіння доходів і в цілому населення країни у 2020-му за пів року збідніло, й, за оцінками експертів, бідність становила 45% [Підстав очікувати суттєвого підвищення, 2020].

Хоча в той момент розпалу пандемії Я. Смолій, тодішній голова НБУ, вбачав інші причини погіршення стану на ринку праці України, не пов'язані з Covid-19. За його словами, проблема полягає в такому: «По-перше, роками однією із системних проблем української економіки була невідповідність навичок претендентів тим вимогам, які встановлюють роботодавці. По-друге, низька продуктивність праці. По-третє, скорочення та старіння населення. По-четверте, трудова міграція. По-п'яте, низький рівень участі жінок у робочій силі». Цей факт підтверджують статистичні дані про рівень безробіття, і станом на 12 березня 2020 року кількість офіційно зареєстрованих безробітних сягала 361 тис. [Як пандемія COVID-19 змінила, 2020].

В умовах турбулентності вітчизняної та світової економік набувають особливої актуальності такі проблеми, як зростання офіційного рівня безробіття та погіршення ситуації у його «неофіційному» секторі. Загалом вплив пандемії COVID-19 на світову та українську економіки впродовж 2019–2021 років спричинив низку змін на вітчизняному ринку праці, серед яких:

- реальне скорочення зайнятості в Україні (за даними статистики¹, у період січня–червня 2019 року — 16 584,8 тис. осіб, у 2020 році — 16 141,2 тис. осіб, станом на 2021 рік — 15 665,8 тис. осіб);
- зростання відсотка безробітних в Україні (згідно зі статистикою, частка безробітних у 2019 році — 8,4%, у 2020-му — 9,2%, у 2021-му — 9,9%);
- зменшення числа трудових мігрантів (за даними Міністерства соціальної політики, у 2019 році налічувалося 3,2 млн; у 2020-му, за даними голови Національного банку України, було близько 3 млн трудових мігрантів; у 2021-му, за даними Інституту демографії та соціальних досліджень, кількість трудових мігрантів становила 2,5–3 млн [Трудова міграція, 2021]);

1 Державна служба статистики України, (2021). Отримано з <http://www.ukrstat.gov.ua/>

– скорочення доходів населення України від продажу своєї робочої сили та самозайнятості через зменшення зарплат, втрату роботи та доходів фізичних осіб — підприємців (ФОП).

Однак ріст безробіття і падіння заробітної плати були далеко не єдиними рисами «карантинного» ринку праці, який, мабуть, уже ніколи не стане колишнім.

Багато роботодавців вдалися до часткового зупинення виробництва, скорочення штату працівників, переведення на неповний робочий тиждень або відправляли працівників у відпустки без збереження заробітної плати [Лавриненко, 2020].

Ситуація з віддаленим працевлаштуванням в Україні є подібною до інших країн. Галузі сектору послуг, такі як ІТ або фінансові установи, порівняно швидко змогли перевести на дистанційну роботу частину співробітників. Натомість транспорт та сільське господарство не мали змоги цього зробити через особливості технологічних процесів, а кур'єрські служби доставки під час карантину навіть наростили кількість працівників, які не можуть працювати віддалено.

Проте можливості переведення співробітників на віддалену форму роботи значно різняться за країнами. Так, якщо в розвинених країнах без істотної втрати ефективності на віддалений режим роботи можна перевести до 27% працівників, то в Україні цей відсоток скорочується до 10–12%. Водночас Л. Шамілева досить позитивно оцінює кінець 2021-го та 2022 рік. На її думку, в цей період слід очікувати формування умов для економічного зростання, що одночасно буде супроводжуватися активним втіленням процесів цифровізації. У системі соціально-трудових відносин будуть створені умови для прояву та зростання соціальних ризиків, зумовлених інтенсивністю цифровізації [Шамілева, 2020: сс. 177–182].

З точки зору змін галузевої структури праці очевидне різке зростання глобального попиту на ІТ-фахівців різного профілю, коронакриза дала додатковий імпульс для застосування робіт і заміни ними видів праці та професій, які легко алгоритмізувати. Структурне та стійке падіння попиту відбувається у виробництві низки традиційних товарів та послуг — одягу та взуття, пасажирського транспорту, контролю й охоронних послуг, послуг громадського харчування тощо.

Попри окремі переваги віддаленої роботи постає питання її ефективності. З одного боку, дистанційна робота забезпечує гнучкіший графік, зменшення транспортних витрат для працівників та витрат працедавців на утримання офісів тощо. З іншого боку, брак самоорганізації, витрати на облаштування робочого місця вдома, відсутність «живого» спілкування можуть знижувати продуктивність праці.

Водночас, на думку окремих дослідників, варто ставити питання, не де працювати ефективніше — вдома чи в офісі, а який розподіл роботи між двома чи більше місцями є прийнятним для всіх сторін — як працівників, так і роботодавців. Можливо, що оптимальним форматом організації роботи стане так званий формат «гібридної» роботи, де працівник лише частину часу працюватиме віддалено [Choudhury, Foroughi, Larson, 2020].

Також, згідно з офіційними даними, відбулося не лише зростання безробіття у другому кварталі 2020 року, а й значне скорочення кількості економічно активного населення. Через карантин економічно неактивними були, до прикладу, самозайняті та підприємці, діяльність яких була обмежена й які посідали вибіткову позицію з метою відновити свою діяльність після зняття обмежень. Сюди можна віднести і людей, котрі не тільки втратили роботу, а й припинили її пошуки внаслідок таких чинників, як відсутність транспорту, щоб до неї дістатися, або проблеми через закриття освітніх установ (ті, кому не було з ким залишити дітей). До цієї групи варто додати і ту частину заробітчан, які, повернувшись в Україну, у березні чекали відкриття кордонів з ЄС після локдауну, а тому не поповнили лави офіційних безробітних. Урешті-решт кількість зайнятих скоротилася на 1,2 млн¹.

Зважаючи на розвиток ситуації в період коронакризи в Україні, можна говорити про такі головні зміни, що відбулися на ринку праці.

По-перше, економічна криза, спричинена Covid-19, призвела до зростання безробіття та зниження участі в робочій силі. За оцінками Л. Л. Шамілевої, в результаті падіння обсягів виробництва по різних галузях від 6% до 66% очікувана зміна кількості зайнятого населення за окремими видами економічної діяльності у кризовий період з 2020-го по 2021 рік мала становити 1224,5 тис. [Шамілева, 2020: сс. 177–182]. За даними Держстату України, чисельність безробітних уже 2020 року становила 1 247 215 осіб. У другому кварталі 2021 року безробіття в Україні поступово знижувалося мірою відновлення економіки та попиту на працю, але залишилося на вищому щодо минулих років рівні. Зменшилося і приховане безробіття — кількість зайнятих неповний робочий день та кількість тих, хто не шукає активно нову роботу.

По-друге, обмеження на транскордонні пересування призвели до різкого падіння трудового міграційного припливу та відтоку. За окремими даними, українських трудових мігрантів у 2019 році налічувалося 3,2 млн осіб, 2020-го їх поменшало до 3 млн, а 2022-го — до 2,5 млн осіб. Упродовж 2020 року до України повернулося близько 400–500 тис. трудових мігрантів [Трудова міграція, 2021].

По-третє, коронакриза нерівномірно позначилася на різних галузях економіки. Були й ті, що програли (більшість), і ті, що виграли (меншість). У результаті виник або посилився галузевий дисбаланс на ринку праці, що позначився, зокрема, на галузевій та загальній динаміці зарплат. На думку Ю. М. Заволоки, вплив пандемії слід оцінювати як нерівномірний — залежно від галузей. Науковець вважає, що найбільший вплив в Україні спостерігався в таких галузях, як:

- туризм, який фактично зупинився і найближчі перспективи цієї галузі туманні (зауважимо, що на сьогодні вважається, що ця галузь зможе відновитися лише завдяки розвитку внутрішнього туризму);
- галузь дозвілля, спортивних та розважальних установ;

1 Ринок праці України, гендерна нерівність та трудова міграція: досвід карантину (2021). *Економічна правда*. Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/columns/2021/01/15/670012/>

- транспортна галузь, в якій спостерігається суттєве зменшення обсягів як міжнародних так і внутрішніх пасажирських перевезень;
- роздрібний продаж непродовольчих товарів та послуг [Заволока, 2021: сс. 53–59].

Справді, найбільше постраждав сектор «контактних» послуг, який, за рідкісними винятками, характеризується високою трудомісткістю, нижчим середнім рівнем оплати праці, а також вищою часткою неформальної зайнятості та мікробізнесу. В цьому секторі зайнятість знизилася найсильніше. Одночасно відбулося і зниження середніх зарплат у цій сфері. Л. Д. Водянка пояснює таку ситуацію також заборонаю з боку уряду на здійснення окремих видів економічної діяльності [Водянка, Тодорюк, Тодоріко, 2021: сс. 74–79]. У деяких галузях і підгалузях економічна активність, зарплата та зайнятість, навпаки, в результаті коронакризи зросли (наприклад, у виробництві ліків, медичних товарів, антисептиків, у сервісах доставки, IT-сервісах, сервісах прокату).

По-четверте, особливості коронакризи призвели також до того, що у структурі робочої сили найбільш постраждалими виявилися працівники, зайняті фізичною працею, як правило, з невисоким рівнем освіти та низькооплачувані. Таких працівників практично неможливо перевести на віддалений режим роботи. В результаті зросла цифрова нерівність. Крім того, з урахуванням зниження в середньому рівня адаптації до нових процесів і технологій з віком, а також спочатку нижчого рівня цифровізації життя у старшому віці саме вони опиняються в цій ситуації на ринку праці в більш уразливому становищі [Сало, Базелюк, 2021].

По-п'яте, коронакриза у багатьох країнах посилила нерівність у доходах, насамперед через диференціацію трудових доходів. За умов м'якої монетарної та фіскальної політики у більшості країн світу, що призвело до бурхливого зростання фінансових ринків після тимчасового провалу в березні у виграші також виявилися високоприбуткові когорти населення з високою нормою заощаджень та фінансовими активами. В Україні ж чисельність такої групи досить мала. Одночасно з недолугою монетарною та фіскальною політикою уряду (з одного боку, урядом запроваджено заборону нарахування пені на прострочені кредити і зобов'язання; збільшення обсягів допомоги з резервного фонду на підтримання безробітних громадян; сприяння розвитку малого і середнього бізнесу, зокрема пільгових кредитних програм «5-7-9», тощо. З іншого боку, більше навантаження лягло на самих суб'єктів господарської діяльності [Водянка, Тодорюк, Тодоріко, 2021: сс. 74–79], у 2020–2021 роках спостерігається тотальне зубожіння населення.

По-шосте, наслідки коронакризи мали і гендерні прояви. Через переважання у сфері контактних послуг жінок та необхідність догляду за дітьми за умов закриття шкіл із запровадженням карантинних заходів частка жінок серед «нових безробітних» виявилася вищою, ніж чоловіків. На цьому робить наголос М. І. Сідненко, яка поряд із гендерним аспектом відзначає і урбаністичний [Заволока, Івко, Сідненко, 2021: сс. 29–32].

По-сьоме, чим довше затягується період обмежень і самообмежень у зв'язку з пандемією COVID-19, тим більше під їх впливом змінюються звички та пове-

дінка економічних агентів. Це призводить до довгострокових структурних змін на ринку праці або їх прискорює, одночасно скорочуючи час на адаптацію для роботодавців і працівників. Так, ймовірно, частина безробітних через це може залишитися поза ринком праці тривалий час, збільшуючи показники застійного безробіття та підвищуючи «природний» рівень безробіття, що співвідноситься з повною зайнятістю.

На думку Ю. М. Заволоки, важливим наслідком впливу пандемії на ринок праці стало розмежування всіх працівників на три категорії:

1. життєво-необхідний персонал, який змушений працювати за умов запровадження карантинних заходів;
2. віддалений персонал, який працює у дистанційному режимі;
3. тимчасово звільнений персонал (або зовсім звільнений) [Заволока, 2021: сс. 53–59].

Варто додати до цієї категорії ще й молодь, яка тільки-но закінчила навчальні заклади. В умовах пандемії цій категорії влаштуватися на роботу значно складніше, оскільки ринок скорочується, а перевагу віддають працівникам з досвідом.

Пандемія коронавірусу та пов'язані з нею карантинні обмеження призвели до того, що майбутнє прийшло на робочі місця трохи раніше, ніж це уявлялося ще рік тому. Щоденна цифровізація, перехід на дистанційний формат роботи та швидкий розвиток електронної комерції — це лише короткий перелік того, що визначає останнім часом ринок праці. У зв'язку з пандемією, яку не вдалося приборкати й у 2021 році, найбільша небезпека скорочення робочих місць існує для працівників готельного та ресторанного бізнесу (47%), оптової та роздрібно-ї торгівлі і транспорту (по 15%) [Ринок праці майбутнього, 2021].

Усе зазначене суттєво вплине на нову парадигму зайнятості та доходів. На порядку денному постає чітка потреба в інноваційних підходах і пошуку швидких та дієвих рішень для мінімізації соціальних розривів і ризиків. Ринок праці опинився на порозі суттєвої трансформації. І серед головних трендів варто зазначити такі.

Віддалена робота як спосіб життя. Перехід на віддалену роботу відбувався з 2010-го по 2020 рік. І хоча більшість компаній почали залучати фрилансерів, переводити співробітників на дистанційну зайнятість та створювати віддалені чи змішані команди лише у 2017–2020 роках, основні підходи щодо віддаленого працевлаштування були сформовані саме на початку 2010-х, а 2020 рік тільки закріпив цей тренд [Балабанюк, 2020]. Швидке поширення повного або часткового віддаленого формату роботи економить час працівників, покращує баланс між працею та відпочинком, підвищуючи ефективність праці (за умови вправної організації та самоорганізації праці, а також поєднання режиму віддаленої роботи з роботою в офісі). Тому в цілому це сприяє підтримці рівня продуктивності та покращенню якості життя, що є запорукою стійкості таких змін. Додаткові витрати на обладнання та функціонування домашнього офісу компенсуються зниженням витрат на оренду офісних приміщень та транспортні витрати. Крім того, віддалена форма роботи сприяє зростанню попиту (і пропозиції) на

послуги фрилансерів, гнучкі та тимчасові трудові контракти. Згідно з результатами опитування компанії CBRE Ukraine, трохи більш як половина опитаних (51,1%) розглядають можливість частково чи повністю змінити формат роботи на віддалений у майбутньому. При цьому 47,9% респондентів не готові та не планують переходити на дистанційний режим [Григоренко: 2020].

Компанії стають гнучкішими — бізнес масово впроваджує гібридний формат роботи. Це невипадково: за даними кадрового порталу grc.ua, лише 59% претендентів готові працювати в офісі. При цьому у великих містах співробітники дедалі частіше шукають роботу поруч із домом, тому компанії пропонують співробітникам коворкінги недалеко від їхнього місця проживання [Пирогова, 2022].

Проте різниця між баченням форматів у роботодавців та кандидатів залишається. Якщо дистанційну роботу хочуть 15% претендентів, пропонують її сьогодні лише 9% компаній. Гнучкому графіку віддають перевагу 14% претендентів, а згодні на нього лише 6% роботодавців. Але компаній, які запроваджують гібридні формати роботи, стає дедалі більше (рис. 1).

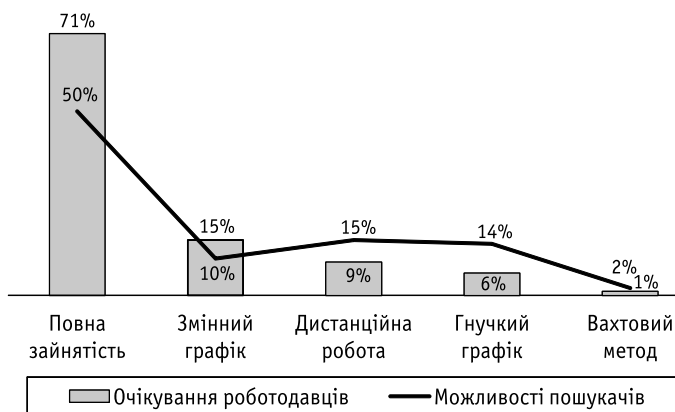

Рис. 1. Гібридний формат роботи. Компанії стають більш гнучкими

Максимальна оптимізація витрат. Зараз головним питанням для бізнесу стало те, чи потрібні деякі працівники та функції: «Те, що раніше сприймали як годиться (до прикладу, присутність регіональних відділень), сьогодні підлягає аналізу. Коли є змога спілкуватися онлайн у ZOOM, то для чого тоді утримувати ще й офісні приміщення? Спрямовування на те, щоб якомога більше функцій перекинути на аутсорс, а не розширяти штат». Сьогодні компанії гранично «обнуляються» та залишають лише «кістяк» — працівників, котрі вміють генерувати прибуток. Відлунням такої тенденції вважається переосмислення мотиваційного механізму робітників: скорочення фіксованої частини оплати та підвищення змінної, що пропорційна виконанню поставлених цілей [Жалдак, Косянчук, 2021].

Різке збільшення конкуренції на ринку праці. В останні місяці 2020 року на одне вакантне місце було у два-три рази більше претендентів порівняно з

кінцем 2019-го чи з початком 2020 року (на 1 січня 2021-го у середньому по Україні на одне вільне робоче місце претендувало 11 безробітних). Однак такий великий наплив із боку пошукачів роботи пов'язаний не лише із браком вакансій. Відповідно до соціального опитування, яке провів серед своїх користувачів портал grc.ua, скорочення зазнали 6–7% респондентів. Переважно це були HR-менеджери, маркетологи, IT-фахівці, адміністративний персонал, працівники сфери HoReCa, фахівці з продажу і т.ін. Стосовно матеріальної мотивації працівників ситуація ускладнилася тим, що близько 35,2% роботодавців планують зменшувати розмір зарплати, тоді як 64,7% запевняли, що залишать її на поточному рівні. Хоча як мінімум половина опитаних відзначали, що матеріальна мотивація працівників уже й без того була скорочена [Як пандемія COVID-19, 2020]. Таким чином, можна дійти висновку, що збільшення кількості претендентів відбувається за рахунок пошуку людьми місця, де платитимуть більше.

Швидка зміна пріоритетів і нерівномірність. Коли в одних сферах кількість вакантних місць скорочувалася більше ніж удвічі, то в інших вона виросла втричі. У рамках однієї галузі в період весни та літа 2020 року спостерігалися то злети, то падіння кількості пропозицій роботи [Як пандемія COVID-19, 2020].

До прикладу, на початку карантину, у другій половині березня, активно шукали IT-фахівців, відповідно, чисельність вакансій підвищилася на 25%. Це доволі передбачуване становище, пов'язане з переходом компаній на дистанційний формат роботи. Роботодавці активно підшукували спеціалістів, що підтримуватимуть «життєдіяльність» IT-інфраструктури. Уже в квітні динаміка відчутно сповільнилася: порівняно із березнем вакансій тут побільшало лише на 32%. У першій половині травня в сумарному обсязі вакансій кількість пропозицій роботи в IT ще більше впала [Як пандемія COVID-19, 2020].

Якщо говорити про 2020 рік, то навесні виникла нагальна потреба в розумінні ситуації, що виникла на ринку праці з появою коронавірусу, дослідники робили різні оцінки, однак практично всі нічого не знали аж до кінця вересня — моменту, коли оприлюднили статистику зайнятості та безробіття за другий квартал року.

Серед трендів, на які слід очікувати у 2022 році, виконавчий директор кадрового порталу grc.ua Катерина Окунська зазначає також таке:

Нові методи підтримки залучення співробітників. Масова віддалена робота змушує компанії вигадувати нові методи підтримки залучення штату.

Дефіцит кадрів та поступове розв'язання проблеми ейджизму. На ринку праці відчувається дефіцит кадрів, пов'язаний зі старінням нації, трудовою еміграцією та демографічною кризою 1990-х. Це підштовхує роботодавців відкидати стереотипи та придивлятися до фахівців 45+. Компанії створюють програми адаптації та перекваліфікації для таких претендентів.

Зміна цінностей ринку праці. Люди більше не сприймають роботу як щось найважливіше в житті й підбирають її більш свідомо. Здобувачі частіше звертають увагу на стабільність компанії на ринку, її фінансову спроможність та корпоративну культуру. За результатами опитування, найбільш важливими під час вибору компанії роботодавця за часів New Normal є такі чинники: стабільність

компанії на ринку (69%), фінансова спроможність компанії (60%), корпоративна культура (38%).

Постійне навчання та підвищення кваліфікації. Провідні компанії впроваджують програми reskilling та upskilling для навчання та придбання працівниками нових знань та навичок (див.: [Пирогова, 2022]).

Наскільки сталими будуть усі ці зміни й тенденції на ринку праці, ми побачимо найближчими роками. А тим часом, співзасновник і голова Netflix Рид Гастінгс в інтерв'ю The Wall Street Journal поділився прогнозами про роботу підприємств за нових умов. Він вважає, що повністю відмовитися від роботи в офісах неможливо, тож після пандемії більшість компаній скасують дистанційну форму роботи і повернуть співробітників на робочі місця. «Неможливість працювати лицем до лиця, особливо в міжнародному масштабі, — це чистий негатив», — сказав Гастінгс, але зазначив, що графік роботи в офісі все ж зміниться. Він прогнозує, що багато компаній після пандемії перейдуть з п'ятиденки на офісну чотириденку і дозволять співробітникам раз на тиждень не з'являтися в офісі, а працювати з дому. Що ж, непогана перспектива, чи не так? [Пирогова, 2020].

Серед позитивних наслідків пандемії COVID-19 і запровадження карантинних обмежень варто виокремити збільшення кількості вакансій на віддалену роботу, зокрема на регіональних ринках праці. Це може стати суттєвим імпульсом для поглиблення диджиталізації й загалом покращення ситуації на ринку праці. Також позитивною тенденцією є те, що 43% компаній фокусуються на підвищенні продуктивності та результативності співробітників на дистанційці, причому 26% приділяють особливу увагу онлайн-навчанню та перепрофілюванню (re-skilling) співробітників [Барометр, 2021].

Проте назагал ситуація на ринку праці України залишається стратегічно не прогнозованою. Якщо весна–літо 2021 року характеризувалися певною стабілізацією і зменшенням розриву між попитом і пропозицією, то погіршення епідситуації восени 2021 року спричинило нові коливання. Найбільше постраждали малі та середні підприємці, самозайняті громадяни, працівники сфери обслуговування, туризму тощо.

Пандемія COVID-19, поза сумнівом, спричинила суттєву зміну структури вітчизняного ринку праці. У найближчому майбутньому має спостерігатися бум попиту на абсолютно нові або раніше не запитовані професії. Зокрема, прогнозуємо подальше зростання попиту на програмістів, антикризових менеджерів, операторів call-центрів, доглядальниць тощо. На думку окремих дослідників [Барометр, 2021], як реакція на «коронакризу» на ринку праці стануть популярними такі професії, як експерт з HR-трансформації, експерт із цифрової трансформації, експерт з BigData, організатор VR/AR-трансляцій, персональний IT-консультант.

Для подолання кризи вітчизняного ринку праці та забезпечення його стабілізації під час та після пандемії необхідне застосування комплексних інструментів державного регулювання як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівні, а також готовність до змін, гнучкість, здатність працювати за нових умов як роботодавців, так і найманих працівників.

Що стосується компаній, то головне їхнє завдання полягає у зосередженні зусиль на налагодженні ефективної роботи за умов змін, а не поверненні до колишнього звичного режиму роботи. Тут слід зосередитись на двох аспектах: 1) доступ самої компанії та її працівників до сучасних цифрових технологій; 2) побудова системи ефективної взаємодії працівників з технологіями та забезпечення мотивації у нових реаліях. Наприклад, дистанційна робота дає можливість працівникові самостійно вибирати час роботи, коли його діяльність є максимально продуктивною, за нормованого робочого часу в офісі ця перевага втрачається [Бойда, 2021].

Нарешті, самі працівники мають бути готові змінюватися і підлаштовуватися до нових умов, опановувати цифрові технології, займатися перекваліфікацією в разі потреби і, найголовніше, навчитися сприймати коронакризу як появу нових можливостей, зокрема щодо працевлаштування, не обмеженого регіональними чи державними кордонами [Бойда, 2021].

Одним із можливих інструментів урегулювання ситуації на ринку праці, зокрема на регіональному рівні, є формування загальної стратегії взаємодії Центрів зайнятості, роботодавців, закладів освіти та пошукачів роботи. Це дало б можливість хоча б частково уникати дисбалансу на ринку праці ще на стадії здобуття освіти.

Отже, пандемія Covid-19 змінила соціально-економічні та трудові відносини в усьому світі. Ринок праці України не залишився осторонь цього впливу: у 2020 році спостерігалось багато змін у структурі попиту та пропозиції щодо праці, умов праці, а також посилення низки тенденцій, що формувалися раніше (особливо у площині цифровізації). Карантинні заходи спричинили суттєвий негативний вплив на діяльність усіх без винятку бізнес-структур й на формування ринку праці, який забезпечує діяльність суб'єктів господарювання. Відбулося падіння доходів населення і зростання тіньового сектору зайнятості та прихованого безробіття. Для подолання кризових явищ на ринку праці необхідно ухвалювати управлінські рішення — як оперативні (під час карантину), так і стратегічні (впродовж певного часу після закінчення карантинних заходів). Для цього необхідно мати якісні статистичні дані, отримані шляхом постійного моніторингу реального становища соціально-трудої сфери і з'ясування чинників, які спричиняють певні тенденції та трансформації в соціально-трудоїх відносинах. Головними векторами розвитку майбутнього ринку праці стануть процеси диджиталізації та використання цифрових технологій, які забезпечуватимуть можливість виконання роботи та навчання у віддаленому доступі. А це, своєю чергою, змінить вектор розвитку всієї національної економіки, зокрема на підставі формування та розвитку ринку праці в новій якості.

Вплив війни на ринок праці України

Вторгнення військ РФ в Україну значно вплинуло на економіку нашої країни, зокрема на ринок праці. Напередодні війни, коли ринок праці вже адаптувався до наслідків пандемії Covid-19, почалося поступове відновлення зайнятості, ринок праці України показував органічне зростання, зіставне зі зростанням бізнес-активності та ВВП країни. Прогнозне річне зростання ринку праці ста-

новило 1,3–2,4%. Середня кількість актуальних вакансій для пошуку на кадровому порталі *roboota.ua* до 24 лютого становила близько 100 000 на день, кількість нових резюме, створених користувачами, сягала 25 000–30 000 на день, кількість відправлених резюме — 80 000 на день [Ромашов, 2022].

Не встиг ринок праці пристосуватися до Covid-реалій, як виникли нові й викликали нові зміни. У перший тиждень повномасштабної війни кількість вакансій, за даними кадрового порталу *roboota.ua*, скоротилася на 45%, кількість нових резюме — на 51%, кількість відправлених резюме — на 39%.

Якщо брати статистику за 2021-й та перші три місяці 2022 року, то найбільша кількість вакансій на *work.ua* спостерігалася 30 вересня 2021 року — 119 615. Згодом кількість вакансій почала зменшуватися, і до початку 2022 вона вже становила 69 835. А 23 лютого на *work.ua* було розміщено 99 392 пропозиції [Марченко, 2022]. Статистика вакансій різко обвалилася у перші два тижні війни. Їхня кількість скоротилася до 4 тисяч, зафіксованих 7 березня. Але з того часу ринок праці почав потроху оживати, і 30 березня на сайті було вже 9415 вакансій. Проте до колишнього рівня пропозицій ще дуже далеко. Такі дані наводить портал *work.ua* [Марченко, 2022].

У цьому немає нічого дивного. Адже близько 30% підприємств в Україні або зовсім припинили, або на якийсь час призупинили свою діяльність. Таким чином, відбулося одночасне вивільнення величезної кількості працездатного населення. Через закриття підприємств на ринку праці різко скоротилися вакансії, яких завжди було багато: продавців-консультантів, швачок, спеціалістів робітничих професій. Але є кілька галузей, де попит на фахівців майже не впав. Зокрема, як і раніше, шукають працівників у медичну та фармацевтичну галузь, у сільське господарство та агробізнес, а також в IT-галузь.

Якщо говорити про географію, то найбільш значущі зміни відбулися в центрах бізнес-активності — Києві, Харкові, Одесі, Дніпрі, Запоріжжі, Львові. Практично всі міста, окрім Львова, перебувають у зоні конфлікту. У перший тиждень бойових дій кількість вакансій була вкрай низькою у співвідношенні «до» і «після», навіть якщо порівнювати з кризовими явищами 2014 і 2020 років [Ромашов, 2022].

Незважаючи на вторгнення Росії, більша частка українського бізнесу продовжувала працювати. Так, за результатами опитування Європейської бізнес-асоціації (ЕБА), які оприлюднив Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки, 52% українських компаній хоч і з обмеженнями, але працюють. Ще 27% призупинили, але хочуть поновлювати свою діяльність. Водночас 63% компаній продовжують платити зарплату в повному обсязі, а 45% ще й провадять додаткові або авансові виплати. Крім того, більшість бізнесів підтримують армію або територіальну оборону: 41% допомагають фінансово, 35% підтримують працівників, які захищають країну, 31% постачають продукти, 29% постачають послуги, 16% — ліки, 9% — засоби захисту та оборони [Несмотря на войну, 2022].

Пік «шокових» процесів поступово проходить і актуальним стає питання, як розбудовувати справу в нових життєвих та бізнес-реаліях. Починає простежуватись повільна тенденція до зростання.

Кількість вакансій на другому тижні агресії склала такі відсотки від довоєнного рівня [Ромашов, 2022]:

- у Києві — 35–45%
- у Харкові — 15–25%
- в Одесі — 33–37%
- у Дніпрі — 35–40%
- у Запоріжжі — 35–40%
- у Львові — 40–50%

При цьому другого тижня також почав відчуватися дефіцит кадрів. Згідно з даними порталу *robita.ua* у Києві багато ключових сфер бізнесу скаржаться на тотальний дефіцит фахівців, особливо в галузях, задіяних у ключових процесах життєзабезпечення. Це роздрібна торгівля харчовими продуктами, логістика, аптеки [Ромашов, 2022].

Велика кількість вакансій у Києві закривалася внаслідок внутрішньої міграції. Працівники їздили працювати до Києва з Бучі, Броварів, Гостомеля, Вишневого та Ірпеня. Однак через бойові дії частина людей мігрували до західних областей країни, частина — до Польщі, дехто не може фізично дістатися до роботи з різних причин. Приблизно така ж ситуація спостерігається і в інших містах. Окремо варто відзначити Харків. З огляду на ситуацію в ньому ринок праці там практично завмер. Істотно змінилася структура попиту в галузях.

Нижче наведено структуру попиту за галузями до та під час широкомасштабної війни станом на 15 березня поточного року (рис. 2) (див.: [Ромашов, 2022]).

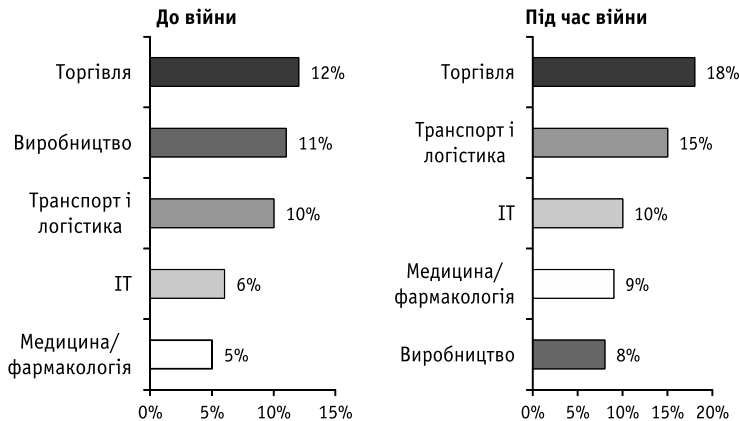

Рис. 2. Структура попиту за галузями до та під час широкомасштабної війни станом на 15 березня 2022 року

Найбільш запитуваними спеціальностями були на середину березня 2022 року (у спадному порядку):

1. Продавець
2. Касир
3. Водій
4. Робочі спеціальності (пекарі, майстри, вантажники, токарі тощо)
5. Медичний та аптечний персонал

У великих містах і раніше відчувався брак таких фахівців, особливо водіїв, але зараз він став просто катастрофічним. Релокація співробітників та внутрішня міграція переважно в західні регіони і частково в Європу викликали дефіцит персоналу в життєво необхідних сферах ринку і «поламали» багато логістичних та бізнесових ланцюжків [Ромашов, 2022].

Після місяця широкомасштабної війни ринок праці поступово адаптується до шоків. За словами старшої економістки Центру економічної стратегії Олександри Коломієць, близько половини бізнесу в Україні зараз не працює. Розподіл іде не по галузях, а по регіонах. У тих регіонах, де немає воєнних дій, працює практично все: виробництво, продаж, сфера послуг. У перші кілька тижнів роботу більшості підприємств та організацій було зупинено, але зараз триває поновлення економічної діяльності там, де це можливо, після первинної адаптації до шоків. Частина роботодавців із зупинених бізнесів зберігають або частково зберігають оплату праці своїм працівникам, однак запасу міцності більшості з них не вистачить більше ніж на 2–3 місяці. Приблизно така ж ситуація у державних структурах — зарплати скоротилися (через ліквідацію премій та інших необов'язкових платежів), але від звільнення роботодавці поки що утримуються. У разі, коли економічний стан підприємства дає змогу, така тактика є виправданою: затрати на найм та адаптацію персоналу після завершення воєнних дій можуть перевищувати затрати на утримання наявної робочої сили, особливо у тих галузях, де використовується кваліфікована праця [Жирий, 2022].

За результатами опитування соціологічної групи «Рейтинг», половина (53%) українців, які мали роботу до війни, сьогодні вимушено не працюють. Водночас 22 % працюють у звичному режимі, 21 % — віддалено або частково, і лише 2 % знайшли собі нову роботу. Це показник не лише економічних проблем, а й соціально-психологічних. Робота — це не лише економіка, це звичний спосіб життя, спілкування та взаємодії з іншими, структурованість часу, те, що стабілізує, надає впевненості, знижує тривогу і підвищує самооцінку. Суттєва частина громадян втратили таку підтримку і, найімовірніше, набули вищого рівня дезадаптації. Найбільше це заторкнуло мешканців сходу (74%), молодь до 35 років (60%) і тих, хто покинув своє місто (66%)¹.

Втрата роботи означає втрату грошей, які зараз критично важливі, враховуючи необхідність шукати нове житло, годувати себе та сім'ю, і це все впродовж невизначеного часу.

За даними того ж опитування, економічне становище внаслідок війни значно погіршилося у половини українців (52 %). Не змінилося матеріальне становище лише у 18% громадян, а у 28 % радше погіршилося. Враховуючи те, що більшість наших співгромадян не мають фінансової подушки безпеки, це набуває загрозливих масштабів.

На другий місяць широкомасштабної війни загалом ситуація з працевлаштованими українцями покращується. Серед тих, хто мав роботу до війни,

1 Шосте загальнонаціональне опитування: адаптація українців до умов війни. (19 березня 2022.(2022).Отримано з https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1000_ua_032022_v__press.pdf

продовжують працювати 58% (у березні таких було 46%). Впав відсоток тих, хто втратив роботу через війну — з 53% до 41%. Загалом 29% респондентів сказали, що працюють у звичайному режимі, 26% — частково чи віддалено, 3% — почали працювати на новій роботі. Найменше безробіття вдарило на Заході України, тоді як на Сході ситуація зовсім погана — лише третина мешканців мають роботу, а решта дві третини — її втратили. При цьому найбільше тих, хто зараз працює — у західних областях¹.

Кардинальних змін зазнали відносини між роботодавцями і претендентами на роботу: якщо до війни спостерігався паритет, то зараз на ринку встановилася «диктатура» роботодавців. Адже кількість вакансій у перші дні війни скоротилася у 25 разів, а безробітних одразу стало значно більше [Марченко, 2022].

Негативні наслідки кризи на ринку праці відчувають більше працівники, аніж роботодавці. Компанії оптимізують витрати, скорочують заробітні плати та бонуси чи взагалі звільняють співробітників.

Так, за даними дослідження кадрового порталу grc.ua, з початком війни переважна більшість компаній (78%), на жаль, здійснили непопулярні заходи стосовно своїх співробітників. Чверті опитаних не виплатили заробітну плату. Звільнили або скоротили працівників у 16,5% компаній, 10% відправили у відпустку за свій рахунок. Чверть опитаних, якщо й працює, то отримує неповну виплату заробітної плати. Найбільше респондентів відповіли, що їм скоротили заробітну плату більше ніж на 30%.

Відтак конкуренція серед пошукачів зростає. У роботодавців, своєю чергою, з'являється більший вибір спеціалістів на свої вакансії, ринок праці перетворюється на «ринок роботодавця».

Війна стала причиною появи нових тенденцій на ринку праці, змін у поведінці як роботодавців, так і пошукачів. Війна примусила бізнес скорочувати та оптимізувати свою діяльність, частина компаній взагалі припинили існування. Українські спеціалісти, які втратили роботу через переїзд до інших міст або через скорочення чи звільнення, активно шукають роботу. Однак попит на роботу значно перевищує пропозиції. У квітні відкритих вакансій в цілому по Україні було у 20 разів менше, ніж у довоєнний період. У пріоритеті українських компаній — збереження та підтримка наявних працівників. *Відкриваються вакансії переважно на заміну співробітників, які виїхали, або підприємства після релокації шукають працівників на новому місці.* Проте є частка тих компаній, які відкривають нові робочі місця. Опитування grc.ua, проведене серед компаній різних секторів економіки, показало, що в березні наймали співробітників лише 18,7% компаній. У квітні таких компаній стало більше [Ринок праці воєнного часу. 2022].

Найбільше постраждали від війни сфера послуг (салони краси, спортивні клуби, кафе, ресторани, готелі тощо), наука та освіта, юристи, автомобільний бізнес, домашній персонал, спеціалісти сфери безпеки, а також фахівці з інста-

1 Восьме загальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни (6 квітня 2022). (2022). Отримано з https://ratinggroup.ua/ru/research/ukraine/vosmoy_obschenacionalnyy_opros_ukraina_v_usloviyah_voyny_6_aprelya_2022.html

ляції та сервісу. У квітні в кожній з цих сфер було розміщено менше ніж 1 відсоток вакансій від усіх розміщених на сайті grc.ua.

Найбільше пропозицій роботи у квітні було у сфері ІТ, у продажу та ритейлі, у сфері маркетингу, реклами та PR. Трохи менше свіжих вакансій, але в десятці лідерів пропозиції роботи для робітничого персоналу, — у сфері транспорту та логістики, будівництва, медицини та фармацевтики [Ринок праці воєнного часу, 2022].

Змінилася також структура пропозицій роботи та насиченість спеціалістами у розрізі регіонів. Так, у регіонах, які найбільше відчули на собі військову агресію РФ, зменшилися кількість робочих місць та зросла конкуренція. Релокація підприємств у безпечні регіони України, внутрішня та зовнішня міграція спеціалістів стали причиною того, що в західних областях збільшилася кількість пропозицій роботи.

За умов високої конкуренції та вкрай низької кількості вакансій сьогодні простежується *ще одна нова тенденція у поведінці пошукачів. Спеціалісти стали пропонувати свої кандидатури на вакансії, нижчі за їхній звичний рівень кваліфікації.* Наприклад, якщо до війни в категорії топ-менеджменту було досить багато пропозицій роботи, то сьогодні керівники та директори не надто запитувані. Для них у квітні було відкрито 1,7% вакансій від усіх актуальних. На позиції middle-рівня в умовах дефіциту роботи стали відгукуватися топові фахівці [Ринок праці воєнного часу, 2022].

Через проблеми з працевлаштуванням *спеціалісти зменшили свої зарплатні очікування.* Останнє опитування grc.ua показало, що майже дві третини пошукачів (65%) в умовах кризи на ринку праці готові знизити свої зарплатні апетити. Найбільша частка (26%) з тих, хто готовий заради влаштування на роботу отримувати меншу заробітну плату, згодні зменшити її на 10–25% [Берега, 2022].

Проблема працевлаштування стоїть гостро для багатьох українців. Рівень безробіття на початок травня дуже високий. Зрозуміло, що робота українцям потрібна насамперед для отримання заробітної плати. Війна змусила український бізнес скорочувати заробітні плати та бонуси. *Новим співробітникам роботодавці зараз пропонують нижчу заробітну плату.* Порівнюючи із середньою заробітною платою в першій половині лютого 2022 року, тобто з довоєнним періодом, актуальна *середня заробітна плата знизилася на 10%* [Ринок праці воєнного часу, 2022].

Отже, за два місяці широкомасштабної війни український бізнес встиг адаптуватися до нових умов. Проте збитки від воєнної агресії РФ великі, частина компаній були змушені припинити своє існування. Ринок праці, хоча й поживається, проте не такими темпами, як хотілось би. Внаслідок війни зарплати українців зменшилися, деякі спеціалісти втратили роботу, деякі професії стали малозапитуваними. Компанії були змушені релокуватися у безпечні регіони, тому змінилася структура ринку праці в розрізі регіонів. Попит на роботу перевищує пропозиції, рівень безробіття високий. Проте є підстави сподіватися, що позитивна динаміка відновлення ринку праці збережеться, і щодо літа можна буде побачити трохи кращі аналітичні показники.

За оцінкою НБУ, *українська економіка скоротилася вдвічі через війну*. Ринок праці дуже корелює з ВВП. На даному етапі працюють сектори економіки, які забезпечують базові потреби громадян — електроенергія та опалення, логістика, медицина, держсектор, виробництво та продаж товарів повсякденного попиту на тих територіях, де не ведуться бойові дії [Ромашов, 2022a].

Унаслідок повномасштабного вторгнення Росії в Україну зникли приблизно 4,8 мільйона робочих місць, що становить 30% від довоєнної кількості. Про це йдеться у звіті Міжнародної організації праці (МОП) — спеціалізованої установи ООН [Павлюк, 2022].

За оцінками МОП, якщо воєнні дії загостряться, то зникне вже до семи мільйонів робочих місць в Україні. Натомість, якщо негайно настане перемир'я, вдасться відновити 3,4 мільйона робочих місць — таким чином безробіття зменшиться до 8,9%.

Організація також зауважує, що з-поміж понад 5,20 мільйона українців, які виїхали через війну за кордон, приблизно 2,75 мільйона — працездатного віку, з них 1,20 мільйона раніше працювали й були змушені піти з роботи або втратили її через агресію Росії [Павлюк, 2022].

В Україні спостерігається поступове зростання кількості людей, які повертаються до роботи. Зокрема, зросла кількість тих, хто працює у звичному режимі, як свідчать дані опитування Соціологічної групи «Рейтинг». Серед тих, хто мав роботу до широкомасштабної війни, станом на 26 квітня 2022 року продовжують працювати 59% (у березні таких було 46%). До того ж на 9% — до 32% — збільшилася частка тих, хто повернувся до роботи у звичному повному режимі. Водночас, 39% досі не повернулися до роботи. І це велика проблема для держави, економіки та громадян¹.

За результатами останнього дослідження, яке провели в Європейській Бізнес Асоціації, *майже половина компаній (47%) наразі вже працюють у повному обсязі (місяць тому таких була третина)*. Ще половина працюють з певними обмеженнями, наприклад, перейшли в онлайн, закрили певні відділення чи обмежили географію. І тільки 3% компаній зазначили, що зовсім не працюють.

Бізнес максимально, наскільки це можливо, намагається підтримувати працівників. Так, 65% опитаних компаній виплачують зарплати в повному обсязі, 13% довелося скоротити розмір платні, 8% були змушені звільнити певну кількість працівників, а 4% — відправити працівників у неоплачувану відпустку.

Практично незмінною, порівняно з квітнем, залишається *оцінка бізнесом своїх фінансових резервів* у травні. Третина компаній, а саме 34% оцінюють свою фінансову стійкість у 6 місяців, 20% вважають, що протримаються кілька місяців, інші 20% — рік, і ще 19% гадають, що їхніх фінансових резервів вистачить на період понад рік. У 5% компаній фінансові резерви вже вичерпались [Дев'янка, 2022].

1 Дев'яте загальнонаціональне опитування: Соціально-економічні проблеми під час війни (26 квітня 2022). (2022). Отримано з https://ratinggroup.ua/research/ukraine/devyatyy_obschenacionalnyy_opros_socialno-ekonomicheskie_problemy_vo_vremya_voyny_26_aprelya_2022.html

Офіційна статистика Державної служби зайнятості свідчить, що станом на 27 травня 2022 року в Україні налічувалося 307,6 тис. безробітних, тоді як станом на 5 травня їх було близько 420 тис. Це може бути пов'язаним із тим, що частина працівників, які втратили роботу, виїхали за кордон, частина має проблеми з документами. До того ж, підприємці не ліквідують ФОПи та не стають на облік. Неофіційні оцінки втрат робочих місць набагато більші. Отже, за оцінкою Федерації роботодавців України, реальний показник безробітних може становити до 500 тис. [Павлюк, Галка, 2022].

Міністерство цифрової трансформації запустило гарячу лінію для консультацій щодо виплат внутрішньо переміщеним особам і допомоги безробітним [Собенко, 2022]. А президент України підписав закон, що передбачає спрощення процедури надання статусу безробітного та призначення допомоги з безробіття [Закон України, 2022].

Подальші перспективи ринку праці України залежать повністю від ситуації, що складеться у найближчому майбутньому на геополітичному просторі. Зараз і бізнес, і населення перебувають у невизначеному стані. З одного боку, ще є фінансовий запас міцності для того, щоб протриматися кілька місяців, з іншого — маємо невизначеність, яку породжує війна.

Через складну ситуацію, що склалася на ринку праці, зокрема значний вплив працездатного населення до лав Збройних сил України, сил територіальної оборони, волонтерських організацій, а також враховуючи виїзд великої кількості українців за кордон, головним чином жінок працездатного віку, зростає потреба в максимально раціональному використанні робочої сили та забезпеченні сприятливого рівня адаптивності працездатного населення до змін на ринку праці, а це потребує виважених державних рішень.

Одним з важливих завдань держави зараз є створення чіткої системи пріоритетів для забезпечення зайнятості населення. Серед таких пріоритетів: збереження та розвиток людського капіталу, створення стимулів для працевлаштування та експорту послуг, дерегуляція та прозорість правил.

Перспективи подальших розвідок

Актуальним напрямом подальших розвідок є дослідження змін на регіональних ринках праці, змін обсягів зайнятості населення віком від 15 до 64 років, змін у професійній структурі попиту на працю, рівня безробіття, нових тенденцій ринку праці, змін у поведінці як роботодавців, так і пошукачів з огляду на вплив повномасштабного вторгнення військ РФ в Україну.

Джерела

Prithwiraj Choudhury, Cirrus Foroughi, Barbara Zepp Larson. (2020). Work-from-Anywhere: The Productivity Effects of Geographic Flexibility. *Academy of Management Proceeding*, 1. Retrieved from <https://journals.aom.org/doi/epdf/10.5465/AMBPP.2020.225>.

Аналітична та статистична інформація. (2022). *Ситуація на ринку праці та діяльність Державної служби зайнятості у січні–березні 2022 року*. Отримано з <https://www.dcz.gov.ua/analitics/all>

- Балабанюк, Ж. (2020). *Світ після пандемії: яким буде глобальний ринок праці у 2030–2050 роках*. Отримано з <https://mind.ua/openmind/20219270-svit-pislya-pandemiyi-yakim-bude-globalnij-rinok-praci-u-20302050-rokah>
- Барометр ринку праці України: головні тенденції 2021 року. (2021). Отримано з <https://eba.com.ua/barometr-rynku-pratsi-ukravinv-golovni-tendentsiyi-2021-roku>.
- Береза, А. (2022). *Найсильніша криза за 10 років: кількість вакансій на ринку праці зменшилася у 30 разів*. Отримано з <https://kitsman.city/articles/207001/najsilnisha-kriza-za-10-rokiv-kilkist-vakansij-na-rinku-praci-zmenshilasya-u-30-raziv>
- Бойда, С. В. (2021). *Тенденції українського ринку праці в умовах пандемії COVID-19*. Отримано з <https://archer.chnu.edu.ua/jspui/bitstream>.
- Водянка, Л. Д., Тодорюк, С. І., Тодоріко, І. М. (2021). Вплив пандемії COVID-19 на стан ринку праці в Україні та світі. *Економіка та держава*, 10, 74–79.
- Григоренко, Ю. (2020). *Коронний удар: як карантин трансформировав ринок труда*. Отримано з <https://gmcenter.com.ua/posts/koronnyj-udar-kak-karantin-transformiroval-rynok-truda/>
- Дерев'янко, А. (2022). *100 днів війни для українського бізнесу*. Отримано з <https://eba.com.ua/100-dniv-vijny-dlya-ukrayinskogo-biznesu/>
- Державна служба статистики України. (2021). Отримано з <http://www.ukrstat.gov.ua/>
- Державний центр зайнятості. (2021). Отримано з <https://www.dcz.gov.ua/storinka/analityka-ta-statystyka>
- Жалдак, Г. П., Косянчук, В. О. (2021). Вплив Covid-19 на ринок праці. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління*, 6 (33). Отримано з http://www.easterneurope-ebm.in.ua/journal/33_2021/32.pdf
- Жирій, К. (2022). *Як війна змінила український ринок праці*. Отримано з <https://www.unian.ua/economics/finance/yak-viyna-zminila-ukrajinskiy-rinok-pratsi-novini-ukrajina-11763112.html>
- Заволока, Ю. М. (2021). Вплив рецесії, викликані пандемією COVID-19, на стан безробіття та ринок праці. *Агросвіт*, 9/10, 53–59.
- Заволока, Ю. М., Івко, А. В., Сідненко, М. В. (2021). Структурні зміни ринку праці у постковідному періоді. *Грааль науки*, 5, 29–32.
- Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування сфер зайнятості та загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття під час дії воєнного стану» № 2220-IX від 21.04.2022 р. (2022). Отримано з <https://ips.ligazakon.net/document/view/T222220?an=1>
- Кобеля, З. І., Тодорюк, С. І., Сторцун, К. М. (2021). Трудова міграція на сучасному етапі ринкової трансформації економіки України. *Економіка та держава*, 4, 132–136.
- Лавриненко, Л. (2020). Ринок праці на карантині та професії, які будуть затребувані після пандемії COVID-19. Отримано з <https://www.ukrlogos.in.ua/10.11232-2663-4139.09.13.html>
- Марченко, Л. (2022). *Вакансії на українському ринку праці: кого шукать, на скільки упади зарплати, і у кого є більше шансів*. Отримано з <https://biz.today.ua/ru/ukrayinska-vakansiyi-na-ukrayinskomu-rynku-pratsi-kogo-shukayut-na-skilky-vpaly-zarplaty-i-v-kogo-ye-najbilshe-shansiv/>
- Незважаючи на війну, більша частина українського бізнесу продовжує працювати — дослідження 7 марта 2022. (2022). Отримано з <https://news.obozrevatel.com/economics/analytics-and-forecasts/iz-za-vojny-v-ukraine-ne-rabotaet-tret-ekonomiki.htm>
- Основні показники ринку праці (річні дані). (2021). Держстат України, 2000–2021. Отримано з http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/rp.htm
- Павлюк, О. (2022). ООН: кожне третє робоче місце в Україні зникло через війну. Отримано з <https://suspilne.media/238410-onn-kozne-trete-roboc-misce-v-ukraini-zniklo-cerez-vijnu/>
- Павлюк, О., Галка, Н. (2022). *В Україні може бути до півмільйона безробітних — Федерація роботодавців*. Отримано з <https://suspilne.media/236599-v-ukraini-moze-buti-do-piv-miliona-bezrobitnih-federacia-robotodavciv/>
- Пирогова, М. (2022). *Какие тренды ожидать на рынке труда в 2022 году: забота о сотрудниках, дефицит кадров и постоянное обучение*. Отримано з <https://delo.ua/business/zabota-o->

sotrudnikax-deficit-kadrov-i-postoyannoe-obucenie-kakie-trendy-ozidat-na-rynke-truda-v-2022-godu-392990/

Підстав очікувати суттєвого підвищення рівня бідності у 2020 році немає. (2020). Міністерство соціальної політики. Отримано з <https://www.msp.gov.ua/news/18675.html>

Попит та пропозиція на зареєстрованому ринку праці у січні–березні 2022 року. (2022). Отримано з https://www.dcz.gov.ua/sites/default/files/infocfiles/03_2022_popyt_i_propozyciya_na_rynku_praci.pdf

Ринок праці воєнного часу у цифрах та фактах. (2022). Отримано з <https://eba.com.ua/rynok-pratsi-voyennogo-chasu-u-tsyfrah-ta-faktah/>

Ринок праці майбутнього: кого шукатимуть і звільнять. (2021). *BBC News Україна*. Отримано з <https://www.bbc.com/ukrainian/features-55816369>.

Ромашов, І. (2022a). *Що відбувається на ринку праці під час війни: огляд від аналітиків robota.ua*. Отримано з <https://rau.ua/novyni/rinku-praci-vijni-robota-ua/>

Ромашов, І. (2022b). *Що відбувається на ринку праці під час війни?* Отримано з <https://thepoint.rabota.ua/scho-vidbuvayetsya-na-rynku-pratsi-pid-chas-viyny/>

Сало, Я. В., Базелюк, О. В. (2021). Вплив пандемії ковід-19 на ринок праці в Україні. *Економіка та суспільство*, 33. Отримано з <http://www.economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/868>

Собенко, Н. (2022). *Мінцифра запустила гарячу лінію для консультацій щодо виплат ВПО та допомоги безробітним*. Отримано з <https://suspilne.media/232863-mincifra-zapustila-garacu-liniu-dla-konsultacij-sodo-viplat-vpo-ta-dopomogi-bezrobitnim/>

Трудовая миграция: сколько украинцев работали за границей в 2019–2021 годах. (2021). Отримано з <https://ru.slovoidilo.ua/2021/03/18>

Україна: вплив COVID-19 на економіку і суспільство (Бачення постпандемічного розвитку у 2020–2024 рр. очима експертів та молоді). (2020). *Консенсус-прогноз: департамент стратегічного планування та макроекономічного прогнозування*, 52. Отримано з <https://www.me.gov.ua/Documents/Download?id=bc5d2c61-1a7f-4ec7-8071-b996f2ad2b5a>

Шамілева, Л. Л. (2020). Оцінка впливу фінансово-економічної кризи та пандемії COVID-19 на національний ринок праці. *Економічний вісник Донбасу*, 3, 177–182

Як пандемія COVID-19 змінила ринок праці в Україні. *Аналітика*. Київ. (2020). Отримано з <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3104312-ak-pandemia-covid19-zminila-rinok-praci-v-ukraini.html>

Отримано 13.06.2022

References

Analytical and statistical information. (2022). *The situation on the labor market and the activities of the State Employment Service in January-March 2022*. [In Ukrainian]. Retrieved from <https://www.dcz.gov.ua/analytics/all>. [=Аналітична та статистична інформація 2022].

Balabaniuk, J. (2020). *The world after pandemic: what will be with the global labor market in 2030–2050*. [In Ukrainian]. Retrieved from <https://mind.ua/openmind/20219270-svit-pislya-pandemiyi-yakim-bude-globalnij-rinok-praci-u-20302050-rokah>. [=Балабанюк 2020].

Bereza, A. (2022). *The strongest crisis in 10 years: the number of vacancies in the labor market decreased by 30 times*. [In Ukrainian]. Retrieved from <https://kitsman.city/articles/207001/najsilnisha-kriza-za-10-rokiv-kilkist-vakansij-na-rinku-praci-zmenshilasya-u-30-raviv>. [Береза 2022].

Boida, S. W. (2021). *Trends in the Ukrainian labor market in the context of the COVID-19 pandemic*. [In Ukrainian]. Retrieved from <https://archer.chnu.edu.ua/jspui/bitstream>. [=Бойда 2021].

Demand and supply in registered labor market in January-March 2022. (2022). [In Ukrainian]. Retrieved from https://www.dcz.gov.ua/sites/default/files/infocfiles/03_2022_popyt_i_propozyciya_na_rynku_praci.pdf. [=Попит та пропозиція 2022].

Derevyanko, A. (2022). *100 days of war for Ukrainian business*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://eba.com.ua/100-dniv-vijny-dlya-ukrayinsko-biznesu/>. [=Дерев'янюк 2022].

Despite the war, most of Ukrainian businesses continue to operate, a study on March 7, 2022. (2022). [In Russian]. Retrieved from <https://news.obozrevatel.com/economics/analytics-and-forecasts/iz-za-voynyi-v-ukraine-ne-rabotaet-tret-ekonomiki.htm>. [= Несмотря на войну 2022].

Grigorenko, Yu. (2020). *Coronavirus strike: how quarantine transformed the labor market*. [In Russian]. Retrieved from: <https://gmik.center/posts/koronnyj-udar-kak-karantin-transformiroval-rynok-truda/>. [= Григоренко 2020].

How the COVID-19 pandemic changed labor market in Ukraine. Analytics. Kyiv (2020). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3104312-ak-pandemia-covid19-zminila-rinok-praci-v-ukraini.html>. [= Як пандемія COVID-19 змінила ринок праці 2020].

Kobelia, Z. I., Todoriuk, S. I., Stortsun, K. M. (2021). Labor migration in the context of current market transformation stage of Ukrainian economy. [In Ukrainian]. *Ekonomika ta derzhava*, 4, 132–136. [= Кобеля 2021].

Labor market barometer of Ukraine: main trends of 2021. (2021). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://eba.com.ua/barometr-rvnu-pratsi-ukravinv-golovni-tendentsiyi-2021-roku>. [= Барометр ринку праці 2021].

Labor market of the future: who will be on demand and who will be fired. (2021). *BBC News Ukraine*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-55816369>. [= Ринок праці майбутнього 2021].

Labor migration: how many Ukrainians worked abroad in 2019–2021. (2021). [In Russian]. Retrieved from: <https://ru.slovoidilo.ua/2021/03/18/infografika>. [= Трудовая миграция 2021].

Lavrynenko, L. (2020). *The quarantine labor market and professions demand after the COVID-19 pandemic*. [In Ukrainian]. Retrieved from <https://doi.org/10.36074/2663-4139.09.03>. [= Лавриненко 2020].

Law of Ukraine “On Amendments to Certain Laws of Ukraine Concerning Functioning of Spheres of Employment and Compulsory State Social Insurance in case of Unemployment during Martial Law” № 2220-IX, April 21, 2022. (2022). [In Ukrainian]. Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/view/T222220?an=1>. [= Закон України 2022].

Main labor market indicators (annual data). (2021). State Statistics Service of Ukraine, 2000–2021. [In Ukrainian]. Retrieved from http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/rp.htm. [= Основні показники 2021].

Marchenko, L. (2022). *Ukrainian labor market vacancies: who is on demand, the level of wages fall, and who has more chances to find job*. [In Russian]. Retrieved from <https://biz.today.ua/ru/ukrayinska-vakansiyi-na-ukrayinskomu-rynku-pratsi-kogo-shukayut-na-skilky-vpaly-zarplaty-i-v-kogo-ye-najbilshe-shansiv/>. [= Марченко 2022].

No reasons to expect a significant increase in poverty in 2020. (2020). Ministry of Social Policy. [In Ukrainian]. Retrieved from <https://www.msp.gov.ua/news/18675.html>. [= Підстав очікувати підвищення рівня бідності 2020].

Pavliuk, O. (2022). *UN: every third job in Ukraine has disappeared because of war*. [In Ukrainian]. Retrieved from <https://susplne.media/238410-oon-kozne-trete-roboce-misce-v-ukraini-zniklo-cerez-vijnu/>. [= Павлюк 2022].

Pavliuk, O., Galka, N. (2022). *There may be up to half a million unemployed in Ukraine. Federation of Employers*. [In Ukrainian]. Retrieved from <https://susplne.media/236599-v-ukraini-moze-buti-do-piv-miljona-bezrobitnih-federacia-robotodavciv/>. [= Павлюк, Галка 2022].

Pirogova, M. (2022). *What trends can be expected in the labor market in 2022: care for employees, staff shortages and lifelong learning*. [In Russian]. Retrieved from: <https://delo.ua/business/zabota-o-sotrudnikax-deficit-kadrov-i-postoyannoe-obucenie-kakie-trendy-ozhidat-na-rynke-truda-v-2022-godu-392990/>. [= Пирогова 2022].

Prithwiraj Choudhury, Cirrus Foroughi, Barbara Zepp Larson. (2020). *Work-from-Anywhere: The Productivity Effects of Geographic Flexibility. Academy of Management Proceeding*, 1. Retrieved from <https://journals.aom.org/doi/epdf/10.5465/AMBPP.2020.225>.

Romashov, I. (2022a). *What happens on the labor market in wartime: Robota.ua. analysts review*. [In Ukrainian]. Retrieved from <https://rau.ua/novyni/rinku-praci-vijni-robota-ua/>. [= Ромашов 2022a].

Romashov, I. (2022b). *What happens on the labor market in wartime?* [In Ukrainian]. Retrieved from <https://thepoint.rabota.ua/scho-vidbuvayetsya-na-rynku-pratsi-pid-chas-viyny/>. [= Ромашов 2022b].

Salo, Ya. V., Bazeliuk, O. V. (2021). *The impact of COVID-19 pandemic on the labor market in Ukraine*. [In Ukrainian]. *Ekonomika ta suspilstvo*, 33. Retrieved from <http://www.economyandso-ciety.in.ua/index.php/journal/article/view/868>. [= Сало 2021].

Shamileva, L. L. (2020). Assessment of impact of the financial and economic crisis and the COVID-19 pandemic on the national labor market. [In Ukrainian]. *Economic Bulletin of Donbass*, 3, 177–182. [= Шамілева 2020].

Sobenko, N. (2022). *The Ministry launched a hotline to consult on IDP payments and unemployment benefits for internally displaced people*. [In Ukrainian]. Retrieved from <https://suspilne.media/232863-mincifra-zapustila-garacu-liniu-dla-konsultacij-sodo-viplat-vpo-ta-dopomogi-bez-robitnim/>. [= Собенко 2022].

State Employment Center (2021). [In Ukrainian]. Retrieved from <https://www.dcz.gov.ua/storinka/analitika-ta-statystyka>. [= Державний центр зайнятості 2021].

State Statistics Service of Ukraine. (2021). [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua/>. [= Державна служба статистики України 2021].

Ukraine: the impact of COVID-19 on economy and society (Post-pandemic development in 2020–2024 by experts and youth vision) (2020). *Consensus Forecasting Department of Strategic Planning and Macroeconomic Forecasting*, 52. [In Ukrainian]. Retrieved from <https://www.me.gov.ua/Documents/Download?id=bc5d2c61-1a7f-4ec7-8071-b996f2ad2b5a>. [= Україна 2020].

Vodianka, L. D., Todoruk, S. I., Todoriko, I. M. (2021). The impact of the COVID-19 pandemic on the labor market in Ukraine and in the world. [In Ukrainian]. *Ekonomika ta derzhava*, 10, 74–79. [= Водянка 2021].

Wartime labor market in figures and facts. (2022). [In Ukrainian]. Retrieved from <https://eba.com.ua/rynok-pratsi-voyennogo-chasu-u-tsyfrah-ta-faktah/>. [= Ринок праці 2022].

Zavoloka, Yu. M. (2021). The impact of COVID-19 pandemic recession on unemployment and labor market. [In Ukrainian]. *Agrosvit*, 9/10, 53–59. [= Заволока 2021].

Zavoloka, Yu. M., Ivko, A. V., Sidnenko, M. V. (2021). Structural changes of the labor market in the postwar period. [In Ukrainian]. *Graal nauki*, 5, 29–2. [= Заволока, Івка 2021].

Zhaldak, G. P., Kosianchuk, V. O. (2021). Impact of Covid-19 on the labor market. [In Ukrainian]. *Eastern Europe: Economy, Business and Governance*, 6 (33). Retrieved from http://www.easterneurope-ebm.in.ua/journal/33_2021/32.pdf. [= Жалдак 2021].

Zhyrii, K. (2022). *How Ukrainian labor market was changed by the war*. [In Ukrainian]. Retrieved from <https://www.unian.ua/economics/finance/yak-viyna-zminila-ukrajinskiy-rinok-praci-novini-ukrajina-11763112.html>. [= Жирій 2022].

Received 13.06.2022

ГУЛЬБАРШИН ЧЕПУРКО

Ринок праці в Україні: сучасні виклики та ризики

Статтю присвячено аналізу ситуації на ринку праці, починаючи з доквідних часів і аж до сьогодні. Зазначено, що останніми роками ринок праці України перебуває у стані трансформації, що супроводжується окремими негативними наслідками, зокрема пов'язаними зі зниженням продуктивності праці, погіршенням умов зайнятості, поширенням сегменту нестандартної зайнятості тощо. Відчутними є прояви професійно-кваліфікаційного дисбалансу попиту та пропозиції на національному ринку праці, збільшення навантаження на регіональні ринки праці, зростання рівня безробіття та соціального напруження в країні. Усі

ці негативні наслідки загострилися під впливом пандемії COVID-19 та вторгнення військ Російської Федерації на територію України. Зазначено, що основні зміни, спричинені впливом пандемії COVID-19 впродовж 2019–2021 років на вітчизняному ринку праці, такі: реальне скорочення зайнятості; зростання відсотка безробітних; зменшення кількості трудових мігрантів; скорочення доходів населення від продажу своєї робочої сили та самозайнятості через зменшення зарплат, втрату роботи та доходів фізичних осіб-підприємців (ФОП). Проаналізовано нові тенденції на ринку праці, причиною яких стала війна. Внаслідок війни зарплати українців зменшилися, деякі спеціалісти втратили роботу, низка професій стали малозапитуваними. Компанії були змушені релокуватися у безпечні регіони, тому змінилася структура ринку праці в розрізі регіонів. Попит на роботу перевищує пропозиції, рівень безробіття високий. Визначено, що після подолання кризового стану, спричиненого впливом COVID-19 і війни на ринок праці, виникне потреба в залученні додаткової робочої сили й очікується розширення можливостей працевлаштування. Тому одним з важливих завдань держави зараз є створення чіткої системи пріоритетів для забезпечення зайнятості населення. Серед пріоритетів: збереження та розвиток людського капіталу, створення стимулів для працевлаштування й експорту послуг, дерегуляція та прозорість правил.

Ключові слова: ринок праці, COVID-19, війна, безробіття, попит та пропозиція, віддалена робота, можливості працевлаштування

ГУЛЬБАРШИН ЧЕПУРКО

Рынок труда в Украине: современные вызовы и риски

Статья посвящена анализу ситуации на рынке труда, начиная с доковидной ситуации и вплоть до настоящего времени. Отмечается, что рынок труда Украины находится в состоянии трансформации, что сопровождается отдельными негативными последствиями, в частности, связанными со снижением производительности труда, ухудшением условий занятости, распространением сегмента нестандартной занятости и т.д. Ощутимы проявления профессионально-квалификационного дисбаланса спроса и предложения на национальном рынке труда, увеличение нагрузки на региональные рынки труда, рост уровня безработицы и социального напряжения в стране. Все эти негативные последствия обострились под влиянием пандемии COVID-19 и вторжения войск Российской Федерации на территорию Украины. Отмечены основные изменения на отечественном рынке труда, вызванные влиянием пандемии COVID-19 на протяжении 2019–2021 годов: реальное сокращение занятости; рост процента безработных; уменьшение количества трудовых мигрантов; сокращение доходов населения от продажи своей рабочей силы и самозанятости вследствие уменьшения зарплат, потери работы и доходов физических лиц-предпринимателей (ФЛП). Проанализированы новые тенденции на рынке труда, причиной которых стала война. В результате войны зарплаты украинцев уменьшились, некоторые специалисты потеряли работу, ряд профессий стали маловостребованными. Компании были вынуждены релоцироваться в безопасные регионы, в результате чего изменилась структура рынка труда в разрезе регионов. Спрос на работу превышает предложения, уровень безработицы высок. Делается вывод, что после преодоления кризисного состояния, вызванного влиянием COVID-19 и войны на рынок труда, возникнет необходимость привлечения дополнительной рабочей силы и расширения возможностей трудоустройства. Поэтому одной из важных задач государства сейчас является создание четкой системы приоритетов для обеспечения занятости населения. Среди приоритетов: сохранение и развитие человеческого капитала, создание стимулов для трудоустройства и экспорта услуг, дерегулирование и прозрачность правил.

Ключевые слова: рынок труда, COVID-19, война, безработица, спрос и предложение, удаленная работа, возможности трудоустройства

GULBARSHYN CHEPURKO

Labor market in Ukraine: current challenges and risks

The article analyzes the situation on the labor market in Ukraine, starting before COVID-19 pandemic and up to present. It is noted that in recent years Ukrainian labor market is characterized by transformation stage, accompanied by specific negative consequences, including reduced productivity, deteriorated employment conditions, non-standard employment segment expansion and more. Professional occupation imbalance of supply and demand is significant on the national labor market. It increasingly loads regional labor markets, raising the level of unemployment and social tension in the country. All these negative consequences rised up with COVID-19 pandemic and invasion of Ukraine by Russian Federation troops. It is noted that the main domestic labor market changes caused by COVID-19 pandemic during 2019–2021 are: decreasing employment; increasing unemployment rate; decreasing number of labor migrants; decreasing population incomes in labor force sale and self-employment because of job loss, decreasing salaries and entrepreneurs' income. New trends in labor market caused by war in Ukraine are analyzed. As a result of war, the salaries of Ukrainians decreased, some specialists lost their jobs, and some professions lost their demand on the market. Companies were forced to relocate their businesses to safer regions, so the labor market structure changed depending on the region. Demand for work exceeds its supply, unemployment is high. It is defined that after having overcome the crisis caused by COVID-19 pandemic and war, there will be a need to attract more labor and expand employment opportunities on the Ukrainian labor market. Therefore, one of the important tasks of the state now is to create a clear system of priorities for employment. Among them: saving and developing human capital, creating incentives for employment and service export, deregulation and transparency of rules.

Keywords: labor market, COVID-19, war, risks, unemployment, supply and demand, remote work, employment opportunities

МИХАЙЛО МІЩЕНКО,

*кандидат соціологічних наук, заступник директора соціологічної служби
Центру Разумкова (01015, Київ, вул. Лаврська, 16)*

MYKHAILO MISHCHENKO,

*Candidate of Science in Sociology, Deputy Director of the Sociological Service,
Razumkov Centre (Kyiv, Lavrska str., 16, 01015)*

mishchenko@razumkov.org.ua

<https://orcid.org/0000-0003-1878-9444>

Громадська думка існує, але чи завжди її можна виявити?

Чи відображають відповіді респондентів громадську думку?

Коли П. Бурдьє у своїй відомій доповіді «Громадська думка не існує» обґрунтував винесену до її заголовку тезу, він мав на увазі у тому числі (а, можливо, й насамперед) те, що «зондаж громадської думки у сьогоднішньому вигляді — це інструмент політичної дії; його, можливо, найважливіша функція полягає у навіюванні ілюзії, що існує громадська думка як імператив, одержуваний суто шляхом складання індивідуальних думок; і у впровадженні ідеї, що існує щось на кшталт середньої арифметичної думки або середня думка. «Громадська думка», що демонструється на перших сторінках газет у вигляді відсотків («60% французів схвально ставляться до ...»), є просто чистим артефактом. Її призначення — приховувати те, що стан громадської думки наразі є системою сил, напруг і що немає нічого більш неадекватного, ніж виражати стан громадської думки через відсоткове відношення... Еквівалентом виразу «Бог із нами» сьогодні стало «Громадська думка з нами». Такий фундаментальний ефект опитувань громадської думки: затвердити переконання про існування одностайної громадської думки, тобто легітимувати певну політику та закріпити відносини сил, на яких вона ґрунтується або які її уможливають» [Бурдьє, 1993: сс. 163–164].

Як зазначає В. Осовський, такого роду розуміння громадської думки, про яке пише П. Бурдьє, характерне не для соціологів, а для полстерів: «Для полстера, згідно з його баченням суспільства як суспільства масового в номіналістичному дусі, суб'єкт громадської думки — це певна множина індивідів або їх категорій, які потрапили до вибірки, а сама громадська думка — сума індиві-

Цитування: Міщенко, М. (2022). Громадська думка існує, але чи завжди її можна виявити? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 149–160, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.03.149>.

дуальних думок... Для полстера відповіді респондента є складниками й елементами громадської думки» [Оссовський, 2005: сс. 12, 17].

Отже, відповіді респондентів на запитання опитувальника інтерпретуються як «індивідуальні думки» респондентів. Але, разом з тим, для дослідників громадської думки очевидним є той факт, що відповіді респондентів внаслідок різних причин далеко не завжди відображають їхню справжню позицію (міркування, ставлення, установки, мотиви) з того чи іншого питання, проблеми чи об'єкта їхньої оцінки. І ключовим питанням є те, наскільки часто це відбувається в тій чи іншій ситуації. Як пише О. Мягков, від того, наскільки вербальні повідомлення («самозвіти») респондентів виявляються щирими (правдивими), «багато в чому залежать достовірність та якість підсумкових даних» [Мягков, 2012: с. 5]. В іншому випадку прагнення відповідати не так, як насправді респондент думає, а «так, як потрібно», може досягати таких масштабів, що взагалі здатне поставити під сумнів достовірність результатів опитувань.

Найчастіше умови для цього створюються в моноцентричних (авторитарних, тоталітарних) суспільствах. В. Оссовський зазначає, що «у моноцентричному суспільстві публічна сфера контролюється центром у трьох вимірах:

- 1) на основі офіційного семантичного коду, у межах якого відбувається процес комунікації за допомогою ритуальних символів;
- 2) на основі права, точніше — підпорядкування його центру керівництва, який завдяки своїй домінантній позиції може майже довільно легалізувати кожне своє рішення й визнавати протиправною кожну соціальну дію, незалежну від центру;
- 3) безпосередньо примусово, зі стимулюванням вимушеної лояльності індивідів і спільнот, яка існує доти, доки існує загроза примусу.

Цілком очевидно, що безпосередній і «правовий» примуси створюють украй негативні умови для маніфестації громадської думки з проблем публічного життя. Не менш негативним є вплив на громадську думку факту панування центру над семантичним кодом (мовою), що вживається в публічному житті». Зокрема, «в офіційний семантичний код вбудовується символіка обов'язкової підтримки владних структур, яка, доки центр панує над правом і має достатньо сил для примусу, успішно виконує функцію підтримки наявного суспільного ладу.

Справжня громадська думка через відсутність свободи і плюралізму в царині обміну інформацією й оцінками заблокована, а спроби порушити кордони офіційного семантичного коду шляхом публічного висловлення думок або інформації про факти, не репрезентовані в офіційному коді, трактуються владою як девіантна поведінка, соціальна патологія, ба навіть як державний злочин» [Оссовський, 2005: сс. 57–59].

Якщо в інформаційному полі домінує якась одна точка зору при висвітленні політичних подій, то вона стає «загальноприйнятою нормою» при відповідях на запитання стосовно цих подій, тобто відтворюється респондентами як «нормативна відповідь». Подібне, зокрема, спостерігалось за часів СРСР, коли опитування на політичну тематику не було сенсу проводити, оскільки їх результати все одно переважно відображали риторику новин програми «Время».

У моноцентричному суспільстві респондент часто сприймає дослідників як представників владних інституцій: «У разі недовіри респондента до інституції, яку репрезентує дослідник, коли проблематика його інтересів пов'язана із публічним життям, відповіді можуть визначатися за принципом: «Що бажаєте почути?» [Оссовський, 2005: сс. 69–70].

За даними опитування «Левада-центру», проведеного у квітні 2022 року [Левада-центр, 2022], лише трохи більше ніж половина (54%) опитаних росіян довіряли даним соціологічним опитувань в Росії з політичних тем. Довіра до результатів таких опитувань істотно пов'язана з політичною позицією респондентів. Так, серед тих, хто схвалює діяльність Путіна, 60% довіряють даним опитувань на політичні теми, серед тих, хто не схвалює його діяльність, довіряють результатам опитувань лише 30%.

Звісно, і в найбільш демократичних країнах існує залежність громадської думки від засобів масової інформації, так само як там існують і люди, котрі не наважуються висловлювати під час опитувань думку, яка, за їхнім відчуттям, може бути засуджена владою чи навколишніми людьми.

До того ж у ситуації воєнного конфлікту (подібно до того, в якому перебуває зараз Україна) очікувано зростає нетерпимість до ворожої сторони й до будь-якої її підтримки. Хоч би якою демократичною була Велика Британія, але під час Другої світової війни мало хто з її громадян наважувався відкрито виступити на підтримку гітлерівської Німеччини чи, скажімо, нацистської ідеології.

Зміщення результатів опитувань, викликане нещирістю респондентів чи страхом можливого осуду їх відповідей значною мірою залежить від тематики досліджень. Як показують методологічні експерименти, в разі відповідей на сензитивні питання чи теми фактологічна інформація, отримана від респондентів, будучи зіставленою з об'єктивними даними, може відрізнитися від останніх на 15–45% [Давыдов, Давыдова, 1992: с. 5].

Нещирості респондентів сприяють і сумніви значної частини з них у забезпеченні анонімності в процесі опитування. Хоча інтерв'юєр і запевняє респондента, що його відповіді будуть використані лише в узагальненому вигляді разом із відповідями інших респондентів і не стануть відомими іншим людям та представникам органів влади, далеко не всі респонденти вірять цим обіцянкам. А чим меншою мірою забезпечено «суб'єктивне відчуття анонімності» респондента, тим менше підстав очікувати на щирі відповіді.

Це підтверджують результати методичного експерименту, здійсненого Центром Разумкова у жовтні 2012 року, коли одночасно вивчалися електоральні настрої громадян України методом вуличного опитування та опитування в оселі. За даними останнього, рівень електоральної підтримки респондентами провладної Партії регіонів виявився завищеним порівняно з офіційними результатами виборів, а підтримка опозиційної партії «Свобода», навпаки, — заниженою. Натомість результати вуличного опитування давали змогу значно точніше передбачати результати виборів. Загальна сума різниць даних опитування з офіційними результатами виборів (щодо всіх партій) при вуличному опитуванні виявилася меншою, ніж при опитуванні в оселі, на 9,2%.

А як свого часу показало інше дослідження Центру Разумкова (у жовтні 2005 року), відповідаючи на запитання: «Як Ви вважаєте, якщо під час соціологічних досліджень опитувати людей не вдома, а на вулиці, не питаючи їх прізвище та домашню адресу, у Вас особисто буде більше впевненості в тому, що Ваші відповіді дійсно не стануть відомими нікому, крім дослідників, і Ви зможете відповісти більш щиро?» — 44,5% опитаних відповіли: «При опитуванні на вулиці у мене буде більше впевненості, що мої відповіді не стануть нікому відомими»; 7,5% — «Я буду більш впевненим, що мої відповіді не стануть нікому відомими, ніж в тому разі, якщо опитування проводити вдома»; 25,8% — «І вдома, і на вулиці я буду однаково впевненим, що мої відповіді не стануть нікому відомими»; 10,1% — «І вдома, і на вулиці я буду однаково не впевненим, що мої відповіді не стануть нікому відомими»; 12,5% — вагалися з відповіддю або не відповіли. Отже, більш достовірні результати вищенаведеного вуличного опитування можна пояснити більш високим суб'єктивним відчуттям анонімності під час вуличних опитувань порівняно з опитуваннями в оселі респондента.

З початку повномасштабної агресії Росії проти України полстерські опитування в Україні демонструють значне зростання патріотичних настроїв і негативного ставлення до Росії та її політичного керівництва (яке й до цієї агресії було досить поганим). Однак як журналісти, так і соціологи висловлюють думку, що опитування можуть дещо завищувати ці настрої в силу того, що існують «приховані» симпатії Путіна, які не наважуються відкрито висловлювати свою позицію. Як зазначає В. Паніотто, «щирість відповідей знижується. Тому що люди, які, наприклад, підтримують Росію, будуть частіше відмовлятися від спілкування» (цит. за: [Черниш, 2022]). Отже, можуть бути системні зміщення у структурі вибірки, зумовлені тим, що частіше на участь в опитуванні погоджуються особи, політичні погляди яких збігаються з позицією влади, а ті, хто дотримується протилежних поглядів, частіше можуть уникати участі в опитуванні або ж, погоджуючись на участь в опитуванні, відповідаючи на політично сензитивні запитання, частіше ухилятися від відповіді, наприклад обираючи варіант «важко відповісти».

Результати експертного опитування

У зв'язку з цим на сторінці Facebook-групи «Academic Sociology: Observations, Measurements and Conceptualizations», у якій беруть участь багато українських фахових соціологів, у липні 2022 року було проведено експертне опитування¹. Його учасникам ставилося запитання, якою мірою на результати соціологічних (полстерських) опитувань може впливати схильність респондентів давати «конформістські» відповіді, викликана страхом висловити погляди, які можуть

1 Формування групи експертів, які взяли участь в опитуванні, відбувалося в ініціативному порядку (тобто з ініціативи учасників Facebook-групи). На різні запитання цього опитування відповіли від 29 до 43 експертів. Автор висловлює вдячність модератору Facebook-групи «Academic Sociology: Observations, Measurements and Conceptualizations», докторові соціологічних наук Сергію Дембіцькому за допомогу в проведенні експертного опитування.

каратися владою. Експертів просили оцінити, якою мірою це впливає на результати опитувань в різних ситуаціях:

- при проведенні опитувань в регіонах України, які контролюються українською владою;
- якщо опитування проводиться українськими дослідницькими установами на тимчасово окупованих Росією територіях України;
- якщо опитування на тимчасово окупованих Росією територіях України проводяться російськими дослідницькими установами;
- і нарешті, коли опитування проводяться на території Росії.

З усіх наведених ситуацій порівняно рідше конформізм, за оцінками експертів, проявляється в разі опитувань у регіонах України, які контролюються урядом України: 14% експертів вважають, що тут взагалі відсутнє зміщення результатів опитувань, викликане страхом висловити свої погляди, ще 30% експертів дотримуються думки, що «конформістські» відповіді зміщують результати опитувань не більш як на 10 відсотків, 28% — не більш як на 20 відсотків. 16% експертів вважають, що таке зміщення результатів може перевищувати 20 відсотків (див. табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл відповідей експертів на запитання: «На відповіді респондентів стосовно політично чутливих тем може впливати їх схильність давати “конформістські” відповіді, викликана страхом висловити погляди, які можуть каратися владою, що може змушувати їх висловлювати думки, які не відображають їхні справжні погляди. Ми просимо Вас оцінити, якою мірою це впливає на результати опитувань громадської думки в різних ситуаціях.

Отже, якщо говорити про регіони України, які контролюються Урядом України, і оцінювати, на скільки відсотків вищезазначений чинник найчастіше здатен зміщувати результати соціологічних опитувань (по масиву опитаних в цілому) в бік “конформістської позиції” стосовно влади, то приблизно в якому діапазоні, на Вашу думку, перебуває таке зміщення?», $n^* = 43$

Варіанти відповіді	%
цей чинник практично не впливає на відповіді респондентів (його вплив близький до нуля)	14
до 5%	14
до 10%	16
до 20%	28
до 30%	12
до 40%	2
до 50%	0
Більш як 50%	2
важко відповісти	12

* Кількість експертів, які дали відповідь на запитання.

Значно драматичніше виглядає ситуація в разі опитувань на окупованих територіях та в Росії. Якщо говорити про опитування на територіях, що оку-

повані Росією, коли ці опитування проводяться українськими дослідницькими установами, то більшість (56%) експертів вважають, що «конформістські» відповіді, викликані страхом висловити погляди, які можуть каратися окупаційною владою, зміщують результати опитувань до 30 і більше відсотків (і лише 13% вважають, що таке відхилення не перевищуватиме 10 відсотків, див. табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл відповідей експертів на запитання: «Якщо говорити про окуповані Росією регіони України та оцінювати, на скільки відсотків вищезазначений чинник найчастіше здатен зміщувати результати соціологічних опитувань в бік “конформістської позиції” стосовно створених Росією окупаційних органів влади в ситуації, якщо опитування проводиться українськими дослідницькими установами, приблизно в якому діапазоні, на Вашу думку, перебуває таке зміщення? , $n = 39$

Варіанти відповіді	%
цей чинник практично не впливає на відповіді респондентів (його вплив близький до нуля)	3
до 5%	0
до 10%	10
до 20%	13
до 30%	15
до 40%	8
до 50%	15
Більш як 50%	18
важко відповісти	18

Якщо ж опитування на окупованих територіях України проводять російські соціологи, то, на думку 61% експертів, «конформістські» відповіді, викликані страхом висловити погляди, які можуть каратися окупаційною владою, зміщують результати опитувань на 50 і більше відсотків (див. табл. 3). Це взагалі ставить під сумнів достовірність результатів будь-яких опитувань на окупованих територіях, особливо якщо вони проводяться російськими соціологами, оскільки ці результати можуть відображати реальну ситуацію «з точністю до навпаки».

Як пише кореспондентка російського медіаресурсу «Проект» К. Ареніна, «цієї весни ВЦВГД (Всеросійський центр вивчення громадської думки) двічі, наприкінці квітня і наприкінці травня, проводив для Кремля опитування в містах і селах Донецької області, щойно захоплених Росією, розповів один з організаторів цих опитувань і підтвердив співрозмовник, близький до керівництва Кремля. Людей запитували, як вони ставляться до «спецоперації», Володимира Путіна та Володимира Зеленського, чи хочуть вони, щоб їхнє місто увійшло до складу Росії чи ДНР, залишилося у складі України чи стало незалежним. Результати досі ніде не опубліковано, але, за словами організатора опитування,

більшість людей говорили, що хочуть до Росії. Зрозуміло, чому так відбувалося, — у Волновасі, Мангуші, Володарському та Безіменному опитувачі працювали у пунктах тимчасового розміщення біженців. А в Маріуполі наприкінці квітня опитували лише у місці видачі гуманітарної допомоги від «Єдиної Росії» [Аренина, Рубин, Баданин, 2022].

Таблиця 3

Розподіл відповідей експертів на запитання: «Якщо говорити про окуповані Росією регіони України й оцінювати, на скільки відсотків зазначений чинник найчастіше здатен зміщувати результати соціологічних опитувань у бік “конформістської позиції” стосовно створених Росією окупаційних органів влади в ситуації, коли опитування проводиться російськими дослідницькими установами, приблизно в якому діапазоні, на Вашу думку, перебуває таке зміщення?», $n = 33$

Варіанти відповіді:	%
цей чинник практично не впливає на відповіді респондентів (його вплив близький до нуля)	3
до 5%	0
до 10%	0
до 20%	9
до 30%	6
до 40%	9
до 50%	15
більш як 50%	46
важко відповісти	12

Не можна проводити опитування на окупованих територіях — вважає російська соціологиня О. Конєва: «Поеднання показових гуманітарних дій із жорстокими репресіями викликає відчуття повної непередбачуваності. Залякані громадяни будуть видавати «безпечні» відповіді, противники війни будуть давати «правильні» відповіді, а вночі малюватимуть графіті проти окупантів». Отримані відповіді просто недостовірні, але, впевнена О. Конєва, російська влада в цьому й не зацікавлена — використовувати результати будуть насамперед для рапортів до Москви та з пропагандистською метою: «Нам тут раді» (цит. за: [Аренина, Рубин, Баданин, 2022]).

І якщо говорити про опитування російських соціологів на території Росії й оцінювати, на скільки відсотків можуть бути зміщені результати опитувань у бік «конформістської позиції» стосовно російської влади, то відповіді експертів розділилися переважно таким чином: 41% експертів вважають, що зміщення результатів перебуває в діапазоні до 20–30 відсотків, а 45% — що воно становить до 40 і більше відсотків (див. табл. 4). Тобто ситуація незначною мірою краща, ніж коли російські соціологи проводять опитування на окупованих територіях України.

Таблиця 4

Розподіл відповідей експертів на запитання: «Якщо говорити про територію Росії й оцінювати, на скільки відсотків зазначений чинник найчастіше здатен змішувати результати соціологічних опитувань у бік “конформістської позиції” стосовно російської влади, то приблизно в якому діапазоні, на Вашу думку, перебуває таке зміщення?» , $n = 29$

Варіанти відповіді:	%
цей чинник практично не впливає на відповіді респондентів (його вплив близький до нуля)	0
до 5%	0
до 10%	3
до 20%	24
до 30%	17
до 40%	7
до 50%	10
більш як 50%	28
важко відповісти	10

Це й не дивно, якщо зважати на соціально-психологічну атмосферу в російському суспільстві, соціальні практики якого дедалі більше нагадують сталінські часи. Відверте висловлювання поглядів, особливо стосовно «спецоперації», може мати наслідком тюремне ув'язнення. Наприклад, як повідомляє газета «Московский комсомолец», «заяву на свою дружину написав до поліції житель селища Горкі-10 Одинцовського міського округу Московської області. ... 37-річний чоловік попросив вжити заходів до своєї дружини. Він заявив, що жінка висловлює антиросійські настрої, пов'язані з проведенням СВО, і налаштовує проти уряду спільну дитину. Проводиться розслідування» [Житель Подмосковья, 2022]. Як повідомляє видання «Meduza», «у Пензі школярі написали донос на вчительку, яка розповіла про війну в Україні. На педагога порушили кримінальну справу за статтею про «фейки» [В Пензе, 2022].

Як пише російський соціолог О. Мягков, «останнім часом в нашій країні виразно намітилася тенденція до зниження рівня чесності людей в міжособистісному і соціальному спілкуванні, а також в соціологічних опитуваннях. Помітно виріс і ступінь нормативної підтримки брехні... Проведені нами дослідження показують, що майже 64% опитаних вважають можливим збрехати, щоб захистити себе від нав'язливої й надмірної цікавості з боку інших людей, близько 54% — щоб зберегти в таємниці свої думки та плани, 34% — щоб приховати від навколишніх власні недоліки, помилки і прорахунки, 11% респондентів стали б, за власними словами, брехати та обманювати, якби їм за це добре платили. З іншого боку, майже кожен четвертий опитаний (24%) висловив упевненість у тому, що відповідати нещиро на запитання соціолога (в анкеті чи інтерв'ю) цілком припустимо й дозволено» [Мягков, 2012: сс. 5–6].

Як свідчать результати опитування «Левада-центру», проведеного у квітні 2022 року, більш як половина респондентів (56%) вважають, що більшість ро-

сіян зараз побоюються висловлювати свою позицію під час цих опитувань [Левада-центр, 2022]. Коли респонденти оцінюють позицію «більшості громадян», вони, як правило, приписують цій самій «більшості» свої власні характеристики (внаслідок прояву «психологічної проєкції», як відомо, використовувану соціологами як методичний прийом для того, щоб виявити ті позиції та думки респондентів, які вони намагаються приховати від інших чи навіть від самих себе).

Цілком очікувано, що частіше про страх «більшості громадян» (а насправді свій власний) висловлюються опозиційно налаштовані респонденти — серед тих, хто не схвалює діяльність державного керівництва Росії, ця частка сягає 75%. Але навіть серед тих, хто схвалює діяльність державного керівництва, більшість (52%) також висловили думку, що більшість росіян бояться висловлювати свою позицію під час соціологічних опитувань.

Як пише російський соціолог В. Звоновський, «на вимірювання ставлення до війни, безперечно, впливає побоювання її супротивників висловлюватися ясно та послідовно. Вплив є, він емпірично підтверджений і показники його статистично значимі. Однак для відповідальних дослідників безпосередньо обчислювати на цій підставі «реальну» частку прихильників війни не є можливим» [Звоновский, 2022].

Висновки

Отже, як результати аналізу полстерських досліджень, так і результати наведеного експертного опитування свідчать, що завжди наявна в опитуваннях громадської думки проблема нещирості відповідей респондентів та систематичної похибки, зумовленої зміщенням вибірки у бік «лояльних до влади» респондентів чи респондентів, які відносять себе до «ідейної більшості», істотно загострюється в умовах посилення авторитарних тенденцій в суспільстві чи атмосфери нетерпимості, зокрема викликаній війною. За певних обставин зазначені чинники можуть істотно знижувати достовірність даних опитувань.

Разом з тим результати аналізу внеможливають кількісну оцінку зміщень результатів опитувань, викликаних зазначеними чинниками. Значною мірою це пояснюється тим, що величина такого зміщення істотно варіюватиме від змін соціально-психологічної атмосфери в суспільстві, тематики досліджень та запитань, рівня їх сензитивності.

Джерела

Аренина, К., Рубин, М., Баданин, Р. (2022). Ненатуральные числа (часть вторая). Рассказ о том, как социологи заставили россиян полюбить Путина и войну в Украине. *Проект*, 7 июля 2022 г. Получено с: <https://www.proekt.media/narrative/rating-putina/>.

Бурдые, П. (1993). *Социология политики*. Москва: Socio-Logos.

В Пензе школьники написали донос на учительницу (2022). *Meduza*, 1 апреля 2022 г. Получено с: <https://meduza.io/news/2022/04/01/v-penze-shkolniki-napisali-donos-na-uchitelnitsu-rasskazavshuyu-o-voynе-v-ukraine-na-pedagoga-zaveli-ugolovnoe-delo-po-statie-o-feykah>.

Давыдов, А.А., Давыдова, Е.В. (1992). *Измерение искренности респондента*. Москва: ИС РАН.

Житель Подмосковья сдал в полицию жену из-за критики спецоперации (2022). *Московский комсомолец*, 13 июля 2022 г. Получено с: <https://www.mk.ru/incident/2022/07/13/zhitel-podmoskovya-sdal-v-policiyu-zhenu-izza-kritiki-specoperacii.html>.

Звоновский, В. (2022). Кооперация респондентов в опросах на тему военных операций. *Пост-релиз #6*, 23 апреля 2022. Получено с: <https://www.extremescan.eu/ru/post/5-кооперация-респондентов-в-опросах-на-тему-военных-операций>.

Левада-центр (2022). *Участие в опросах и доверие данным*. Получено с: <https://www.levada.ru/2022/05/24/uchastie-v-oprosah-i-doverie-dannym/>.

Мягков, А.Ю. (2012). Искренность респондентов в сензитивных опросах: Методы диагностики и стимулирования. Москва: ООО «Вариант».

Оссовський, В.Л. (2005). *Соціологія громадської думки*. Київ: Стилос.

Черниш, О. (2022). Чому українці вірять у перемогу, а росіяни люблять війну? Пояснює соціолог Паніотто. *BBC News Україна*, 21 квітня 2022 р. Отримано з: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61151164>.

Отримано 05.08.2022

References

Arenina, K., Rubin, M., Badanin, R. (2022). Non-Natural Numbers (Part Two). A Story About How Sociologists Convinced Russians to Love Putin and the War in Ukraine. [In Russian]. *Proiekt*, July 7, 2022. Retrieved from: <https://www.proiekt.media/narrative/rating-putina/>. [= Аренина, Рубин, Баданин 2022]

Bourdieu, P. (1993). *Sociology of Politics*. [In Russian]. Moscow: Socio-Logos. [= Бурдьё 1993]

In Penza, Schoolchildren Wrote a Denunciation on a Teacher (2022). [In Russian]. *Meduza*, April 1, 2022. Retrieved from: <https://meduza.io/news/2022/04/01/v-penze-shkolniki-napisali-donos-na-uchitelnitsu-rasskazavshuyu-o-voynе-v-ukraine-na-pedagoga-zaveli-ugolovnoe-delo-po-statii-o-feykah/> [= В Пензе, 2022]

Davydov, A.A., Davydova, E.V. (1992). *Measuring the Sincerity of the Respondent*. [In Russian]. Moscow: IS RAS. [= Давыдов, Давыдова 1992]

A Resident of the Moscow Region Turned his Wife in to the Police Because of Criticism of the Special Operation (2022). [In Russian]. *Moskovskii Komsomolets*, July 13, 2022. Retrieved from: <https://www.mk.ru/incident/2022/07/13/zhitel-podmoskovya-sdal-v-policiyu-zhenu-izza-kritiki-specoperacii.html>. [= Житель Подмосковья 2022]

Zvonovskii, V. (2022). Cooperation of Respondents in Polls on the Topic of Military Operation. [In Russian]. *Post-release #6*, April 23, 2022. Retrieved from: <https://www.extremescan.eu/ru/post/5-кооперация-респондентов-в-опросах-на-тему-военных-операций>. [= Звоновский 2022]

Levada Centre (2022). *Participation in Polls and Trust in Data*. [In Russian]. Retrieved from: <https://www.levada.ru/2022/05/24/uchastie-v-oprosah-i-doverie-dannym/>. [= Левада-центр 2022]

Miagkov, A.Y. (2012). Sincerity of Respondents in Sensitive Surveys: Methods of Diagnosis and Stimulation. [In Russian]. Moscow: Variant LLC. [= Мягков 2012]

Ossovskyi, V.L. (2005). *Sociology of Public Opinion*. [In Ukrainian]. Kyiv: Stilos. [= Оссовський 2005]

Chernysh, O. (2022). Why do Ukrainians Believe in Victory, and Russians Love War? Sociologist Paniotto Explains. [In Ukrainian]. *BBC News Ukraine*, April 21, 2022. Retrieved from: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61151164>. [= Черниш 2022]

Received 05.08.2022

МИХАЙЛО МІЩЕНКО

Громадська думка існує, але чи завжди її можна виявити?

У статті розглядається проблема достовірності результатів опитувань громадської думки з урахуванням того факту, що відповіді респондентів з різних причин не завжди відображають їхню справжню позицію.

У статті наводяться результати експертного опитування, під час якого експерти оцінювали масштаби зміщень у результатах опитувань громадської думки через схильність респондентів давати «конформістські» відповіді, викликану страхом висловити погляди, які можуть каратися владою, у різних ситуаціях: у разі проведення опитувань в регіонах України, які контролюються українською владою; якщо опитування проводиться українськими дослідницькими установами на тимчасово окупованих Росією територіях України; якщо опитування на тимчасово окупованих Росією територіях України проводяться російськими дослідницькими установами; коли опитування проводяться на території Росії.

Як результати аналізу полстерських досліджень, так і результати експертного опитування свідчать, що завжди наявна в опитуваннях громадської думки проблема нещирості відповідей респондентів та систематичної похибки, зумовленої зміщенням вибірки у бік «лояльних до влади» респондентів чи респондентів, які відносять себе до «ідейної більшості», істотно загострюється в умовах посилення авторитарних тенденцій в суспільстві чи атмосфери нетерпимості, зокрема викликаній війною.

За певних обставин зазначені чинники можуть істотно знижувати достовірність результатів опитувань. Величина зміщення результатів опитувань, зумовленого впливом цих чинників, істотно варіюватиме залежно від змін соціально-психологічної атмосфери в суспільстві, тематики досліджень і запитань та рівня їх сензитивності.

Ключові слова: достовірність результатів опитування; громадська думка; сензитивні запитання; щирість відповідей респондентів; експертне опитування

МИХАИЛ МИЩЕНКО

Общественное мнение существует, но всегда ли его можно обнаружить?

В статье рассматривается проблема достоверности результатов опросов общественного мнения с учетом того факта, что ответы респондентов в силу разных причин не всегда отражают их подлинную позицию.

В статье приводятся результаты экспертного опроса, в ходе которого эксперты оценивали масштабы смещений в результатах опросов общественного мнения из-за склонности респондентов давать «конформистские» ответы, вызванной страхом выразить взгляды, которые могут наказываться властями, в различных ситуациях: при проведении опросов в регионах Украины, которые контролируются украинскими властями; если опрос проводится украинскими исследовательскими учреждениями на временно оккупированных Россией территориях Украины; если опросы на временно оккупированных Россией территориях Украины проводятся российскими исследовательскими учреждениями; когда опросы проводятся на территории России.

Как результаты анализа полстерских исследований, так и результаты экспертного опроса свидетельствуют, что всегда представленная в опросах общественного мнения проблема неискренности ответов респондентов и систематической погрешности, вызванной смещением выборки в сторону «лояльных к власти» респондентов или респондентов, относящих себя к «идейному большинству», существенно обостряется в условиях усиления авторитарных тенденций в обществе или в атмосфере нетерпимости, в частности вызванной войной. При определенных обстоятельствах эти факторы могут существенно снижать достоверность результатов опросов. Величина смещения результатов опросов, обусловленного влия-

нием этих факторов, будет существенно варьировать в зависимости от изменений социально-психологической атмосферы в обществе, тематики исследований и вопросов, уровня их сензитивности.

Ключевые слова: достоверность результатов опроса; общественное мнение; сензитивные вопросы; искренность ответов респондентов; экспертный опрос

MYKHAILO MISHCHENKO

Public opinion exists, but is it always detectable?

The article examines the problem of the reliability of the results of public opinion polls, taking into account the fact that the respondents' answers, due to various reasons, do not always reflect their true opinion.

The article presents the results of an expert survey, during which experts assessed the extent of deviations in the results of public opinion polls due to the tendency of respondents to give «conformist» answers, caused by the fear of expressing views that may be punished by the authorities, in various situations: when conducting surveys in the regions of Ukraine, which are controlled by the Ukrainian authorities; if surveys are conducted by Ukrainian research institutions in the territories of Ukraine temporarily occupied by Russia; if survey are conducted by Russian research institutions in the territories of Ukraine temporarily occupied by Russia; when surveys are conducted in the territory of Russia.

Both the results of the analysis of poll studies and the results of an expert survey indicate that there is always a problem in public opinion polls of the insincerity of respondents' answers and a systematic error caused by the bias of the sample in the direction of respondents «loyal to the government» or respondents who consider themselves to be in the «ideological majority». This problem is significantly exacerbated in the conditions of strengthening authoritarian tendencies in society or an atmosphere of intolerance, including that caused by war.

Under certain circumstances, these factors can significantly reduce the reliability of the results of public opinion polls. The magnitude of the shift in survey results caused by the influence of these factors will vary significantly depending on changes in the socio-psychological atmosphere of society, the subject of research and questions, and the level of their sensitivity.

Keywords: reliability of survey results; public opinion; sensitive questions; sincerity of respondents' answers; expert survey

ВОЛОДИМИР РЕЗНІК,

доктор соціологічних наук, завідувач відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, Шовковична, 12)

VOLODYMYR REZNIK,

Doctor of Sciences in Sociology, Head of the Department of History and Theory of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

volodymyr.reznik@gmail.com

http://orcid.org/0000-0001-9955-0034

Ідеї постпозитивізму у соціології: рецепція Дж. Бергера, М. Зелдича мол. та Д. Вагнера¹

Вступ

Теоретики, емпіричні аналітики та історики соціології неодноразово вдавалися до рецепції (запозичення та застосування) ідей постпозитивізму. Одну з таких спроб, починаючи з 1970-х років, спільними зусиллями здійснювали соціологи зі Стенфордського університету Дж. Бергер та М. Зелдич мол., до яких невдовзі долучився Д. Вагнер. Академічні кар'єри Бергера та Зелдича почалися в 1950-х роках у Гарвардському університеті [Parsons, 1970: p. 842]. Натомість Вагнер здобув науковий ступінь Ph.D. із соціології у Стенфордському університеті 1978 року. Спільною рисою наукової творчості цих трьох дослідників є тісна спряженість аналітико-емпіричного, теоретичного та історико-соціологічного напрямів їхніх наукових пошуків і вислідів. У своїх дослідженнях вони (пере)осмислювали зміст та евристичний потенціал ключових понять різних постпозитивістів у соціології.

За винятком публікацій самих стенфордських соціологів, у соціологічній періодиці лишень зрідка наводяться огляди або результати застосування їхньої версії постпозитивістської методології аналізу теоретичних дослідницьких програм [Szmatka, Mazur, 1996; Пилипенко, 2019: с. 323–324]. Бракує узагальнення досвіду їхньої рецепції постпозитивізму, що власне реалізувався в розро-

1 Статтю підготовлено у перебігу виконання науково-дослідницької роботи Інституту соціології НАН України «Теоретичні дослідницькі програми в сучасній соціології: тренди та потенціал».

Цитування: Резнік, В. (2022). Ідеї постпозитивізму у соціології: рецепція Дж. Бергера, М. Зелдича мол. та Д. Вагнера. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 161–185, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.03.161>.

бленні цієї методології. Відтак у даній статті презентуються результати спроби систематизації та увиразнення концептуальної специфіки відповідних соціологічних інтерпретацій та застосунків ідей постпозитивізму.

Започаткування соціологічної рецепції постпозитивізму

Дж. Бергер робив перші кроки в рецепції Лакатосової ідеї аналізу наукових дослідницьких програм у перебігу власних емпірико-соціологічних пошуків. Ідеться про емпіричні дослідження процесів використання індивідами соціальної інформації один про одного для створення неформальних статусних ієрархій у малих групах [Berger, 1974]. Власне для ідентифікації, опису та аналізу цього предметного напрямку програмної дослідницької діяльності у галузі соціальної психології і зроблено спробу застосувати аналітичну методологію Лакатоса.

Згодом М. Зелдич використав Лакатосову модель аналізу наукового зростання, коли намагався з'ясувати умови й перспективи теоретичної «конвергенції» у соціології, якій від середини XX століття гостро забракло інтелектуальної єдності [Zelditch, 1979: p. 26]. Він адаптував з цією метою термін «теоретичні програми» із методології Лакатоса для позначення наборів, або сімейств концептуально взаємопов'язаних теорій, що мають одне або кілька спільних стрижневих понять. Звідси зростання соціології розглядалося не як просте лінійне накопичення виявлених нею фактів, а як зростання передусім її теоретичних програм, що забезпечують дослідникам спільні стрижневі поняття для розв'язування наукових проблем. Ці програми зростають внаслідок конкуренції у їх межах альтернативних теоретичних розв'язань наукових проблем, а також шляхом поступової модифікації понять та припущень з урахуванням непідтверженого в них або їхніх логічних суперечностей. Тобто йшлося про соціологічну рецепцію Лакатосової «поглибленої» («sophisticated») ідеї наукового зростання шляхом поступової модифікації принципів, за допомоги яких науковці кодифікують своє загальне знання. З огляду на ці концептуальні засади Зелдич спостеріг у соціології 1970-х років багато конкуруювальних теоретичних програм, а також спроби модифікації в їхніх межах попередніх теоретичних формулювань пізнішими.

Але водночас у своєму аналізі він спирався й на моделі наукового поступу інших чільних постпозитивістів. Зокрема, на припущення С. Тулміна, що наука зростає через природний добір, у перебігу якого варіанти її понять конкурують між собою в досягненні природного довілля [Zelditch, 1979: p. 25]. За підсумками цього добору корисніші наукові поняття витісняють менш корисні поняття на узбіччя предметної царини науки. І чим більшими є кількість та різноманітність конкуруювальних теоретичних понять в науці, тим вищим вважається рівень інтелектуального опанування та адаптації її предмета. У цьому сенсі велика варіативність, кількість та різноманітність конкуруювальних версій теоретизування у соціології теж розглядається як вияв її життєздатності та зростання. Загалом конкуренція теоретичних понять в досягненні природного довілля у межах Тулмінового припущення про науку виглядає як функціональна подоба

конкуренції альтернативних теоретичних розв'язань наукових проблем у межах Лакатосових дослідницьких програм.

Слушною для соціології Зельдич вважав також ідею Т. Куна про залежність кумулятивного росту наукових знань від того, чи поділяють науковці спільний сенс проблеми, спільні концептуальні засади для формулювання розв'язків проблем та спільний набір стандартів, за якими оцінюються ці розв'язки. Усі ці передумови теоретичного зростання забезпечують наукові парадигми — усталені взірці успішного дослідницького пошуку, на яких науковці навчаються своїй професії та, не оспорюючи, визнають і приймають їх як належне. Парадигми надають науковцям поняття, за допомоги яких можна сформулювати та розв'язати ще не розгадані загадки, щоб заповнити «прогалини» у знаннях. За Куном, «нормальна наука» на базі панівної парадигми зростає шляхом проліферації — через поширення використання визнаних понять на нові феномени. Функції визнаних понять Кунових парадигм видаються подібними до функцій стрижневих понять Лакатосових дослідницьких програм у перебігу наукових досліджень та зростання науки.

З огляду на певні концептуальні збіжності розглянутих постпозитивістських підходів Зельдич поєднує їхні евристичні ресурси в поясненні теоретичних розбіжностей у соціології. Він виокремлює два рівні теоретичної конкуренції соціологів.

На одному рівні конкурують їхні теорії, що мають спільні емпіричні домени (пояснюють те саме), подібні цілі та змагаються за прихильників, які використовують спільні критерії оцінювання. Тобто це є конкуренція почасти концептуально споріднених теорій у межах спільної для них теоретичної дослідницької програми.

На іншому рівні конкурують соціологічні теорії, які, хоч і стосуються пов'язаних феноменів, мають натомість різні емпіричні домени (задають відмінні питання щодо феноменів), різні цілі та змагаються за прихильників, які мають різні оцінні критерії. Тобто на цьому, другому рівні предметом конкуренції є не лише питання факту, а й питання теоретичної стратегії (постановки дослідницьких питань, формулювання розв'язків проблем та оцінювання їх), що мають метатеоретичний характер. Розбіжності цього другого типу після Куна розуміють як «парадигмальні» розбіжності, але вираз «парадигмальні розбіжності», як і вираз «кумулятивне зростання знань» не описує належним чином те, що відбувається в соціологічному теоретизуванні [Zelditch, 1979: pp. 25–26]. За твердженням Зельдича, у соціологічній науці «парадигма» не обмежується суто метатеорією, бо є змішанням водночас кількох різних видів теоретичної діяльності. Окрім метатеоретизування серед останніх — спроби конструювання теорій, а також їх вдосконалення за умов конкуренції в рамках теоретичних програм. Тобто, з цього погляду, Лакатосові теоретичні програми видаються складовими Кунових наукових парадигм.

Метатеоретичні імплікації постпозитивістських ідей

Д. Вагнер та Дж. Бергер наголошують слушність для соціології постпозитивістського трактування Куном наукових змін як прогресивних зрушень у розді-

лі XIII його праці «Структура наукових революцій». Ідеться про ідею «заміщати «еволюцію до того, що сподіваємося дізнатися», «еволюцією від того, що знаємо»» в концептуальних інтерпретаціях розвитку наукового знання [Кун, 2001: с. 183]. Себто науковий прогрес слід описувати радше як «еволюцію» від менш артикульованих та спеціалізованих теорій минулого, а не як «еволюцію» до певної граничної емпіричної істини. З погляду Куна, наука послідовно еволюціонує не *в напрямку до якоїсь мети, а від власних примітивних початків*, коли концептуально деталізує і вдосконалює розуміння та пояснення свого предмета.

Водночас виявляється сумнівна коректність використання в соціології Куногового поняття парадигми, «розтягнутого» соціологами практично до невпізнаності [Wagner, Berger, 1985: р. 699]. Ідеться, зокрема, про інтерпретацію соціологічних парадигм з боку Дж. Ритцера як великих аморфних засад теоретичної діяльності — парадигм «соціальних фактів», «соціального визначення» та «соціальної поведінки». Відтак значну частину своїх зусиль Вагнер та Бергер спрямовують на ідентифікацію конкретніших та придатніших понять для аналізу теорії та зростання її в соціології. Як і Зелдич раніше, вони розрізняють соціологічну теорію та метатеорію. Зокрема, одиничні теорії розглядають як набори понять та побудовані на їх основі «положення», «аксіоми», «каузальні моделі» та інші твердження, пропоновані як відповіді на певні соціологічні проблеми. Одиничні теорії артикулюються формально або дискурсивно і прямо чи опосередковано підлягають емпіричному тестуванню на підґрунті достеменних фактів.

Метатеорія трактується як «дискусія про теорію: про те, які поняття вона має включати, про те, як ці поняття мають бути пов'язані, і про те, як слід вивчати теорію» [Wagner, Berger, 1985: р. 700]. Метатеорії уподібнюються до Кунових парадигм, бо так само забезпечують дослідникам настанови, або стратегії для розуміння соціальних феноменів і пропонують правильну орієнтацію щодо цих феноменів. Розроблення такої стратегії передбачає: «розвиток онтологічних та епістемологічних аргументів (часто метафорично висловлених) стосовно предмета соціології, природи соціальної реальності, цінностей та цілей соціологічного дослідження»; «артикуляцію концептуальних підвалин, використовуваних щодо опису та аналізу соціальних феноменів»; «формулювання настанов щодо вибору теоретичних проблем для дослідження, а також для побудови та оцінки запропонованих розв'язків проблем». Вагнер та Бергер наголошують неемпіричну природу цих метатеоретичних аргументів, що виявляється у неможливості прямого емпіричного тестування їхньої істинності.

Невдовзі Вагнерове та Бергєрове розрізнення між теорією та метатеорією зазнало критики. Д.Р. Мейнс та М.Ж. Молсид відзначили сумнівність критеріїв цієї демаркації — перевірюваності теоретичних тверджень та осереддя онтологічних розбіжностей у метатеоретизуванні. Передусім вони не вважали критерій емпіричної перевірюваності незалежним від форм теоретичної діяльності, які він має диференціювати: «... дані, використовувані як тест, є завжди сконструйованими даними... Теорія конструює підтвердження себе самої, а цінності та віра конструюють те, що становить теорію. Крім того, наукове відкриття саме по собі є соціальною конструкцією...» [Maines, Molseed, 1986: р. 162]. Перевірка теоретичних тверджень не вважалася зовнішньою даністю або «сутністю» стосовно

останніх. З огляду на протиріччя та розбіжність думок щодо відносної важливості та цінності перевірюваності, вона бачилася критикам метатеоретичною за характером, а Попереве поняття перевірюваності загалом — проблематичним для соціології. Зрештою, Мейнс та Молсид оскаржили й демаркаційний критерій локусу онтологічних протиріч, згідно з яким останні характерні для метатеорії, але не для теорії. Ці критики наполягали, що онтологічні протиріччя можна знайти у будь-якому з усього розмаїття типів теоретичної діяльності.

С. Сайдмен теж критикував спробу Вагнера та Бергера диференціювати метатеорію від власне теорії. Розрізнення метатеорії й теорії видавалося йому безпідставною та нездійсненною аналітичною умовністю: «... експліцитна форма теорії — її аксіоми, твердження, моделі — завжди вбудовується в концептуальну схему, яка визначає предметну царину науки, а також структуру та цілі науки. Таке категорійне визначення реальності містить у собі широкі припущення щодо людської природи, соціальної дії та соціального порядку, відповідної ролі різних сутностей, ідентифіковуваних як конституїрована соціальна реальність, тощо. Понад те, саме ці припущення є артикульовані в аксіомах, пропозиційних положеннях і причинних моделях теорії. Відокремити одиничні теорії від метатеорії можна не більшою мірою, ніж формальну архітектуру будинку – від його фундаменту» [Seidman, 1986: p. 165].

Метатеорія зводиться до широко застосовних концептуальних схем, які визначають базові складові соціальної реальності, а також цілі соціології, тоді як змістом одиничних теорій вважають твердження, які мають емпіричну референцію. Але функціонуванню метатеорії та теорії в соціології приписується синкретизм, тобто їх злитість, нерозчленовуваність, органічне поєднання без об'єднання.

На думку Сайдмена, Вагнер та Бергер розрізняють метатеорію та теорію суто за критерієм позитивізму. Йдеться про повернення цих дослідників до «старих позитивістських гасел про емпіричну перевірюваність та передбачуваність як ознаки наукового міркування після десятиліть постемпіристської критики». Ці «гасла» дисонують із вже поширеними у соціології постпозитивістськими ідеями «теоретично-навантажених спостережень (theory-laden observations), концептуальної детермінації значення, меж детермінації теорії фактами, ролі ad hoc гіпотез». Відтак з огляду на зазначені ідеї, Сайдмен заперечує можливості верифікації, фальсифікації та елімінації конкуруювальних теорій на підставі їх емпіричної перевірюваності. Він вважає, що аналітичною диференціацією метатеорії й теорії можна «домогтися гідних довіри фактів для наукової соціології, але ціною інтелектуального вихолощування» її. Звідси наполегливо наголошується та пояснюється функційна нерозривність теорії й метатеорії у соціології:

«Соціологічна теорія не може бути зведена до серії аксіом, тверджень або причинних моделей. Соціологічне пояснення є вбудованим в концептуальну схему, яка відображає предметну царину та науковий проект. Концептуальна схема втілює низку припущень і тверджень про соціальний світ, знання про нього і зв'язок між ними. Теорія полягає саме в тому, що чітко заданий дискурс, який висуває такі концептуальні схеми, вказує значущість припущень і тверджень, висунутих в концептуальних схемах, аргументує стандарти в термінах,

в яких ці твердження мають оцінюватися, і включає концептуальну схему в соціологічні пояснення» [Seidman, 1986: p. 168].

З одного боку, соціологічна теорія глибоко концептуально вкорінена в дискурсі метатеоретизування. З іншого боку, евристичний потенціал метатеоретизування опосередковано, через теорію реалізується і підтверджується у теоретичних поясненнях соціальних феноменів та розв'язках соціологічних проблем. Експліцитні теоретичні побудови здійснюються на імпліцитних метатеоретичних підвалинах, тобто останні оприявнюються через перші.

На звинувачення критиків у прихильності до традиційного позитивізму та в ігноруванні постпозитивістської методології Вагнер та Бергер відповідають, що існує багато різних форм постпозитивізму, бо ідеї чільних постпозитивістів значно відрізняються. Зокрема, істотні розбіжності існують між методологічними підходами П. Фоерабенда, Т. Куна, І. Лакатоса, С. Тулміна та ін. Відтак Вагнер та Бергер не визнають ґрунтованих на загальноприйнятих аргументах або встановленій істині критичних закидів стосовно своїх методологічних уподобань. Вони твердо означають власні «бачення теорії та науки» як постпозитивістські, але водночас відмежовуються від «екстремального релятивізму і суб'єктивізму, пов'язаних з окремими позиціями постпозитивістів» [Wagner, Berger, 1986: p. 176]. Ця декларація власне й реалізувалася у їхній відповіді на критику щодо нерелевантності розгляду перевірюваності на підґрунті емпіричних даних як критерію відрізнєння теорії від метатеорії.

Передусім Вагнер та Бергер не заперечують різні очевидні зв'язки між теорією та емпіричними даними. Вони визнають, що теорія значною мірою детермінує те, які емпіричні дані є релевантними, для яких соціальних ситуацій збираються ці дані, що означають ці дані та які контексти спостережень відповідають збору їх. Тобто теорія істотною мірою концептуально і категоріально форматує емпіричні дані для своєї перевірки, себто детермінує їхню форму. Зв'язки різних типів теорії з різними типами спостережень і даних визначаються як вкрай складні. Їхня складність бачилася залежною від таких умов, як: а) міра розробленості теорії — її примітивність або складність; б) природа ситуації спостереження, яку використовує дослідник — її відносна стихійність або щільна контрольованість; в) фокус досліджень теоретика — розроблення теорії або її застосування щодо конкретної соціальної ситуації. З цього погляду, Вагнер та Бергер зауважили поверховість загальних тверджень своїх критиків про теоретичну детермінацію емпіричного спостереження¹. Вони увиразнили й пояснили природу зв'язку між теорією та емпіричними даними:

«Теорія не детермінує результат даних. Теорія не детермінує, скажімо, те, що конкретний патерн кількісних оцінок, який, за очікуваннями, підтримує конкретний прогноз, базований на теорії, фактично відбудеться або буде спостерігатися. Якби теорія мала такий зв'язок з даними, не було б необхідності у спостереженні. Теоретичний проект був би завершеним з формулюванням теорії та виведенням її імплікацій. Отже, на певному етапі очікується, що один або кіль-

1 Ідеться про твердження Сайдмена, що «спостереження є навантаженим теорією», та твердження Мейнса і Молсида, що «теорія конструює свої докази».

ка прогнозів життєздатної теорії будуть суперечити даним, які не диктуються теорією. Саме в цьому сенсі перевірюваність є критерієм оцінки будь-якої наукової теорії» [Wagner, Berger, 1986: pp. 176–177].

Тобто теорія структурно детермінує категоріальну форму, але не детермінує фактичний зміст емпіричних даних для свого тестування, бо цей зміст становлять поточні значення вимірюваних характеристик спостережуваної соціальної реальності. Власне спостережувана соціальна реальність детермінує фактичний зміст емпіричних даних при тестуванні теорії. Визначення відносної важливості результату будь-якого конкретного тесту теорії Вагнер та Бергер вважають прерогативою самого дослідника. Під впливом постпозитивістських ідей І. Лакатоса вони розцінюють роль дослідника як особливо значущу, коли отримані дані спостережень є аномальними, тобто не узгоджуються з прогнозами конкретної теорії. Загалом на виклики та проблеми у перевірці теорії, репрезентовані аномальними емпіричними даними спостережень або іншими, альтернативними теоріями дослідник-теоретик може відреагувати будь-яким із кількох можливих теоретичних кроків. Відверто постпозитивістська аналітична схема унаочнює реактивність та ймовірну варіативність цих кроків (рис.).

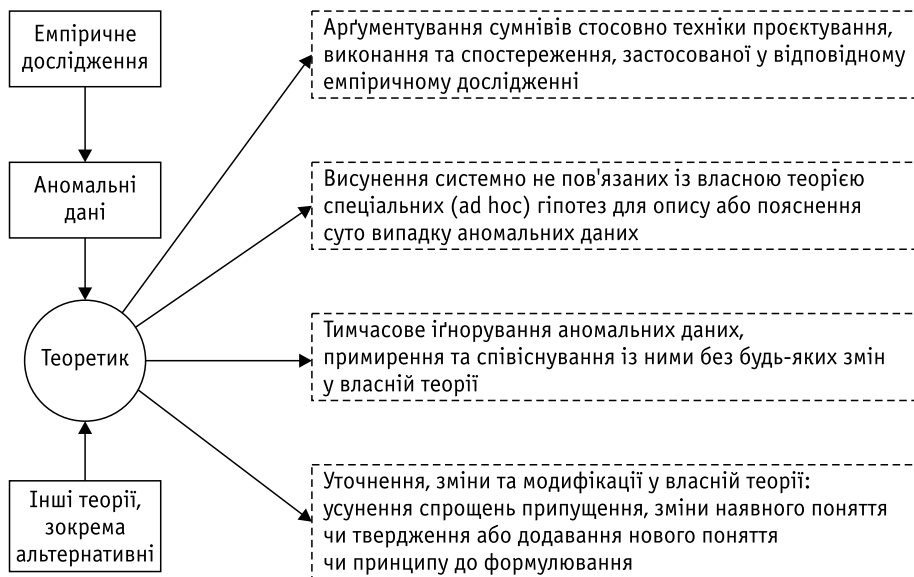

Рис. Реагування дослідника-теоретика на аномальні емпіричні дані та інші теорії, зокрема теорії-альтернативи (Д. Вагнер та Дж. Бергер, 1986)

Якщо гіпотеза, висунута з огляду на певну теорію, фальсифікується аномальними даними емпіричного дослідження, дослідник реагує на це в кілька способів: критикує методи спостереження, що вможливили емпіричну аномалію; пропонує її спеціальне пояснення (ad hoc гіпотези); тимчасово ігнорує емпіричну аномалію; модифікує вихідну теорію (підставу первинної гіпотези), щоби досягнути відповідності її аномальним даним.

Загалом зміна теорії у відповідь на різні виклики їй не вважається найпершим кроком дослідника та не пов'язується суто із впливом аномальних даних спостережень. Зокрема, іноді деякі теоретичні поняття або принципи можуть змінюватися заради спрощення теорії. Утім, це не означає ігнорування емпіричних даних та спостережень, які різноманітним чином впливають на розвиток теорії. Постпозитивістська перспектива уможливила усвідомлення важливості: а) ««ранніх успіхів» (тобто підтверджувальних результатів спостережень) у сприянні розвитку теорії в певному напрямку»; б) «спостережень і даних, які є релевантними щодо теорії, але ще не в межах своєї пояснювальної царини при розробленні нових розширень теорії»; в) «аномальних даних як бази для модифікації й очищення теорії» [Wagner, Berger, 1986: pp. 177–178]. Завдяки цьому склалося уявлення про складнішу й різноманітнішу функційність емпіричної перевірюваності у розбудові теорії, ніж та, що доти постулювалася у різних версіях традиційного позитивізму.

Вагнер та Бергер не оминули увагою й гостру критику диференціації ними одиничних теорій від метатеорії, а також спробу опонентів натомість обґрунтувати нерозривність теорії та метатеорії. Зокрема, Мейнсу та Молсиду закидається нерелевантне застосування терміна «онтологія», коли ті намагалися заперечити, що онтологічні проблеми характерні здебільшого для метатеорії. Йшлося про використання ними філософського визначення цього терміна, коли він зазвичай має стосунок до питань порядку і структури реальності в широкому сенсі і застосовується до необмеженої сукупності міркувань.

На противагу цьому розрізнення одиничної теорії та метатеорії аргументувалося відмінностями їх функційності, усталеності, форми та змісту: «... метатеоретичні елементи відіграють вирішальну роль у конструюванні одиничних теорій. Широкі (й іноді метафоричні) концепції про природу соціального дієвця, концептуальні побудови та принципи, теоретичні настанови (серед інших складників) орієнтують теоретика на конструювання конкретного типу теорії» [Wagner, Berger, 1986: p. 178]. Одинична теорія розглядається як набір емпірично перевірених тверджень, а метатеорія — як концептуальні принципи та настанови, що уможливають побудову перевірюваних теоретичних тверджень, надають їм когерентності та значень. У концептуальних межах різних метатеоретичних концепцій бачиться можливим сконструювати чимало різних одиничних теорій для певної предметної царини, які відповідні їм. Водночас ідеться про можливість побудови в концептуальних межах якоїсь однієї метатеоретичної концепції значної кількості відповідних щодо цієї концепції одиничних теорій для різних предметних царин.

Метатеорії вважаються не тільки предметно ширшими, а й відносно стабільнішими порівняно з одиничними теоріями, сформульованими в їхньому концептуальному річищі. З часом метатеоретичні ідеї неминуче змінюються й виразніше артикулюються, але вони загалом виявляють меншу мінливість, ніж теоретичні пропозиції, які продукуються у їхньому контексті.

Одиничні теорії безпосередньо розбудовуються, тестуються та оцінюються на підґрунті емпіричних спостережень соціальної реальності: «Дані та спостереження, які можуть бути зорганізовані та концептуалізовані як абстрактні

емпіричні узагальнення, можуть відігравати вирішальну роль у визначенні теоретичних проблем та побудові теоретичних формулювань, що конституують розв'язки цих проблем. Хоча такі узагальнення є, звичайно, формально не індукованими, вони є побудовані на фактологічних базах інформації, що складається зі спостережень і даних» [Wagner, Berger, 1986: p. 178]. Критеріями, за якими оцінюються одиничні теорії, визначено їхню емпіричну адекватність, загальність та пояснювальну силу щодо інших подібних теорій. Натомість метатеоретичні концепції оцінюються опосередковано й за цілком іншими критеріями корисності їх як ідейних засад, орієнтувальних принципів та настанов у побудові одиничних теорій.

Зрештою, Варнер та Бергер відповіли й на Сейдманове звинувачення в «інтелектуальному вихолощуванні» соціології внаслідок концептуального диференціювання метатеорії та теорії. Вони заперечили плідність розгляду широких теоретичних традицій на кшталт символічного інтеракціонізму або структурного функціоналізму так, ніби ті «репрезентують унітарні теоретичні формулювання». Натомість вважалося слушним аналізувати кожну таку теоретичну традицію як метатеорію та низку сконструйованих на її основі концептуально споріднених теорій. Ішлося про «схоплення ідей, здогадок та принципів» у формулюваннях зазначених теорій, що «найкраще досягається шляхом експліцитного визначення понять у цих формулюваннях та артикуляції теоретичних принципів, які вони містять» [Wagner, Berger, 1986: p. 180]. З метатеоретичним аналізом такого стибу пов'язувалися сподівання на виявлення, оцінювання та завбачення перспектив теоретичного розвитку соціології.

Визначення базових принципів постпозитивізму в соціології

Аналіз метатеоретичних аспектів рецепції постпозитивістських підходів у соціології продовжив Зелдич. Він пов'язував із постпозитивізмом визнання соціологами того, що «метатеорія є неминучою» у соціологічних студіях [Zelditch, 1991: p. 303]. Під метатеорією при цьому розумілися найзагальніші за змістом концепції щодо природи людства і суспільства, а також найзагальніші методологічні концепції щодо природи зовнішнього світу, здатності дослідників пізнати його та цілей дослідження.

Водночас Зелдич зауважив занепокоєння соціологів з приводу деяких метатеоретичних висновків з рецепції постпозитивізму. Зокрема, неприхильні та прихильні до нього дослідники були стурбовані «радикальним суб'єктивізмом постпозитивістського погляду на науку», поширення якого в соціології могло зашкодити серйозному сприйняттю її. Зрештою, песимізм багатьох соціологів викликало доволі реалістичне постпозитивістське уявлення про нездоланні суперечності між науковими парадигмами, що підважувало ідею кумулятивного розвитку науки. За Куном, парадигми є взаємно несумірними й такими, що не передбачають поправок. Несумірність парадигм бачилася у відсутності раціональної бази для узгодження суперечностей між ними, у неможливості виявлення трансцендентного стандарту поза рамками парадигм, що суперечать одна одній, для їх порівняння, бо такий стандарт був би просто іншою парадигмою. Такі суперечності між парадигмами, натомість, розв'язуються у перебігу

«наукових революцій», коли одні парадигми витісняються іншими. Розв'язання цих конфліктів, звідси, залежить не від внутрішніх наукових причин — доказів або обґрунтувань, а радше від чинників, зовнішніх щодо науки — домінуючих ідеологічних поглядів науковців.

Як стверджує Зелдич, Кун свого часу розглядав парадигми як «герметично закриті, монолітні цілісності». Згодом цю концепцію когерентності парадигми оспорив Л. Лауден, який звернув увагу на «зв'язки тяжіння» між елементами парадигми: «Якщо їх (елементи парадигми. — *В.Р.*) не можна звести до одного і лише одного базового припущення, парадигми ... будуть, як правило, складатися з кластерів пов'язаних елементів, але таких кластерів буде більш як один, і незалежні кластери будуть розбіжними» [Zelditch, 1991: р. 307]. Себто увиразнилася тенденція до аналітичної диференціації різноманітних елементів у складі парадигм. Зрештою, І. Лакатос, Л. Лауден, Дж. Александер, Дж. Ритцер, Д. Вагнер та Дж. Бергер у своїх працях суттєво звузили фокус занепокоєння рецепцією постпозитивізму в соціології: «Радикальний суб'єктивізм постпозитивізму почав асоціюватися з «метатеорією», а не з самими парадигмами... Несумірність і некоригованість (парадигм. — *В.Р.*) — властивості, які були надузagalьнено поширені на всю науку — з часом стали обмежуватися метатеоретичними елементами парадигм» [Zelditch, 1991: р. 304]. Понад те, Ритцер не лише обґрунтував аналітичне виокремлення метатеорії з інших аспектів соціологічної науки, а й виокремив різні види метатеорії.

Звернення Зелдича, Вагнера та Бергера до метатеоретичної проблематики не було епізодичним чи ситуативним. Вони брали активну участь у русі соціологічного метатеоретизування 1980–1990-х років, зокрема у його колективних проєктах і заходах, очолюваних Дж. Ритцером [Berger, Wagner, Zelditch, 1992]. Їхні метатеоретичні розробки вирізняються непересічністю навіть на тлі загально-визнаних досягнень соціологічного метатеоретизування.

Наприклад, широкого визнання серед соціологів набуло трактування метатеорії, запропоноване Дж. Ритцером. Він визначив метатеорію як систематичне вивчення фундаментальної структури соціологічної теорії задля глибшого розуміння теоретизування, забезпечення передумов розбудови нових його версій і створення загальнотеоретичної основи в соціології. Натомість Зелдич під «метатеорією» мав на увазі «неемпіричні елементи емпіричного знання» — цілі дослідження, пресупозиції щодо природи соціальної реальності та онтологію й епістемологію в основі методів її дослідження, конкретні настанови, що спрямовують побудову специфічних теорій та проведення емпіричних досліджень, критерії оцінювання розв'язків наукових проблем [Zelditch, 1992: р. 415]. Зелдичеве визначення метатеорії, за його власними словами, відрізняється від Ритцерового двома аспектами. В одному сенсі, визначення Зелдича є ширшим і не обмежується аналізом наявної теорії. В іншому — воно є вужчим, оскільки обмежується суто метатеорією, яка спрямовує побудову теорії.

Різні види метатеорії, відображені у визначенні Ритцера, можуть співіснувати безконфліктно. Натомість альтернативні версії метатеорії, описані у визначенні Зелдича, конфліктують між собою, бо містять здебільшого взаємно виключні пропозиції. Відтак він визнає метатеоретичним протиставлення по-

зитивізм vs постпозитивізм, функціоналізм vs марксизм, етнометодологія vs символічний інтеракціонізм, позитивізм vs критична теорія, теорія раціонального вибору vs інституціоналізм, позитивізм vs постмодернізм тощо. Ці конфлікти й спонукали соціологів до сумнівів стосовно ідеї кумулятивного росту знань як позитивістського ідеалу науки. Зокрема, прихильники постпозитивізму зображували його як вияв прогресу, що має витіснити позитивізм. Але позитивізм, постпозитивізм та інші метатеоретичні позиції мали власні питомі стандарти наукового прогресу. Тому будь-яка змагальна зміна метатеоретичної позиції у соціології не могла бути одностайно визнаною «прогресом» з боку всіх соціологів, що неминуче призводило до протистояння між ними.

Вияв метатеоретичного конфлікту Зелдич вбачав і в дилемі, яку постпозитивізм створив для соціології. З одного боку, постпозитивізм, «як видається, передбачає радикальний суб'єктивізм і, отже, радикальний релятивізм факту, що зводить науку загалом і соціологію зокрема суто до пустопорожніх балачок ...[що] схилило деяких соціологів до нового виду оптимізму, ґрунтованого на свободі від «гніту» будь-якого єдиного способу думки»; з іншого боку, «це схилило багатьох інших до глибокого песимізму щодо сучасного стану та майбутніх перспектив соціології» [Zelditch, 1992: p. 416]. Але, попри зауваження «дилему», Зелдич не мав наміру спростовувати постпозитивізм загалом, бо визнавав його базові принципи незаперечними. Песимізм щодо соціології він вважав наслідком прийняття «марних та необґрунтованих гіпотез про холізм, когерентність та тяглість центральних теоретичних сутностей постпозитивізму — таких сутностей, як «парадигми»» [Zelditch, 1992: p. 416]. Деконструкція цих сутностей розглядається як чинник значного звуження масштабів ірраціональності науки, що передбачалася у постпозитивізмі. Водночас визнається, що аналітична деконструкція парадигм навряд чи забезпечить трансцендентні стандарти для оцінювання міри теоретичного зростання та допоможе подолати ірраціональність дослідників у виборі теорії з-поміж наявних.

Відтак Зелдич дуже впевнено декларує свої цілі. По-перше, він має на меті детально й виразно артикулювати базові принципи постпозитивізму. По-друге, має визначити постпозитивістські умови, на підставі яких вибір теорії з наявних міг би вважатися раціональним чи нераціональним (у тому сенсі, чи ґрунтується на міркуваннях та доказах), а зміна теорії — ідентифікуватися як зростання або його відсутність (у тому сенсі, що існують сумірні стандарти прогресу для різних теоретизувань).

Попри власне прагнення концептуально увиразнити постпозитивістські стрижневі постулати, Зелдичу, за його словами, було незрозумілим лишень, чи визнавали б одні й ті самі центральні принципи постпозитивізму самі чільні постпозитивісти. Серед останніх він згадує філософів та істориків науки П. Ферабенда, Н. Гудмена, Т. Куна, І. Лакатоса, В.В.О. Квайна, С. Тулміна, П. Вінча, пізнього Л. Вітгенштайна, а також соціологів — Дж. Александера і навіть Т. Парсонса. Себто постпозитивізм загалом розглядається як доволі неоднорідна загальнонаукова метатеоретична позиція. Попри цю неоднорідність, Зелдич ризикнув презентувати власне узагальнення і тлумачення базових принципів постпозитивізму для соціології (табл. 1).

Таблиця 1

«Центральні принципи постпозитивізму» для соціології за М.Зелдичем (1992)

Принцип	Пояснення
(1) «...всі факти є теоретично-навантаженими» [Zelditch, 1992: p. 429].	«Факт загалом є теоретично навантаженим в тому сенсі, що теорії керують добром фактів і факти категоризуються теорією; навіть методи якими факти спостерігаються, залежать від теорій (наприклад, теорій вимірювання, конструювання анкети, інтерв'ювання, шкалування, факторного аналізу тощо)» [Zelditch, 1992: pp. 416–417].
(2) «...теорія є слабо детермінованою фактами» [Zelditch, 1992: p. 429].	«...вплив фальсифікації на теорію залежить від зв'язку теорії із мережею інших теорій (включно з теорією вимірювання). Гіпотезу, яку не було підтверджено, завжди можна зберегти через поправки в якомусь місці в мережі споріднених теорій» [Zelditch, 1992: p. 417]. «...загалом поняття “перевірюваності”, на яке спирається поняття емпіричного значення, є проблематичним. Частково це пов'язане з несумірністю, оскільки невизначеність перетворення, відсутність спільних засновків будь-якого міркування та відсутність спільних стандартів оцінювання означають, що різні теорії добирають різні факти як релевантні. Справді, навіть ті самі факти можуть мати різні значення в різних теоріях, а “тести” конкурувальних теорій оцінюються за різними критеріями успіху та невдачі» [Zelditch, 1992: p. 417].
(3) «...не існує теорії без пресупозицій» [Zelditch, 1992: p. 429].	«...“теорії” цієї мережі й собі є навантаженими метатеорією. Себто цінності (цілі, критерії оцінювання), пресупозиції та настанови також є невіддільними елементами в побудові теорій. Навіть ціннісна нейтральність є цінністю» [Zelditch, 1992: p. 417]. «...самі теорії є навантаженими метатеорією...» [Zelditch, 1992: p. 429].
(4) «...відсутність поза межами теорії трансцендентних мов, засновків або стандартів» [Zelditch, 1992: p. 429].	«...не існує понять, стандартів чи принципів, які є зовнішніми щодо метатеоретичних структур. Не існує трансцендентних засновків для міркувань, немає трансцендентної мови, якою можна було б перекласти терміни двох різних метатеоретичних структур, і немає трансцендентних стандартів, за допомогою яких можна було б розв'язувати суперечності між ними щодо емпіричного змісту фактів» [Zelditch, 1992: p. 417].
(5) «...пресупозиції, поняття, цілі, цінності, настанови й т.ін. є неемпіричними» [Zelditch, 1992: p. 429].	«Метатеорія включає: цілі дослідження; пресупозиції стосовно природи дієвця, дій та порядку й стосовно онтології та епістемології, що лежать в основі будь-якого методу їх дослідження, разом із цілком специфічними та конкретними настановами, які безпосередньо визначають побудову специфічних емпіричних теорій та проведення конкретних емпіричних досліджень; та критерії оцінок розв'язання проблем» [Zelditch, 1992: p. 415].
(6) «...з огляду на (1)–(5) разом узяті, ... в усіх емпіричних знаннях є неемпіричні елементи» [Zelditch, 1992: p. 429].	«...теорія та метатеорія є немінучими елементами у спостереженні фактів» [Zelditch, 1992: p. 416]. «Мало того, що всі факти є теоретично-навантаженими, вся теорія є метатеоретично-навантаженою» [Zelditch, 1992: p. 422].

Зокрема, принцип теоретичної зумовленості фактів передбачає, що вони категоризуються з огляду на предметні теорії щодо певного досліджуваного та спостережуваного соціального феномену, а також допоміжні теорії щодо методів відповідного спостереження. Принцип слабкої емпіричної детермінованості теорії є інтерпретацією тези Дюгема–Квайна про можливість вберегти будь-яку гіпотезу від спростування доконаними фактами. Таке уможливорюється через відповідні зміни тієї теоретичної системи, в межах якої ця гіпотеза була висунута. Водночас проблематичність емпіричної перевірки теорій пов'язується із взаємно несумірними засновками, стандартами та критеріями успішності їх тестів. Згідно з принципом метатеоретичної зумовленості теорії, її розбудову спрямовує метатеорія — цінності, цілі, критерії оцінювання, пресупозиції та настанови теоретизування. Принципи неемпіричної природи цих метатеоретичних складників та неминучості таких неемпіричних елементів в емпіричних знаннях увиразнюють функції теорії та метатеорії у перебігу продукування зазначених знань.

Зрештою, принцип відсутності поза межами теорії трансцендентних підвалів для метатеоретичних структур з відмінними цінностями, поняттями, пресупозиціями та настановами означає визнання неунікненності проблеми непримиренного протистояння між ними:

«Протистояння між метатеоретичними структурами є непримиренними, тому що вони є «несумірними», а конфлікт щодо цінностей, пресупозицій та самих стандартів існує поза будь-яким зверненням до доказів, оскільки постпозитивізм, як позитивізм, припускає, що неемпіричні елементи емпіричного знання не передбачають поправок» [Zelditch, 1992: p. 417].

Зелдич бачить два наслідки несумірності метатеоретичних структур та водночас неможливості вносити в них поправки. По-перше, брак раціональних підстав для вибору соціологами із наявних конкуруювальних теорій кращої, тобто відсутність підстав, ґрунтованих на міркуванні та доказах. По-друге, відсутність трансцендентного стандарту для оцінювання міри «зростання» соціологічної науки у випадку, коли одна метатеоретична структура її витісняє іншу. Поняття «зростання» або «просування вперед» передбачає, що для оцінки зміни у соціології при переході від однієї метатеоретичної структури її до іншої потрібен певний трансцендентний стандарт, незалежний від них обох. За відсутності такого стандарту вважається неможливим описувати такі наявні зміни як «просування вперед», що послаблює претендування соціології на науковий статус. Відтак зміни або узгодження метатеоретичних структур у ній зазвичай трактуються як наслідок дії не «внутрішніх» наукових, а радше «зовнішніх» причин, тобто соціальних, економічних чи політичних чинників.

Мінливість метатеоретичних структур у соціології Зелдич трактує у поняттях Лакатосової методології аналізу наукових дослідницьких програм. Він констатує фактичну вразливість соціологічних гіпотез — особливо елементів, належних до «ядра» метатеоретичних структур, оточених «захисним поясом». Але це не означає, що одні соціологічні метатеорії безповоротно витісняються іншими. З 1960-х років у соціології спостерігається радше зростання числа несумірних і принципово закритих для поправок метатеоретичних структур та нерозв'язні

суперечності між ними. Зелдич зауважує сприйняття цього стану більшістю соціологами як «кризи», зокрема, песимістичні характеристики його як «глухого кута» (Т. Скочпол) та «дезінтеграції» (Дж. Тернер) соціологічної науки.

Протистояння двох, ба й більше метатеоретичних позицій у певному ареалі дослідження Зелдич вважає завадою зростанню навіть у межах окремих метатеоретичних структур. Він вбачає тут дію «закону дебатів Грешема», згідно з яким «поганими дебатами витісняються добрі». Зокрема, у соціології «дискусія щодо ... отриманих даних буде стосуватися не результатів, а радше природи дослідів» [Zelditch, 1992: p. 418]. Понад те, неконструктивний перебіг цієї дискусії розглядається як наслідок дії соціологічного різновиду «принципу Пітера»: «емпіричні протиріччя між дослідниками, які відрізняються метатеоретичними позиціями, як правило, піднімаються до рівня своїх метатеоретичних відмінностей, коли вони стають і залишаються нерозв'язними. Це — тенденція змушувати всі дебати повертатися до перших принципів...» [Zelditch, 1992: p. 418]. Через велику заклопотаність соціологів «першими принципами» їхні метатеоретичні традиції вважаються лишень зрідка відповідними критеріям нормальної науки (за Т. Куном), яка, щоби функціювати, повинна приймати такі принципи як належне. Попри це, Зелдич бачив певні перспективи раціональності в соціології — в тому сенсі, що принаймні деякі метатеоретичні конфлікти в ній можуть розв'язуватися через звернення до міркувань та доказів. Він також вважав за можливе визначати деякі зміни в метатеоретичній позиції за сумірними стандартами «прогресу».

Підставою для цих сподівань було переконання, що радикальний релятивізм у соціології, уможливлений постпозитивізмом, щонайменше є похідним від центральних принципів останнього (табл. 1). Натомість витоки радикального релятивізму Зелдич вкотре пов'язує із «невиправданими та необов'язковими припущеннями» про когерентні та дискретні базові теоретичні сутності. Йому знову йдеться про «одну з характерних помилок раннього постпозитивізму»: розглядати всі різновиди теоретичної діяльності як такі, що буцімто становлять єдину когерентну цілісність і є схожими за своєю природою, функціями, умовами оцінювання та мінливістю в часі. Це стосувалося особливо випадку з «парадигмами», які Т. Кун розглядав холистично.

Подібний холізм постпозитивізму в інтерпретаціях теоретичних сутностей на кшталт парадигм критикували від початку 1960-х років, ба й ще раніше. Зелдич теж оспорував два припущення холистсько-орієнтованих постпозитивістів стосовно парадигми. Передусім він вважає сумнівним припущення, що «парадигма» означає «консенсус» в науці: необхідність узгодження деяких речей у будь-яких раціональних дискусіях не означає, що всі послідовники певної теоретичної стратегії мають щодо всього дійти згоди чи навіть що є якась річ, з приводу якої вони всі дійшли згоди. Не менш сумнівним Зелдичу видається й припущення про «сакральність парадигм»: те, що пресупозиції є об'єктами віри, бо не можуть тестуватися безпосередньо без утворення логічної помилки, наражається на ставлення до них будь-якої конкретної особи, яке може бути вельми прагматичним. Загалом відмова від холистичного трактування «парадигм» сприяла аналітичній деконструкції їх та подібних сутностей, що призведе-

ло до різних уявлень про диференційованість теоретичної діяльності та визнання існування в ній різних рівнів.

У цьому ж контексті Зелдич розглядає метатеорії як певні аналоги парадигм і заперечує постійну цілісність, когерентність та цілковиту несумірність їх. Звідси він припускає лишень часткову (не)сумірність та принципову (не)припустимість поправок альтернативних версій соціологічної метатеорії. З цим припущенням пов'язані певні можливості для концептуальної інтеграції та оцінювання прогресу метатеоретичних структур: «... можна принаймні на певний час розв'язати конфлікти між ними через звернення до міркувань та доказів. Понад те, принаймні тимчасово можна визначити зміни в них як зростання за деяким сумірним стандартом» [Zelditch, 1992: p. 420]. Утім, зауважені можливості не перебільшуються і не переоцінюються. Їх реалізація, як запевняє Зелдич, може тільки звузити масштаб ірраціональності пропорційно емпірично спостережуваній подібності між конкурувальними метатеоретичними структурами. Тобто на повне усунення ірраціональності у виборі найкращої із низки теорій та в оцінюванні метатеоретичних змін у соціології не слід сподіватися.

Недостатня раціональність метатеоретичного дискурсу соціології певною мірою компенсується на рівні колективного теоретизування. Єдиний контекст для оцінювання в разі відсутності емпіричного підтвердження певної теорії забезпечують мережі концептуально взаємопов'язаних і споріднених теорій. Ідеться про теоретичні дослідницькі програми, що є базовими одиницями для постпозитивістського аналізу зростання науки. Власне вони контекстуально і концептуально зумовлюють реагування розробника теорії на dokonані емпіричні факти, аномальні щодо її тверджень (рис.). Зелдич доповнює попереднє пояснення з боку Вагнера та Бергера (1986) варіантів реагування розробника теорії на емпіричні аномалії, які фальсифікують гіпотезу, побудовану на ній. Він увиразнює залежність вибору розробником теорії цих варіантів від зв'язків «теорія–докази» та «теорія–теорія» в структурі теоретичної дослідницької програми.

Ситуація оцінювання спростувань теорій протиставляє їх іншим теоріям. З огляду на важливість теорій для спостережень, застосувань та інтервенцій, відмова від емпірично оскарженої теорії бачиться можливою лишень за наявності такої, що перевершує її, альтернативи. Коли ж така альтернатива відсутня, емпіричні аномалії зазвичай тимчасово ігнорують або ухиляються від них за допомоги *ad hoc* пояснень. Утім, останнє не вважається достатньо прийнятним серед науковців: «... постпозитивізм перейняв від позитивізму загальну неприязнь до *ad hoc* пояснень. Вимога щодо додаткового значення..., тобто пояснення, що пояснюють більше, ніж окреме відкриття (particular finding), яке їх мотивувало, — насправді є однією з найпотужніших сил, що сприяють зростанню теоретичних дослідницьких програм» [Zelditch, 1992: p. 422]. Отож за відсутності підстав на таку амбітну претензію розробник тестованої теорії може вдатися до критики методів спостереження та виведення емпіричної аномалії, що суперечить його теоретичному доробку. В цьому випадку підсумок змагання за наукове визнання бачиться залежним від мір усталення й поширення методів в інших спостереженнях та дослідницьких практиках або від міри концептуальної інтеграції тестованої теорії в теоретичний дискурс дисципліни:

«Методи, як правило, виправдовуються не перевірюваною теорією, а допоміжними теоріями (про конструювання анкети, опитування, валідність тощо). Якщо ці допоміжні теорії використовувались у багатьох інших теоріях, виправдання яких, отже, залежать від них, важче відмовитися від усталеного методу, ніж від нової теорії. ... З іншого боку, якщо фальсифіковувана гіпотеза передбачає багато теорій у взаємопов'язаній мережі, тоді як методи є новими і неперевіреними, ймовірно, теорія може зберегтися, а методи — модифікуватися. ... Найбільш проблемним є той випадок, коли і теорія і метод є новими» [Zelditch, 1992: p. 422].

Загалом підсумки перевірки теорії в таких випадках залежать від зміщення балансу визнання на користь теоретичної/методичної інновації/традиції у середовищі прихильників теоретичної дослідницької програми та наукових колах. При цьому Зелдич не вважає, що, віддаючи перевагу усталеному методу та допоміжній теорії, котра виправдовує його, ви відмовляєтесь від принципу перевірюваності як критерію оцінювання теорії. Якісне посилення методу та допоміжної теорії, що лежить у його основі, трактується тут як певне наполегливе й дуже буденне дослідження, що виявляє корисність їх. Відтак Зелдич завважив досить коротке життя певних методів у соціології, корисність яких видалася непереконаливою для дослідницької спільноти. Поряд із тим, попри твердження постпозитивістів про витривалість гіпотез, у соціології їх теж доволі легко відхиляють, і це вимагає модифікації їхнього вихідного теоретичного підґрунтя для досягнення його відповідності емпіричним даним.

Зауваження важливості зв'язків «теорія–теорія» у структурі теоретичної дослідницької програми не означає, що Зелдич вважає зайвими в ній зв'язки «теорія–докази» та емпіричні спостереження при оцінюванні теорії. Спостережувана емпірична аномалія може не зобов'язувати теоретика до модифікації його оспореної теорії, але зазвичай вимагає певного перевиправдання у системі теорій, фальсифікованих нею. Звідси важливим наслідком для постпозитивістського розуміння зв'язку між теорією та метатеорією тут є припущення непрямого впливу результатів емпіричного дослідження на метатеоретичні структури, що навіть може призвести до їх модифікації. Тобто йдеться про значно складнішу роль перевірюваності в науці, ніж свого часу уявляли ранні позитивісти.

Функційна аналогія парадигм та дослідницьких програм

Більш ніж десятиліття поспіль Дж. Бергер, Д. Вілер та М. Зелдич зосередили увагу на рецепції в соціології ідеї Т. Куна про залежність теоретичного прогресу в науці від наявності у ній парадигм. За власним зізнанням, вони вдалися до цього розгляду під враженням від здійсненої С. Коулом фундаментальної та переконливої аргументації слушності цієї Кунової ідеї для соціологічної науки. Слідом за Куном він імпліцитно припускав, що парадигма є водночас і необхідною, і достатньою умовою зростання наукових знань [Cole, 2001]. Відтак неодмінною умовою прогресу наукової дисципліни він вважав її ядро майже загальновизнаних теорій, методів та парадигм.

Свого часу Кун та інші дослідники науки вживали термін «парадигма» у різних значеннях, і неоднозначність стосувалася радше вузького чи широкого розуміння поняття парадигми, ніж її функцій. Коул, а за ним Бергер, Вілер та Зелдич використовують цей термін в одному з його відносно широких значень, що стосується передусім функцій парадигм. Ідеться про парадигми як «визнані усіма наукові досягнення, що впродовж певного часу надають науковому співтовариству модель постановки проблем та їх розв'язання»¹ [Кун, 2001: с. 9]. Цю, почасти артикульовану Куном, функційність парадигм в науковій дисципліні власне й увиразнюють та пояснюють Коулові аргументи на користь парадигмальної інтерпретації прогресу соціології. Отже, Бергер та його колеги кажуть про спільну аргументацію Куна–Коула, в якій постульовано функції парадигми у науковій дисципліні (табл. 2).

Загалом Коулова інтерпретація Кунових ідей може бути зведена до розгалуженого твердження: за наявності власних парадигм наукова дисципліна вважається здатною визначити, (1) які проблеми є теоретично (не)значущими, (2) які теоретично значущі проблеми є (не)розв'язаними, (3) які нерозв'язані проблеми є (не)розв'язуваними, а також (4) узгодити пізнавальні стандарти, ґрунтовані на міркуванні та доказах, за допомоги яких можна оцінити, які розв'язки проблем є (не)прийнятними.

Водночас Коул суттєво доповнив інтерпретацію функції парадигм, яка полягає у створенні можливостей для оцінювання конкурувальних теоретичних формулювань при розв'язанні наукових проблем. Підґрунтям цього доповнення стали ідеї Куна про те, що за допомоги парадигм дослідники визначають наукові проблеми у термінах теоретичної значущості, яка водночас є критерієм вибору досліджуваної проблеми. Але Коул відхилився від Кунових ідей, коли стверджував, що парадигми також уможливають і мотивують пошук, ідентифікацію та розроблення так званих «стратегічних вузлів дослідження» — ділянок, «у яких результати мають високу теоретичну віддачу, дозволяючи нам розрізнити, яке з двох або більше конкуруючих пояснень є гідним довіри» (цит. за: [Berger, Willer, Zelditch, 2005: p. 129]). Себто «стратегічні вузли дослідження» забезпечують високу теоретичну віддачу завдяки тому, що генерують емпіричні докази, здатні підвищити переконливість одного теоретичного формулювання і зменшити — іншого чи кількох інших.

1 Характеристики, форми репрезентації та функції зазначених наукових досягнень конкретизуються так: «... досягнення, які протягом якогось часу певне наукове співтовариство визнає основою для розвитку його подальшої практичної діяльності. У наш час такі досягнення викладають, хоча рідко в їхній первісній формі, підручники... До того, як такі підручники стали загальнопоширеними..., аналогічну функцію виконували відомі класичні праці вчених... Тривалий час вони неявно визначали релевантність проблем і методів дослідження кожної галузі науки для наступних генерацій вчених. Це було можливим завдяки істотним особливостям цих праць. Їх створення було досить безпрецедентним, щоб надовго відвернути вчених від конкурувальних моделей наукових досліджень. Водночас вони були достатньо відкритими, щоб у їхніх рамках нові генерації вчених могли знайти для себе будь-які нерозв'язані проблеми» [Кун, 2001: с. 21]. Тобто йдеться про перетворення визначних досягнень певної науки в узвичаєні приклади або взірці практики наукових досліджень.

Таблиця 2

Функції парадигми у науковій дисципліні за Т. Куном та С. Коулом
[Berger, Willer, Zelditch, 2005: pp. 129–130]

Функція	Пояснення
Визначення теоретичної значущості наукових проблем	Парадигми дають дослідникам можливість розробляти царини науки та визначати, які наукові проблеми у них є або не є теоретично значущими. Згідно з критерієм теоретичної значущості науковці можуть вибрати ті з наукових проблем, які мають найбільшу теоретичну користь. У рамках парадигми дослідники не намагаються формувувати наукові проблеми, які не можуть бути сформульовані в її термінах та на її принципах. Відтак прихильність до парадигми відділяє наукову дисципліну від не мотивованих пізнавально проблем, які не розвиватимуть її, хоч би якими соціально важливими вони були. Без парадигм у науковій дисципліні можна було б порушувати проблеми, які мають невелику теоретичну користь і нічого не роблять для її розвитку. Наукова проблема має значущість через своє відношення до парадигми і не має цієї значущості поза парадигмою.
Ідентифікація розроблюваності наукових проблем	Парадигми породжують «нормальну науку» за Куном, яка є успішною завдяки здатності науковців регулярно добирати проблеми, розв'язувані за допомоги концептуальних та інструментальних технік, близьких до тих, що вже існують. Парадигма є підтвердженням як розроблених проблем, так і проблем, які належить розробляти. Її концептуальні та методологічні ресурси перетворюють деякі нерозроблені проблеми на розроблювані. Як стверджував Кун, існування парадигми обіцяє успіх у проблемах, які можна розробляти з її концептуальними та методологічними ресурсами. Коли є сподівання на успіх, можна реалізовувати постійні програми досліджень, навіть якщо очікувані результати є непевними та високовитратними. Без парадигм часто порушуються проблеми, які не можна розробляти, тоді як інакші важливі проблеми, розв'язання яких може потребувати вагомих витрат часу, грошей та праці, ігнорують.
Оцінювання конкурувальних теоретичних формулювань при розв'язанні наукових проблем	Наука з ядром майже загально визнаних парадигм також набуває спільних пізнавальних стандартів, за допомоги яких можна оцінити розв'язання наукових проблем. Себто добре розроблені парадигми забезпечують консенсусні стандарти оцінювання, що вможливають здатність науковців розрізняти, яке з двох або більше конкурувальних теоретичних формулювань є найбільш достовірним. Конфлікти між двома чи більше конкурувальними теоретичними формулюваннями розв'язуються шляхом звернення до спільних, суто пізнавальних стандартів міркування та доказів, а не внаслідок впливів непізнавальних соціальних, економічних чи політичних чинників у перебігу ідеологічної боротьби. Іншими словами, парадигми дають змогу науковцям дійти згоди про те, як розрізнити, яка з двох чи більше конкурувальних теорій є найбільш достовірною на підставі міркування та доказів. Без ядра майже загально визнаних парадигм не існує згоди щодо пізнавальних стандартів і немає раціональних підстав для вибору найкращої з-поміж низки альтернативних теорій. Тоді конкуренція між теоріями стає непримиренною або узгоджується лише політичною боротьбою, а не зверненням до міркування та доказів.

Забезпечення теоретичного зростання наукової дисципліни загалом	Унаслідок сукупного виконання функцій визначення теоретичної значущості та ідентифікації розроблюваності наукових проблем, а також оцінювання при розв'язанні їх конкурувальних теоретичних формулювань парадигми забезпечують теоретичне зростання науки. Завдяки парадигмам науковці зосереджуються на теоретично значущих, розв'язуваних, нерозв'язаних проблемах та мають консенсусні стандарти, за допомоги яких можна оцінити їх розв'язання. Коли можна визначити теоретичну значущість проблем, порушувати проблеми мають (деколи особливо високу) теоретичну віддачу, бо завбачують конкурувальні теоретичні формулювання розв'язань. Коли можливо визначити, які проблеми є розв'язуваними, для їх розв'язання започатковуються вагомі теоретичні та дослідницькі програми. Якщо стандарти оцінки є консенсусними, є раціональні підстави для розв'язання конкуренції серед теорій, і враховуючи, що питання щодо підвалин приймаються як належне, є диспути між теоріями, а не дебати з приводу підвалин дисципліни. З усіх цих причин за наявності парадигми у дисципліні спостерігається теоретичне зростання. Зрештою, парадигми не лишень відображають «прогрес», а й відіграють головну роль в урахуванні того факту, що дослідження в дисципліні є «кумулятивними».
---	--

В аргументації Куна–Коула парадигми визначено як водночас необхідну й достатню умову не лише теоретичного прогресу наукової дисципліни, але й когерентності її: «Без парадигм дисципліна не робить прогресу... Існує безперервний конфлікт, конфлікт є загрузлим у питаннях підвалин, і при цьому дисципліна безперервно перебудовується від підвалин... » [Berger, Willer, Zelditch, 2005: р. 130]. Описана ситуація нерозв'язного і непозбутнього конфлікту щодо вихідних засад вважається притаманною соціології, якій особливо бракує добре розроблених парадигм та ядра майже загально визнаних теорій. Зрештою, Коул зауважує і пояснює передумови та вияви такої гаданої парадигмальної недорозвиненості та стагнації соціології (табл. 3).

Соціологічна наука, як бачиться, перебуває у стагнації внаслідок відсутності у ній ядра майже загально визнаних парадигм. Без добре розроблених парадигм у соціології вкрай складно адекватно визначати теоретичну значущість наукових проблем, доволі рідко трапляється звернення до стратегічних вузлів емпіричного дослідження, а накопиченим вислідам емпіричних результатів властива не-когерентність. Коул мало сподівається на розвиток парадигм та подолання цієї стагнації в соціології, передусім через рефлексійність соціологічного пізнання: в його перебігу соціологи самі є суб'єктами відповідного досвіду, досвідчують соціальні феномени, які вони водночас вивчають, або залучаються до них і через це добирають наукові проблеми для вивчення, способи проведення дослідження та теорії радше з огляду на «непізнавальні», ніж на «пізнавальні» чинники — себто здебільшого керуються особистими, соціальними, економічними та політичними чинниками, а не суто науковими міркуванням та доказами.

Бергер, Вілер та Зелдич категорично не погодилися із цим Коуловим песимістичним поглядом на соціологію, який, з їхніх слів, щонайменше вводить в оману, а щонайбільше — вселяє безпорадність, безнадію та необґрунтований відчай. Але вони водночас доволі диференційовано сприйняли аргументи Коула: передусім

не заперечували, що в соціології бракує осердя майже загальновизнаних парадигм та не оскаржували, що добре розроблені парадигми можуть бути достатньою умовою її кумулятивного теоретичного зростання. Але натомість під сумнів ставилося Коулове ствердження про загальновизнаність парадигм як необхідну умову зростання соціологічних теорій. Зокрема, Берґер та його колеги зауважили суттєве теоретичне зростання в соціології й попри відсутність у соціологів ядра майже загальновизнаних парадигм. Відтак вони констатували наявність у соціології інших, менших за предметним масштабом теоретичних структур, які виконують функції добре розроблених парадигм у соціологічному теоретизуванні та емпіричних дослідженнях та є достатніми для теоретичного поступу. Йшлося про теоретичні дослідницькі програми, які об'єднують невеликі наукові спільноти дослідників подібно до того, як ядро загальновизнаних парадигм, за їх наявності, уможливило б об'єднання наукової дисципліни загалом. Як запевняли стенфордські соціологи, теоретичні дослідницькі програми виконують багато функцій для учасників програми, аналогічних функціям парадигми для представників наукової дисципліни, зауваженням Куном та Коулом (табл. 2):

Таблиця 3

Передумови та вияви парадигмальної недорозвиненості та стагнації соціології, зауважені С. Коулом [Berger, Willer, Zelditch, 2005: p. 130]

Вияв	Пояснення передумов
Рефлексійна природа соціології, непізнавальні критерії пізнання, брак парадигм(-и)	«... природа соціології як предмета є такою, що є мало майбутніх перспектив парадигм, що зароджуються в цій дисципліні. Соціологія є рефлексійною наукою: вона вивчає щось водночас дане її дослідникам у досвіді. Їхній досвід забарвлює його вивчення. Тому непізнавальні критерії домінують над тим, що вивчають, як його вивчають і як результати його дослідження оцінюються. Тому парадигми в ній не лише відсутні, а й навряд чи колись розвиватимуться».
Брак досліджень про стратегічні вузли дослідження, неповна специфікація соціологічних досліджень	«... оскільки соціологи часто обирають свої об'єкти дослідження внаслідок непізнавальних впливів, вони зрідка досліджують стратегічні вузли дослідження... Звичайно не знайдеш соціологічні дослідження, в яких визначено важливу теоретичну чи емпіричну проблему, описано можливі розв'язання цієї проблеми, а потім сплановано емпіричне дослідження, яке дасть змогу генерувати докази, здатні підвищити переконливість одного з можливого розв'язання та зменшити переконливість іншого».
Безсистемність та некогерентність емпірики у соціології	«... не лише відсутність теоретичного прогресу в соціології, а також те, що збирання фактів є несистематичним, не зосередженим та майже випадковим, а зібрані факти є розрізненими, непов'язаними між собою та некогерентними...».

«Стратегії та теорії програми визначають, що є і не є теоретично значущими проблемами; її концептуальні та методичні ресурси детермінують, що є, а що не є розроблюваними проблемами; учасники програми поділяють спільні пізнавальні стандарти для оцінювання розв'язків її проблем. Таким чином, учасники мають змогу ідентифікувати та розробляти вузлові ділянки, де провадяться

стратегічні дослідження, вони успішно розв'язують [конфлікт] між конкурувальними теоріями, їхні підстави для цього є раціональними, а їхні теорії зростають» [Berger, Willer, Zelditch, 2005: p. 131].

З цього погляду, теоретичні дослідницькі програми у соціології функціують на кшталт парадигм «нормальної науки» (за Куном). Але якщо наукові парадигми зазвичай претендують на загальне визнання всіх дослідників певної галузі науки, то теоретичні дослідницькі програми можуть претендувати на локально-предметну прийнятність для своїх учасників і прихильників. Адже функціонал кожної з цих програм обмежений предметним масштабом певної актуальної наукової проблематики і не поширюється на цю науку загалом. За великої чисельності теоретичні дослідницькі програми можуть сукупно охоплювати предметне поле сучасної соціології та сприяти поступу її теорій внаслідок локальних реалізацій функцій парадигм.

Понад те, простежуються й певні аналогії у функціях і парадигм, і теоретичних дослідницьких програм, і метатеорій. Зокрема, метатеорії, якими дослідники керуються в теоретизуванні, складаються із настановчих положень про те, які теоретичні проблеми та питання слід досліджувати, які варіанти розв'язань їх варто пропонувати та який поняттєвий апарат треба використовувати для побудови цих розв'язань [Wagner, 2007: pp. 274–281]. Метатеорії спонукають дослідників використовувати у своїх дослідженнях певні види понять, дотримуватися іноді якихось принципів при їх розробленні в концептуалізаціях та спиратися на відповідні критерії оцінювання запропонованих пояснень досліджуваної проблематики. Метатеорія також визначає те, що соціологи повинні розглядати як «реальне» або «важливе» при дослідженні соціальних феноменів: наприклад, вивчати об'єктивні/суб'єктивні феномени, брати до уваги «макро»/«мікро» процеси. Проведення соціологічних досліджень неминуче складається із вибору дослідником альтернативних відповідей на ці та багато інших подібних ключових питань, з огляду на свої експліцитні чи імпліцитні¹ метатеоретичні уподобання. Метатеоретичні твердження, подібно до функціоналу парадигмальних моделей чи стратегій дослідницької програми, теж слугують керівними принципами усіх цих ключових селективних дій соціологів у перебігу досліджень.

Подібно до парадигмальних моделей, метатеоретичні положення претендують на те, щоби бути настановчими для соціологів, вважатися всеосяжними за предметним масштабом і застосовуватись до кожного досліджуваного соціального феномену. Водночас метатеоретичні положення за своєю суттю не підлягають емпіричній перевірці в прямому сенсі, подібно до тверджень «жорсткого ядра» та «негативної евристики» дослідницьких програм (детальніше про ці складники дослідницьких програм див.: [Резнік, 2021: сс. 113–115]). Положення метатеорії виражають те, що соціологи передусім повинні цінувати у своїх дослідженнях, і в цій якості — як твердження про певні цінності або вираження

1 Уподобані соціологами метатеоретичні положення доволі часто презентуються у працях їх фундаторів лише невиразними (vague) термінами, неявно транслюються у перебігу фахової освіти та залишаються цілком імпліцитними в дослідницькій роботі.

цінності — безпосередньо не підлягають емпіричній перевірці. Соціологи не в змозі довести валідність уподобаних положень метатеорії, але радше використовують їх при визначенні того, які теоретичні твердження мають підлягати такій перевірці. Себто вони керуються метатеоретичними принципами при конструюванні та перевірці емпірично оцінюваних теоретичних тверджень. Лишень у такий спосіб опосередковано з'ясовується корисність метатеоретичних положень у розробленні теоретичних пояснень — коли останні виявляються релевантними у пізнанні соціальної реальності.

Висновки

Стенфордські соціологи Бергер, Зелдич та Вагнер впродовж понад трьох десятиліть здійснили амбітну та плідну спробу рецепції загальнонаукової методології постпозитивізму в соціології. У 1970-ті роки ці дослідники почали застосовувати альтернативні ідеї наукової парадигми та дослідницької програми у власних дослідженнях структури та динаміки соціологічного теоретичного знання. З того часу вони виявляли концептуальні збіжності та можливості поєднання різних альтернативних постпозитивістських підходів у соціологічних студіях. Їхні нетривіальні інтерпретації постпозитивізму постійно розвивалися, поглиблювалися та вкорінювалися у соціологічному дискурсі. З середини 1980-х років соціологи зі Стенфорду увиразнювали метатеоретичні імплікації та застосунки постпозитивістських ідей в соціології, зокрема визначили метатеоретичний функціонал парадигм та дослідницьких програм у соціологічному знанні. На початку 1990-х років було презентовано систематизацію базових принципів постпозитивізму в соціології, які сукупно постулюють наявність в емпіричних соціологічних знаннях неемпіричних елементів. У 2010-х роках було обґрунтовано функційну аналогію парадигм та дослідницьких програм у соціологічній науці. З цього погляду, теоретичні дослідницькі програми уможливають теоретичне зростання соціології, бо на своєму локальному предметному рівні функціують на кшталт загальноновизнаних наукових парадигм. Відтак поступ соціології пов'язується не з украй малоюмовірною з'явою ядра таких парадигм, а з розвитком вже наявних плідних та започаткуванням нових перспективних теоретичних дослідницьких програм. Власне у розробленні та застосуванні методології аналізу цих програм передусім і реалізувалися постпозитивістські уподобання стенфордських соціологів. Відтак подальші розвідки з боку автора статті провадитимуться для вичерпної експлікації зазначеної методології з урахуванням досвіду її доволі тривалого вжитку в соціології.

Джерела

- Кун, Т. (2001). *Структура наукових революцій*. Київ: Port-Royal.
- Пилипенко, В. (2019). Метатеоретичні тенденції у соціології на початку XXI століття. В В.Резнік (ред.), *Соціологічне метатеоретизування: історія та сучасність*. (сс. 319–324). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Резнік, В. (2021). Аналіз дослідницьких програм: соціологічний ракурс. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 104–128. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2021.04.104>.

Berger, J. (1974). Expectation States Theory: A Theoretical Research Program. In J. Berger, Th.L. Conner, M.H. Fisek (eds.), *Expectation States Theory: A Theoretical Research Program*, (pp. 3–22). Cambridge, Mass.: Winthrop.

Berger, J., Wagner, D.G., Zelditch, M. Jr. (1992). A Working Strategy for Constructing Theories: State Organizing Processes. In G. Ritzer (ed.), *Metatheorizing*, (pp. 107–123). Newbury Park, CA: Sage.

Berger J., Willer D., Zelditch M. (2005). Theory Programs and Theoretical Problems. *Sociological Theory*, 23(2), 127–155.

Cole, S. (2001). Why Sociology Doesn't Make Progress Like the Natural Sciences. In S.Cole (ed.), *What's Wrong with Sociology?* (pp. 37–60). New Brunswick, NJ: Transaction Books.

Maines, D.R., Molseed, M.J. (1986). Obsessive Discoverer's Complex and the «Discovery» of Growth in Sociological Theory. *American Journal of Sociology*, 92(1), 158–164.

Parsons, T. (1970). On Building Social System Theory: A Personal History. *Daedalus*, 99(4), 826–881.

Seidman, S. (1986). Is There Theoretical Growth in Sociology? Comment on Wagner and Berger. *American Journal of Sociology*, 92(1), 164–168.

Szmatka, J., Mazur, J. (1996). Orienting Strategies, Working Strategies and Theoretical Research Programs in Social Exchange Theory. *Polish Sociological Review*, 115, 265–288.

Wagner, D.G., Berger, J. (1985). Do Sociological Theories Grow? *American Journal of Sociology*, 90(4), 697–728. DOI: <https://doi.org/10.1086/228142>.

Wagner, D.G., Berger, J. (1986). Programs, Theory, and Metatheory. *American Journal of Sociology*, 92(1), 168–182.

Wagner, D.G. (2007). The Limits of Theoretical Integration. *Social Justice Research*, 20(3), 270–287. DOI:10.1007/s11211-007-0045-9.

Zelditch, M. Jr. (1979). Do Multiple Strategies Converge? *Society*, 16(5), 25–30.

Zelditch, M., Jr. (1991). Levels of Specificity within Theoretical Strategies. *Sociological Perspectives*, 34(3), 303–312.

Zelditch, M., Jr. (1992). Problems and Progress in Sociological Theory. *Sociological Perspectives*, 35(3), 415–431.

Отримано 13.07.2022

References

Berger, J. (1974). Expectation States Theory: A Theoretical Research Program. In J. Berger, Th.L. Conner, M.H. Fisek (eds.), *Expectation States Theory: A Theoretical Research Program*, (pp. 3–22). Cambridge, Mass.: Winthrop.

Berger, J., Wagner, D.G., Zelditch, M. Jr. (1992). A Working Strategy for Constructing Theories: State Organizing Processes. In G. Ritzer (ed.), *Metatheorizing*, (pp. 107–123). Newbury Park, CA: Sage.

Berger J., Willer D., Zelditch M. (2005). Theory Programs and Theoretical Problems. *Sociological Theory*, 23(2), 127–155.

Cole, S. (2001). Why Sociology Doesn't Make Progress Like the Natural Sciences. In S.Cole (ed.), *What's Wrong with Sociology?* (pp. 37–60). New Brunswick, NJ: Transaction Books.

Kuhn, T. S. (2001). *The Structure of Scientific Revolutions*. Kyiv: Port-Royal. [=Кун 2001].

Maines, D.R., Molseed, M.J. (1986). Obsessive Discoverer's Complex and the «Discovery» of Growth in Sociological Theory. *American Journal of Sociology*, 92(1), 158–164.

Parsons, T. (1970). On Building Social System Theory: A Personal History. *Daedalus*, 99(4), 826–881.

Pylypenko, V. (2019). Metatheoretical trends in sociology at the beginning of the XXI century. In V. Reznik (ed.), *Sociological Metatheorizing: History and Present Day* (pp. 319–324). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine, 2019. [=Пилипенко 2019].

Reznik, V. (2021). Analysis of research programs: a sociological perspective. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 104–128. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2021.04.104>. [=Резнік 2021].

Seidman, S. (1986). Is There Theoretical Growth in Sociology? Comment on Wagner and Berger. *American Journal of Sociology*, 92(1), 164–168.

Szmatka, J., Mazur, J. (1996). Orienting Strategies, Working Strategies and Theoretical Research Programs in Social Exchange Theory. *Polish Sociological Review*, 115, 265–288.

Wagner, D.G., Berger, J. (1985). Do Sociological Theories Grow? *American Journal of Sociology*, 90(4), 697–728. DOI: <https://doi.org/10.1086/228142>.

Wagner, D.G., Berger, J. (1986). Programs, Theory, and Metatheory. *American Journal of Sociology*, 92(1), 168–182.

Wagner, D.G. (2007). The Limits of Theoretical Integration. *Social Justice Research*, 20(3), 270–287. DOI:10.1007/s11211-007-0045-9.

Zelditch, M. Jr. (1979). Do Multiple Strategies Converge? *Society*, 16(5), 25–30.

Zelditch, M., Jr. (1991). Levels of Specificity within Theoretical Strategies. *Sociological Perspectives*, 34(3), 303–312.

Zelditch, M., Jr. (1992). Problems and Progress in Sociological Theory. *Sociological Perspectives*, 35(3), 415–431.

Received 13.07.2022

ВОЛОДИМИР РЕЗНІК

Ідеї постпозитивізму у соціології: рецепція Дж. Бергера, М. Зелдича мол. та Д. Вагнера

Дж. Бергер, М. Зелдич та Д. Вагнер здійснили тривалу рецепцію ідей постпозитивізму у соціології. У 1970-х роках ці дослідники почали застосовувати поняття наукової парадигми та дослідницької програми в дослідженнях структури та динаміки теоретичного знання. Вони виявляли концептуальні збіжності та можливості поєднання різних альтернативних постпозитивістських підходів у соціологічних студіях. Від середини 1980-х років — аналізували метатеоретичні імплікації постпозитивістських ідей в соціології, визначили метатеоретичний функціонал парадигм та дослідницьких програм. На початку 1990-х років — систематизували базові принципи постпозитивізму в соціології (наявність в емпіричних соціологічних знаннях неемпіричних елементів, всі факти є теоретично-навантаженими, всі теорії є метатеоретично-навантаженими). У 2010-х роках — виявили функційну аналогію парадигм та дослідницьких програм у соціології. Теоретичні дослідницькі програми на своєму локальному предметному рівні функціують як загальновизнані наукові парадигми і сприяють теоретичному зростанню соціології.

Ключові слова: позитивізм, постпозитивізм, наукова парадигма, теорія, метатеорія, дослідницька програма, емпіричне дослідження

ВЛАДИМИР РЕЗНИК

Идеи постпозитивизма в социологии: рецепция Дж. Бергера, М. Зелдича мл. и Д. Вагнера

Дж. Бергер, М. Зелдич и Д. Вагнер осуществили длительную рецепцию идей постпозитивизма в социологии. В 1970-х годах эти исследователи начали использовать понятия научной парадигмы и исследовательской программы в исследованиях структуры и динамики теоретического знания. Они выявляли концептуальные совпадения и возможности объединения разных альтернативных постпозитивистских подходов в социологических исследованиях.

С середины 1980-х годов — анализировали метатеоретические импликации постпозитивистских идей в социологии, определили метатеоретический функционал парадигм и исследовательских программ. В начале 1990-х годов были систематизированы базовые принципы постпозитивизма в социологии (наличие в эмпирических социологических знаниях неэмпирических элементов, все факты являются теоретически-нагруженными, все теории являются метатеоретически-нагруженными). В 2010-х годах — выявили функциональную аналогию парадигм и исследовательских программ в социологии. Теоретические исследовательские программы на своем локальном предметном уровне функционируют как общепризнанные научные парадигмы и способствуют теоретическому росту социологии.

Ключевые слова: позитивизм, постпозитивизм, научная парадигма, теория, метатеория, исследовательская программа, эмпирическое исследование

VOLODYMYR REZNIK

Ideas of postpositivism in sociology: the reception by J. Berger, M. Zelditch Jr. and D.G. Wagner

J. Berger, M. Zelditch and D.G. Wagner carried out a long-term reception of the ideas of postpositivism in sociology. In the 1970s, these researchers began to apply the concepts of scientific paradigm and research program to studies of the structure and dynamics of theoretical knowledge. They identified conceptual convergences and possibilities of combining various alternative post-positivist approaches in sociological studies. From the mid-1980s, they analyzed the metatheoretical implications of postpositivist ideas in sociology, defined the metatheoretical functionality of paradigms and research programs. In the early 1990s, the basic principles of postpositivism in sociology were systematized (the presence of non-empirical elements in empirical sociological knowledge, all facts are theory-laden, all theories are metatheory-laden). In the 2010s, the functional analogy of paradigms and research programs in sociology was discovered. Theoretical research programs at their local subject level function as universally accepted scientific paradigms and contribute to the theoretical growth of sociology.

Key words: positivism, postpositivism, scientific paradigm, theory, metatheory, research program, empirical research

ІЛЛЯ КОНОНОВ,

доктор соціологічних наук, професор кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (36014, Полтава, вул. Ковалю, 3)

ILLIA KONONOV,

Doctor of Sciences in Sociology, Professor at the Department of Philosophy and Sociology, Luhansk Taras Shevchenko National University (3, Kovaly St., Poltava, 36014)

kononov_if@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-9253-6261>

Політична гегемонія і духовне виробництво на світовій напівпериферії (Внесок у сучасну соціологію школи професора Томаша Зарицького)

Вступ

За останні роки в Польщі з'явилися численні публікації, які стосуються широкого поля проблем — від просторового аналізу суспільного життя [Zarycki, 1997; Zarycki, 2002] до аналізу політичного класу [Smoczyński, Zarycki, 2017; Zarycki, Smoczyński, Warczok, 2022] і особливостей виробництва політичного знання [Warczok, Zarycki, 2016]. Незважаючи на різноманітну тематику, всі ці публікації підбивають підсумки розвитку Польщі після падіння соціалізму. Ще однією обставиною, що їх об'єднує, є фігура професора Томаша Зарицького, який є в них або одноосібним автором, або співавтором, або редактором. Це дає підстави говорити про особливу школу в польській соціології — школу професора Зарицького.

Соціологічний аналіз польської трансформації здійснюється на світовому тлі [Polska jako peryferie, 2016]. Історичний досвід аналізується не фактографічно, а на теоретичному рівні, що зумовлює постійний інтерес до методології. Т. Варчок і Т. Зарицький у передмові до монографії про польську політологію пишуть стосовно своєї настанови: «Її головною методологічною рисою є спроба інновації, яка полягає в поєднанні теоретичного підходу, інспірованого працями французького соціолога П'єра Бурдьє, з підходом, який бере до уваги міжнародний контекст та його імплікації й надихався так званою школою залежності, особливо теорією світової системи Імануїла Валерстайна» [Warczok, Zarycki,

Цитування: Кононов, І. (2022). Політична гегемонія і духовне виробництво на світовій напівпериферії (Внесок у сучасну соціологію школи професора Томаша Зарицького). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 186–NNN, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.03.186>.

2016: s. 10]. Власне, синтез цих двох підходів є характерним для всього доробку школи.

Історичний досвід польського переходу від державного соціалізму до ліберального капіталізму багато в чому є модельним у всесвітньому масштабі. В Польщі виник масовий рух «Солідарність». Польська інтелігенція розробила програму керованого руху до капіталізму, в процесі якого формувалися самі капіталісти. Переважно з інтелігенції в цій країні сформувався правлячий клас, який контролював процес трансформації. Наукова інтелігенція Польщі постійно рефлексує над процесом розвитку своєї країни [Zarycki, Warczok, 2020; Polskie nauki społeczne, 2022]. У цьому сенсі, праці школи проф. Зарицького мають всесвітнє значення. Для України з її прагненням в ЄС тверезий погляд на проблеми наших сусідів є надзвичайно важливим. Варто відзначити відкритість школи проф. Т. Зарицького до діалогу із зарубіжними колегами. Для українських соціологів за нинішніх умов такий діалог з польським колегами був би дуже перспективним. Тим паче, що — маємо ще раз наголосити це — аналізована школа велику увагу приділяє проблемам методології. В уже названих і багатьох інших працях школи на польському матеріалі всебічно розвивається теорія поля Бурдьє, що можна вважати суттєвим внеском у світову соціологію.

Метою статі й буде реконструкція основних теоретичних і методологічних досягнень названої соціологічної школи.

Ми зосередимося на працях, які стосуються аналізу польського політичного класу, виробництва політичного знання і становища Польщі у світовій капіталістичній системі, орієнтуючись першою чергою на три фундаментальні монографії [Polska jako peryferie, 2016; Warczok, Zarycki, 2016; Smoczyński, Zarycki, 2017]. Докладно охопити увесь доробок школи у статті просто неможливо, адже він втілюється в десятці монографій і сотнях статей провідними науковими мовами світу.

Інтелігенція як суб'єкт змін і як джерело формування політичного класу

У сучасній світовій соціології проблема влади є однією з основних. Вельми поширеним став погляд, згідно з яким сучасна влада є прихованою. Вона уникає проявлення свого обличчя. Звідцілью одна з фундаментальних криз сучасного світу — інституційна криза влади [Бауман, Донскіс, 2014: с. 107]. Усе це надає проблемі деякої таємничості. Томаш Зарицький з колегами до неї підходить суто раціонально, спираючись на історичний аналіз польського досвіду порівняно з досвідом інших країн.

Назагал влада розглядається як наслідок обміну капіталами між різними полями в розумінні Бурдьє. Вона як електричний струм, що тече крізь соціальний організм, животворить та об'єднує його. Ми припустилися б натуралістичної помилки, концентруючи владу в якомусь одному полі чи в одному інституті. Конкретний стан владних відносин пов'язаний з ієрархією агентів і суб'єктів, дією в полях, а також в ієрархічних відносинах між полями. Влада пов'язана з постійним змаганням суб'єктів і постійним рухом суспільних форм. Особливе значення в усталенні відносин влади в тому чи іншому суспільстві відіграють

символічні обміни між базовими для даного суспільства формами капіталу і капіталом в полі культури. Саме завдяки культурі влада набуває легітимності. В умовах капіталізму головну роль відіграє символічний обмін між економічним і культурним полями, в умовах державного соціалізму її відігравав обмін між політико-бюрократичним полем і полем культури [Warczok, Zarycki, 2016: s. 148].

Сказане можна вважати загальним правилом для того чи іншого суспільного устрою. Але, згідно з І. Валерстайном, світова капіталістична система є ієрархізованою і складається з ядра, напівпериферії та периферії [Wallerstein, 2011: pp. 347–357]. Символічні обміни на останніх двох рівнях можуть відрізнятися від обмінів у її центрі. Власне, одну з можливостей і було докладно вивчено на прикладі Польщі.

З кінця XVIII століття в Польщі відбувався занепад панівної феодальної верстви — шляхти. В цілому її історія складна і цікава. На відміну від інших європейських країн, вона була аномально великою (до 10% від чисельності населення) [Smoczyński, Zarycki, 2017: s. 12]. Їй були властиві внутрішні поділи (скажімо, була брукована шляхта, що жила в містах і була бідною і т. ін.), дуже значне майнове розшарування. Юридичні права на шляхетство були погано забезпечені, що потім у межах Російської імперії чи Австро-Угорщини породжувало численні колізії, коли представники шляхти не могли довести свої дворянські претензії [Smoczyński, Zarycki, 2017: s. 19]. Найвища верства шляхти, магнати, своєрідно включилися до світової капіталістичної системи. Будучи постачальниками збіжжя на ринки Голландії, вони посилювали феодальну експлуатацію у своїх латифундіях. Польща і частина України, що входила до Речі Посполитої, завдяки своєрідному поділу праці опинилися на периферії світової капіталістичної системи. Це призвело до гальмування капіталістичних тенденцій розвитку в міському середовищі, до різкого майнового розшарування шляхти, до занепаду політичних інститутів і в цілому до ослаблення держави. Остання обставина призвела до трьох поділів Польщі й тимчасової втрати польським народом своєї державності. Спроби частини правлячого класу запобігти цьому (Чотирирічний сейм 1788–1792 років, Конституція 3 Травня) розбилися об консерватизм іншої частини цієї верстви [Polska jako peryferie, 2016: s. 112].

Збіднілі представники дрібної та навіть середньої шляхти лишали свої фільварки і переселялися у міста. В польській соціології вже давно цей процес став предметом аналізу. Видатний польський соціолог Юзеф Халасінський звертав увагу на те, що збанкрутіла шляхта в містах шукала можливості збереження своїх суспільно-духовних позицій. Внаслідок цього там з'явилися шляхетські гетто [Chłasiński, 1946: s. 34]. Це був продукт розкладу шляхти, й він довгий час існував начебто паралельно з капіталістичними відносинами, які розвивалися у країні. Формами організації цього середовища стали котерії, що робило його полем інтриг.

З необхідності заробляти на життя представники шляхетського гетто обирали види діяльності, які колись були предметом їхніх аматорських вправ (літературу, мистецтво, дещо менше науку). Таким чином вони вступали до лав інтелігенції, яка в Польщі розвивалася в XIX столітті [Chłasiński, 1946: s. 35].

Томаш Зарицький та його колеги, спираючись на історичні факти, доводять слабкість польської буржуазії. До того ж розвиток капіталізму в розділеній Польщі значною мірою був пов'язаний з експансією іноземного капіталу. Напівпериферійне (*semi-periphery*) становище польських земель дуже ускладнювало довготривале нагромадження капіталу. Це сприяло тому, що ролі, які в Західній Європі відігравала буржуазія, перебирала на себе інтелігенція. Її культурний капітал порівняно з економічним був більш витривалим за умов політичної нестабільності [Zarycki, Smoczyński, Warczok, 2022: p. 271].

Ю. Халасінський свого часу відзначав, що «суттєвим моментом для розуміння генеалогії польської інтелігенції є факт, що в період після розділів інтелігенція була єдиним спадкоємцем шляхетської державної ідеї і становила «моральний» уряд польського народу» [Chłasiński, 1946: s. 27]. Сучасні автори продовжують цю лінію аналізу, але більш нюансовано. Вони бачать не лише наступність, але передусім боротьбу на полі символічного капіталу між інтелігенцією і шляхтою [Smoczyński, Zarycki, 2017: ss. 23–27].

Повстання проти царату 1830–1831 і 1863–1864 років в економічному плані для шляхти мали катастрофічні наслідки. Але вони ж надзвичайно збільшили символічний капітал інтелігенції. Саме інтелігенція у другій половині XIX століття сприймається польським суспільством як носій державницької ідеї. Принциповим переломним історичним моментом в житті польського суспільства, справжньою революцією став 1918 рік. Це не просто рік поновлення польської державності (RP II), а й рік перетворення польської інтелігенції на головну складову політичного класу. В інтелігенції не лишилося могутніх супротивників: шляхта в масі збідніла, а буржуазія все ще була слабкою. Далі боротьба точилася між різними фракціями інтелігенції (скажімо, уособленим протистоянням програм стали стосунки Юзефа Пілсудського і Романа Дмовського) [Smoczyński, Zarycki, 2017: s. 29].

Перемога польської інтелігенції над шляхтою і поміщиками супроводжувалася парадоксальними змінами в символічному полі. Інтелігенція привласнила символічний капітал шляхти, перетворивши її на тотем [Smoczyński, Zarycki, 2017: ss. 248–258]. Тобто, в дюркгаймівському сенсі, вона була перетворена на символ єдності народного організму. Інтелігенція через посилення на цей тотем легітимувала свої владні інтенції [Smoczyński, Zarycki, 2017: ss. 263–269].

Томаш Зарицький з колегами реконструював процес формування інтелігентського тотему. Згідно з цією реконструкцією особливу роль тут відіграла польська література, особливо трилогія Генріка Сенкевича. Незважаючи на протести істориків, які звинувачували нобелівського лауреата не просто в перекручуванні обставин минулого, а й навіть у прямій його фальсифікації, саме ці романи утвердили суспільну міфологію, без якої не може існувати тотем [Smoczyński, Zarycki, 2017: ss. 16, 211].

У подальшій історії Польщі інтелігенція вже не втрачала влади. Так, ПНР теж була інтелігентським утворенням [Smoczyński, Zarycki, 2017: s. 234]. Особливостями польської інтелігенції пояснюється, чому навіть в часи сталінізму Польща не скочувалася до тотального терору, до повного одержавлення власності, до заборони костюлу і т. ін. «Солідарність» теж була інтелігентським проектом,

а наступна трансформація суспільного ладу зумовила перехід влади від одних фракцій інтелігенції до інших.

Сучасна правляча еліта Польщі прямо повернулася до описаного раніше «інтелігентського тотему», пов'язаного зі шляхетським минулим. У монографії з відповідною назвою автори розглядають процеси в польському елітному середовищі на відповідному загальносвітовому тлі. Спираючись на дослідження західноєвропейських авторів, вони роблять висновок про неофеодалізацію елітних груп Заходу. Її проявами є замикання цих груп, спадковість належності до них, посилення зв'язків з аристократичними колами, що дає підстави говорити про «повільне переформування еліт буржуазних в неофеодальні» [Smoczyński, Zarycki, 2017: s. 44]. Про останні варто сказати окремо. Але перед цим варто звернутися до передісторії.

Відомо, що буржуазні революції в Західній Європі супроводжувалися проголошенням юридичної рівності громадян. У Польщі це зробила соціал-демократична коаліція після проголошення незалежності 1918 року. Тоді було скасовано феодальні титули, введено загальне виборче право і повну гендерну рівність. Також земельна реформа обмежила розмір маєтків 180 га (на східних кордонах — 400 га) [Zarycki, Smoczyński, Warczok, 2022: pp. 283].

Сукупність цих змін Т. Зарицький з колегами називають «невидимою польською революцією» (The invisible Polish revolution) [Zarycki, Smoczyński, Warczok, 2022: p. 282], або «тихою революцією» [Zarycki, Smoczyński, Warczok, 2017: s. 371]. Її не помічають як революцію, хоча саме після 1918 року було встановлено засадові риси польської державності та введено основоположну міфологему — продовження RP I. Вона є чинною і зараз [Ibidem]. Концепція невидимої й непоміченої революції, мабуть, має полемічні інтенції стосовно достатньо провокативної концепції «проспаної революції» Анджея Ледера, який доводить, що справжні революційні зміни в Польщі відбулися впродовж 1939–1956 років. Поєднання періодів гітлерівської окупації і сталінізму в ПНР є скандальним. Але автор спрямовано об'єднує Голокост і земельну реформу, яка ліквідувала поміщицьке землеволодіння. Він вважає, що ці події призвели до гобсівської боротьби всіх проти всіх, а наслідком стала нова соціальна структура, включно з новим середнім класом [Leder, 2014].

Томаш Зарицький з колегами розглядають зміни соціальних форм як діалектичний процес, який рухається в суперпозиції різноманітних, у тому числі протилежних, тенденцій. Тому суспільні поля завжди є напруженими, мінливими. В наш час взаємодія різних тенденцій в сучасних суспільствах призвела до вже вказаних тенденцій неофеодалізації еліт. У країнах Західної Європи аристократичні родини об'єднуються в різноманітні організації. Вони не прагнуть публічності, а радше — непублічної впливовості. Вони створюють численні приватні грошові фонди, які акумулюють та забезпечують їхні статки [Smoczyński, Zarycki, 2017: ss. 42–43].

У Польщі зростання значення нащадків аристократичних родів мало багато причин. Інтеграція економічних інституцій у світовий контекст вимагала людей, що знають іноземні мови й мають витончені навички світського спілкування. Цьому ідеально відповідали нащадки аристократії. Вони також були вклю-

чені в аристократичні мережі по всьому світу, мали в різних країнах «кузенів» [Smoczyński, Zarycki, 2017: ss. 112–117]. Це зробило їх носіями дуже важливого соціального капіталу в глобалізованому світі. Підвищення значення соціального капіталу аристократії давало змогу певною мірою конвертувати його в економічний капітал. Усе це стимулювало відродження в Польщі того, що дослідники називають «розширеною родиною», яка є транслятором аристократичного соціального капіталу. Це — ієрархізоване середовище, на кордонах якого постійно точиться боротьба за визнання аристократичних прав тих чи інших претендентів на входження до його складу. Це середовище розглядається як простір виробництва особливого типу людей, які на тілесному рівні є носіями особливих аристократичних якостей — невимушеної шляхетності спілкування, поваги до інших людей при збереженні з ними дистанції, високої освіти й т. ін. В ньому культивується міф, згідно з яким ці риси не можуть бути результатом простої університетської освіти, а тільки наслідком виховання в межах «розширеної родини».

«Розширена родина» має свої ритуали, які сприяють її згуртованості. Одним із найважливіших є спільне проведення відпочинку (*wspólne wakacje*), під час якого відбувається знайомство між дітьми, що в подальшому слугує основою неформальної мережі зв'язків. Члени групи відвідують шлюбні та похоронні церемонії. Одним з контрверсійних заходів, що породжує суперечки в самій «розширеній родині», є бал дебютантів. Таке явище відоме і в середовищах інших аристократій. «Бали дебютантів» є чимось на кшталт ініціацій для молодих аристократів, які через них вводяться до світського життя. Це також становить привілейовані шлюбні ринки, де молоді представники аристократії можуть знайти собі пару. В Польщі далеко не всі представники «розширеної родини» позитивно оцінюють встановлення цієї традиції, але цікаво, що її прямо чи опосередковано підтримують найвищі посадовці держави. На ці заходи запрошують представників вищої аристократії інших країн Європи, включно з нащадками цісарської родини Австрії [Smoczyński, Zarycki, 2017: ss. 145–154]. Останнє має дивний присмак, якщо згадати роль цієї родини в розділенні Польщі. Але зараз про негативні історичні колізії не згадують, а прагнуть демонстрації європейської спорідненості польської аристократії.

Підвищення суспільної ролі «розширеної родини» в Польщі, на думку Томаша Зарицького і його колег, не суперечить провідній ролі інтелігенції в політичному житті країни. Це може здатися парадоксальним. Але польські дослідники дають цілком раціональне пояснення цього, яке пов'язане із суттєвим внеском у світову соціологію. Маю на увазі їхню соціокультурну теорію моделі громадянства.

На думку представників соціологічної школи, яку ми аналізуємо, громадянство не можна розглядати суто в межах політичного поля. Стосунки громадянина і політичного цілого зумовлюються певною моделлю, в реалізації якої задіяні різні інститути. Автори вважають, що «... будь-яка модель громадянства окреслює, хто є добрим (ідеальним) громадянином і якими ознаками мусить характеризуватися. Така модель є узвичаєна історично і посиляється на партікулярні історичні нарації. Одночасно вона має сильні універсалізаційні аспекти, які набувають вираження через те, що модель ця трактується як очевидна

і нейтральна. <...> Модель сучасного громадянства в основі завжди є моделлю інклюзивною, а, перш за все, егалітарною — громадяни є рівними у своїх правах та обов'язках — однак та сама модель є інструментом більш чи менш прихованих практик ієрархізації та виключення» [Smoczyński, Zarycki, 2017: s. 219].

Такі моделі утворюються в результаті взаємодії, обмінів капіталами політичного поля з іншими полями. Моделі унаочнюються в образі «доброго громадянина», який має дискурсивний характер і структурується певними протилежностями. На думку польських соціологів, у США модель громадянина задається обмінами між політичним і економічним полями, а добрий громадянин отожднюється з успішним бізнесменом. У Польщі головну роль відіграють обміни між політичним і культурним полями, а образом гарного громадянина є інтелігент. Але виникає проблема із самим інтелігентом. Його конструюють через опозицію «пан–хам». Тут, безумовно, виникають алюзії, пов'язані з Гегелевою «Феноменологією духу», де викладено діалектику пана і раба. Але думка польських соціологів інша. Вони не беруть до уваги, що пан і хам взаємно створюють один одного, що було б логічно. Їх думка інакша: ця опозиція структурує дискурс саме завдяки збереженню протиставлення цих позицій. Хам — це низька людина, зосереджена суто на своїх інтересах, невихована. Пан — людина суспільно орієнтована, вихована, пов'язана з високою культурою. Це щось схоже на конфуціанське протиставлення «благородного мужа» (цзюнь цзи) «низькій людині» [Smoczyński, Zarycki, 2017: s. 221].

Опозиція «пан — хам» виникла ще за феодальних часів, коли вона означала протиставлення шляхти селянам. Потім при легітимації нового соціального порядку новий політичний клас використав спадщину переможеної верстви [Zarycki, Smoczyński, Warczok, 2022: s. 271]. Дискурсивна конструкція наповнилася новим змістом, але при цьому вона відсилала до історичної тягlostі. Образ доброго громадянина — справжнього інтелігента наповнювався ідеалізованими рисами шляхти. Тим самим «розширена родина» аристократії перетворилася на тотем для інтелігенції, який легітимує її нинішню владу в країні.

Виробництво знання про політику

Інтелігенція займається виробництвом, поширенням і використанням спеціальних знань. Отже, щоб зрозуміти її становище в межах країни і в глобальному контексті, варто проаналізувати стан духовного виробництва.

Томаш Зарицький з колегами дослідили різні аспекти сучасного духовного виробництва в Польщі. В контексті нашого розгляду на особливу увагу заслуговує монографія про польську політологію з промовистою назвою «Периферійна гра». Можна припустити, що аналіз політичної думки є особливо важливим у світлі висновку про домінуючу роль інтелігенції у польській політиці. Політологія мусила б стати колективним знаряддям виконання такого роду соціальної ролі. Здавалося б, це може реалізувати ідею Карла Мангайма про інтелігенцію як групу, що вільно ширяє над суспільством, а свідомість її випадає із зумовленості суспільним становищем [Warczok, Zarycki, 2016: s. 15].

Досвід польської політології свідчить про інше. Вона не є продуктом групи, що може піднятися над обставинами, виробити абсолютно неупереджену

свідомість. Автори пишуть, що «існує міжнародне поле, яке перетинає кордони держав, хоча локально в них вбудоване. В дійсності тому будемо говорити про загальне (світове) поле, а також про його локальні відмінності, пам'ятаючи, що глобальне поле зорганізоване ієрархічно з виразними компонентами національних полів, а отже, не існує абстрактно, денаціоналізовано» [Warczok, Zarycki, 2016: s. 178]. У національних полях така ситуація веде до формування дуальності. Скажімо, «польське поле політичних наук як певна цілісність є внутрішньо розколотим, сильно розділеним на частину «локальну», інституційно побудовану навколо факультетів політології та інших подібних інституцій, а також частину, висунуту до міжнародного простору» [Warczok, Zarycki, 2016: s. 196]. Між названими частинами політичної науки існує напруженість, вони регулюються відмінними нормативними системами.

Польське поле політичних наук відчуває сильний тиск з боку країн центру світової капіталістичної системи. Це і є ознакою напівпериферійності чи периферійності. Тиск цей має системний характер, а не є результатом чієїсь злої волі. Звідця не випливає, що системні чинники не знаходять вияву в певних свідомих рішеннях якихось організацій. Але свідомі рішення не є первинними. В них або закріплюються переваги організаційних структур центру, або ті чи інші організації напівпериферійних чи периферійних країн намагаються покращити своє становище в межах світової системи. В останньому випадку виникає дуалізм, про який ітиметься далі.

Дослідники відзначають сучасні особливості організації науки в країнах центру. В продукуванні новаторських ідей світовим лідером є Франція, а США має першість в репродукції та дистрибуції знання [Warczok, Zarycki, 2016: s. 76]. Трійка найбільш цитованих авторів в суспільних і гуманітарних науках — це французи Мішель Фуко, П'єр Бурдьє і Жак Деріда. Найбільш цитованим американським вченим у вказаній царині є Ноам Хомський і він розташований на 12 місці світового рейтингу [Warczok, Zarycki, 2016: s. 74]. Але у світовому рейтингу факультетів політології в першій трійці факультети Гарварду, Принстону та Оксфорду [Warczok, Zarycki, 2016: s. 160]. Новаторські європейські ідеї доходять до решти світу найчастіше в американських тлумаченнях, адже «поле рецепції відбирає та адаптує ідеї згідно із власною традицією, яка визначає спосіб бачення інтелектуальних продуктів» [Warczok, Zarycki, 2016: s. 77]. Цьому сприяє вже світовий рейтинг американських наукових часописів. Найбільш цитованими часописами з політичних наук є «American Political Science Review», «American Journal of Political Science» та «Journal of Politics» [Warczok, Zarycki, 2016: s. 169]. Польські соціологи такий розподіл вважають закономірним для сукупності країн світового капіталістичного центру. Вони пишуть, що різні поля мають різні центри з моменту становлення капіталістичної системи, й наводять приклади. Так, на їхню думку, в XVII столітті на півночі Італії економічним центром була Венеція, а культурним — Флоренція. Для Європи в цілому у XIX столітті економічним центром був Лондон, а культурним — Париж [Warczok, Zarycki, 2016: s. 57]. У наш час «Сполучені Штати мають просто відносно сильніші фінансові центри, а також політичний вплив, що й уможливлює їхню роль передавача і транслятора ідей» [Warczok, Zarycki, 2016: s. 79].

Центр загалом продукує нові ідеї, теоретичні напрямки, методологічні орієнтири, які потім стають домінантними у світовій системі. Домінування здійснюється через різні наукові процедури інституційного характеру. Однією з них є цитування. Автори порахували, як у різних регіонах світу цитують авторів зі свого регіону і з інших регіонів. Цікавою є картина, що склалася в світовому центрі. «В Європі дослідники поділили майже порівну цитування і автоцитування з невеликою перевагою цих останніх. В Америці, перш за все у США, переважають без сумніву регіональні автоцитування. Обидва центральні регіони ігнорують при цьому зони напівпериферійну і периферійну — цитування праць з інших регіонів в жодному випадку не перевищує 2% цілого корпусу цитувань в центрі» [Warczok, Zarycki, 2016: s. 72]. На просторах колишнього СРСР посилання на праці науковців зі США становили 51,5%, з Європи — 31,9%, із власного регіону — 15,3%, з Азії — 1%. У працях вчених-суспільствознавців з країн Азії цитування американських вчених сягали 54,1% загальної кількості цитувань, цитування європейців — 41,8%. У працях вчених з Африки 45,4% цитат були з праць європейських вчених, 26,7% — з праць вчених з Північної Америки, 11,7% — з праць африканців. Все це дає підстави виявлені тенденції визначити як «клінічний випадок символічного насильства» [Warczok, Zarycki, 2016: s. 73].

Важливим показником світової інтелектуальної ієрархії є показник перекладів літератури з різних мов. Від останнього десятиліття XX століття відбувається загальна експансія англійської мови. Т. Варчок і Т. Зарицький посиляються на перекладацький індекс ЮНЕСКО, який визначається з 1979 року. Так, у період із 1979 до 1989 року в загальній кількості перекладів суспільствознавчої літератури з однієї мови іншою 27% становили переклади з англійської мови. Від 1990-го до 2014-го їх було вже 57,6% від усіх перекладів у світі. Для російської мови показники за ці періоди становили 33,3% і 2,8% всієї перекладної літератури із суспільних наук, що можна вважати культурною катастрофою [Warczok, Zarycki, 2016: s. 62]. Лінгвістичний капітал англійської мови значно посилюється США для закріплення свого становища як світового центру репродукції та дистрибуції політичного знання [Warczok, Zarycki, 2016: s. 79].

Вагу лінгвістичного капіталу можна вважати важливим показником ваги тієї чи іншої культури у світі. Культура не є нейтральною в політичному процесі. Домінування англійської мови є вираженням домінування сучасного центру світової капіталістичної системи над напівпериферією і периферією. Це один з аспектів культурного домінування, на яке свого часу звернув увагу Антоніо Грамші, що правда у міжкласових відносинах.

Цікаво, що англійською мовою в США та у Великій Британії з різних мов перекладають відповідно 1,85% і 1,61% світового імпорту праць із суспільних і гуманітарних наук. Як висловилися автори «Периферійної гри», «тут англійська є досить маргінальною, значно більше перекладають навіть польською мовою» [Warczok, Zarycki, 2016: s. 65]. Справді, показник Польщі у світовому інтелектуальному імпорті — 3,36%. Більше лише у Німеччини (6,78%) та Франції (4,09%) [Ibidem]. Варто відзначити, що «маргінальність англійської мови» у світовому інтелектуальному імпорті заслуговує на спеціальний аналіз. Символічна зверх-

ність суперцентру сучасної капіталістичної світ-системи свідчить про слабку його здатність до культурного діалогу, майже про незацікавленість у ньому. Виникає певна схожість між глухою периферією і суперцентром у світовій капіталістичній системі. Країни центру, які постачають на світовий ринок більше ідей (Франція та Німеччина), більше й перекладають.

Ще одним зі знарядь символічного насильства світового центру стосовно країн напівпериферії та периферії в царині науки є світові бібліографічні бази. Першою чергою йдеться про Web of Science (WoS) і Scopus. За кількістю статей у найпрестижніших журналах лідирують США, за ними йдуть Англія, Німеччина, Канада та Австралія. Це домінування є стабільним упродовж десятиріч, а останнім часом значно посилюється. Означена тенденція і базується на англо-мовному лінгвістичному капіталі, і посилює його. В політичних науках за період 1945–1989 років у світі англійською мовою було опубліковано 82,3% статей, упродовж 1990–2015 років — уже 93,3%. Німецькою мовою за ці періоди було відповідно опубліковано 10,5% і 4,5%; французькою — 2,4% і 1,1% статей з проблем політичної науки у світі [Warczok, Zarycki, 2016: s. 164]. Загибель світової соціалістичної системи мала наслідком зменшення частини публікацій у царині політичних наук з країн Східної та Центральної Європи, що індексуються в зазначених бібліографічних базах. Для Польщі за період 1990–2015 років цей показник становив 0,3% світових статей з політичних наук.

Автори «Периферійної гри» пишуть, що в Польщі період зближення із Заходом, входження до ЄС і НАТО для політичної науки виглядає парадоксально. Вона розвивалася, але це був залежний розвиток, зумовлений рецепцією західних теорій [Warczok, Zarycki, 2016: s. 165].

Світова інтелектуальна гегемонія реалізується через дії різноманітних інститутів на національному рівні. В Польщі (як і в Україні) державні інституції забезпечують домінування центру через власні класифікації. Так, польське Міністерство науки і вищої освіти (Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego) розробило правила присвоєння вченим балів за публікації в різних журналах. Скажімо, за публікацію в «Political Analysis» присвоюють 45 балів, за статтю в «American Political Science Review» — 50 балів, у «Journal of Peace Research» — 45 балів, в «American Journal of Political Science» — 50 балів [Warczok, Zarycki, 2016: s. 167–168]. Такий підхід, зорієнтований на кількісні показники, поза увагою залишає сам зміст публікацій.

Таким чином, бібліографічні бази створюють тиск на вчених. По-перше, треба публікуватися у певних журналах країн центру світової капіталістичної системи, орієнтуючись на відповідну редакторську політику. Хоча тут немає прямого примусу, але зрозуміло, що автори змушені орієнтуватися на «прохідну» проблематику, брати до уваги ідеологічні обрії цих видань. Тому вже при підготовці статей вони включають автоцензуру, розуміючи, що надто радикальні ідеї та висновки роблять їх тексти «непрохідними». По-друге, треба орієнтуватися на певну термінологію, певні концептуальні моделі, посилаючись на певних класиків, як це прийнято у відповідному науковому середовищі. По-третє, статті треба писати англійською мовою. Навіть в references назви неангло-мовних праць, на які посилаєшся, треба подавати англійською мовою.

Зараз у науковому світі дедалі поширеними стають колективні публікації. Міжнародна співпраця в таких колективах далека від рівності. По-перше, дослідники з напівпериферії чи периферії шукають співавторів з країн центру. Скажімо, польські спеціалісти з політичних наук найчастіше публікуються у співавторстві з ученими США, Ірландії та Англії. По-друге, в цілому міжнародна співпраця є нерівним поділом праці. Периферійність наукових полів виникає через специфічні стосунки відношення з центром світової капіталістичної системи: вчені периферії цитують вчених центру, але не навпаки, вчених з периферійних країн не запрошують до справжньої співпраці, а лиш на роль виконавців у спільних проектах. «У тих країнах перекладаються книжки, видані в центрі, проводяться дослідження згідно з методологією світового центру, однак не виробляються переломні, істотні концепції, які були б помічені у світі (відповідно були б помічені у глобальному центрі науки). Периферія, отже, може бути у найкращому разі джерелом емпіричних даних, які всіяко обробляються на вищому теоретичному рівні лише в центрі» [Warczok, Zarycki, 2016: s. 176].

Польща не є світовою периферією. Напівпериферійний характер місця країни у світовій системі відбивається і на становищі політичної науки. Цікавий емпіричний матеріал автори отримали, аналізуючи «European Journal of Political Research» (EJPR). По-перше, вони в цьому журналі знайшли американо-англійський дуополь, адже автори з цих країн опублікували найбільшу кількість статей. По-друге, польська політологія в європейському науковому просторі діє за посередництва США. Найбільшу кількість статей польські дослідники опублікували у співавторстві з вченими з цієї країни [Warczok, Zarycki, 2016: s. 177].

На особливу увагу заслуговує така риса виробництва знань про політику в Польщі, як дуальність поля політичних наук. Загальну характеристику цього явища ми вже наводили. Дуальність розтягує науку між локальним і глобальним полюсами. Локальність означає прагнення певної автономії в межах країни, створення порядку, який «спирається на створення символічного кордону там, де пролягає державний кордон» [Warczok, Zarycki, 2016: s. 254]. В політичній науці це прагнення ґрунтується на локальному рівні державної політики й підкріплюється різноманітними ненауковими ролями політологів. Головними серед них є ролі експертів, радників, публіцистів. На локальному рівні ці ролі створюють додатковий капітал. Науковий дискурс спирається в цьому випадку на національну традицію, на культ предків як тотемів в локальному політологічному полі [Ibidem]. Вчені, які нагромаджують капітал в межах глобального поля політології, орієнтуються на дослідницькі зразки соціології, на кількісні методи досліджень, на міжнародні порівняльні дослідження. Як правило, вони виступають міжнародними спеціалістами з проблем власних країн.

Ситуація в польській політології складається як результат компромісу між науковими колами, які прагнуть закритися від глобальної конкуренції, та інституційним тиском з боку органів управління наукою, які вимагають участі у глобальній конкуренції. В цілому ж «накинутий шляхом символічного насильства поділ праці між центром і периферіями, в якому інститути центру створюють проривну теорію, а периферійні інститути тільки можуть її коментувати

або незначно її емпірично модифікувати, лишається чинним» [Warczok, Zarycki, 2016: s. 250].

Більшість представників наукової інтелігенції виступають і носіями західних стандартів, і захисниками польськості. Така роздвоєність відбивається на роботі вчених: «Ця дуальність, що зміцнюється одночасно суттєвим периферійним становищем Польщі, може мати результатом розуміння багатьох видів діяльності в периферійних полях як «фальшивих», «фасадних» чи врешті гротескних» [Warczok, Zarycki, 2016: s. 270]. Для характеристики таких дій Т. Варчок і Т. Зарицький використовують вираз «Потьомкінські села» (Wioska potiomkinowska), що підкреслює наш спільний історичний спадок.

Таким чином, польська інтелігенція в царині виробництва політичного знання не виглядає вільною групою, яка може зайняти неупереджене становище стосовно власного суспільства. Існує відповідність між тим, як стратегічні рішення, що стосуються польської економіки, ухвалюють транснаціональні корпорації, які в результаті мають і більшість прибутків, і тим, як у Польщі виробляють знання про польське суспільство.

Периферійність і залежність¹

Томаш Зарицький вважає, що сучасний стан Польщі є продуктом свідомого вибору шляху для своєї країни інтелігенцією. Наведу досить довгу цитату: «Ключовими для оформлення сучасної зовнішньої конфігурації залежності Польщі були радикальна відкритість для міжнародного капіталу та швидка, хоч і асиметрична інтеграція із західними структурами, стосовно чого було вирішено одразу після падіння комунізму. Важливим аспектом цієї стратегії було більш-менш свідоме рішення інтелігентських еліт за жодну ціну не допустити в Польщі формування економічної олігархії з представників старих партійних еліт, які перебували на сцені. Продаж значної частини національного багатства західним підприємцям було забезпечено цим сценарієм» [Polska jako peryferie, 2016: s. 130]. Це зробило польську економіку надзвичайно залежною від зовнішніх інвестицій та від коливань світової економічної кон'юнктури. Підприємства зовнішніх інвесторів контролюють 2/3 експорту з Польщі [Warczok, Zarycki, 2016: s. 44]. Т. Варчок і Т. Зарицький наводять розрахунки Матеуша Моравецького, згідно з якими з Польщі щорічно легально виводиться більш як 90 млрд злотих, що відповідає 5,3% польського ВВП. З Брюсселя надходить при цьому структурна допомога на 20–30 млрд злотих» [Ibidem].

Перспектива наближення до рівня добробуту країн Західної Європи для поляків постійно відсувається в історичну далечинь. Кшиштоф Ясецький пише, що лише за найсприятливішим сценарієм Польща до 2030 досягне 80% рівня доходів Західної Європи [Polska jako peryferie, 2016: s. 69]. Середньостатистичний поляк, як вказує Томаш Зарицький, у 50 разів менш багатий порівняно з німцем і в 20 разів бідніший за грека [Polska jako peryferie, 2016: s. 143]. Праця в країні оплачується нижче, ніж у країнах «старої» Європи. Так, 2012 року робоча година в Польщі коштувала 7,5 євро, у Німеччині — у чотири рази дорожче, у Швеції

1 Використовується матеріал рецензії на монографію «Polska jako peryferie» [Кононов, 2017].

— у п'ять разів. Набула поширення трудова бідність (9% від зайнятих), коли робота дає змогу лише зводити кінці з кінцями [Polska jako peryferie, 2016: s. 285]. У 2012 році за кордоном було 2,13 млн польських трудових мігрантів [Polska jako peryferie, 2016: s. 279]. Гірке почуття поляків Збігнев Гальор передає поняттям «засоби для інших» (zasoby dla innych) [Polska jako peryferie, 2016: s. 286].

Стратегічний курс Польщі передбачає й певні зовнішньополітичні орієнтації. Томаш Гроссе пише: «Головним політичним вибором Польщі після 1989 року була опора у зовнішній політиці на близькі союзницькі відносини зі США» [Polska jako peryferie, 2016: s. 38]. Внаслідок цього Польща перетворилася на одного з провідників політики США в ЄС [Polska jako peryferie, 2016: s. 39].

У працях представників соціологічної школи, яку ми розглядаємо, неодноразово поставала проблема компрадорів. Загальний висновок полягає в тому, що в Польщі склався «компрадорський сектор послуг», а місцеві «політичні підприємці» вступили до альянсу з міжнародними бізнес-елітами [Polska jako peryferie, 2016: s. 139]. Багато представників еліти польської інтелігенції обійняли керівні посади у філіях транснаціональних структур. Ганна Дембська спеціально досліджувала становище польських юристів. Це дало їй підстави зробити висновок, що через успішну частину інтелігенції йде трансфер ідей із центру на периферію, але не навпаки. Вона пише: «Компрадорський аспект, таким чином, є одним з елементів ролі інтелігентської еліти. Зважаючи на це, можна висунути гіпотезу, що правнича інтелігенція на напівпериферії, як і будь-яка інтелігенція у цих структурних умовах, є компрадорською» [Polska jako peryferie, 2016: s. 233].

Для представників школи проф. Т. Зарицького властиве прагнення наукової об'єктивності. Тому вони бачать і позитивні зміни у своїй країні. Кшиштоф Ясецький зазначає, що у Польщі створено інституційну систему, дружню економіці. Але ринкові механізми необхідно доповнити неринковою регуляцією економічної діяльності [Polska jako peryferie, 2016: s. 70]. Томаш Зарицький покладає надію на розвиток національної буржуазії: «Потенційна альтернатива компрадорській функції інтелігенції має бути пов'язана, як здається, з більш менш виразним проектом побудови сильного класу національної буржуазії або альтернативної державної еліти» [Polska jako peryferie, 2016: s. 139].

Методологія досліджень

Як уже зазначалося, представники школи проф. Т. Зарицького бачать своєрідність своєї методологічної позиції у поєднанні аналітичних перспектив І. Валерстайна і П. Бурдьє. Ці перспективи вони сприймають не як догми, а як простір розвитку.

Освоєння світ-системного підходу в польській соціології — результат тривалого методологічного пошуку. Даніель Плятек стверджує, що у 1980-ті роки, в період глибокої суспільної кризи, польська соціологія не володіла адекватними теоретичними та практичними інструментами для відображення та пояснення нової соціальної реальності [Polska jako peryferie, 2016: s. 206]. Останні часто базувалися на пояснювальних схемах, які передбачають звернення до психологічних особливостей індивідів чи груп, їхніх ідентичностей, ментальності. Світ-системний аналіз допоміг польській соціології вибратися із цього психо-

логічного глухого кута. Томаш Варчок пише, що він «насамперед пориває з безплідним «культуралізмом», що нерідко веде до наївного «психологізму», який нерівності між окремими країнами та регіонами, а також відмінності розвитку вбачає в особистісних рисах або навіть характеристиках окремих народів» [Polska jako peryferie, 2016: s. 170]. Разом з тим Т. Варчок і Т. Зарицький вважають, що І. Валерстайн занадто далеко пішов в іншому напрямку: «На нашу думку, Валерстайн йде занадто далеко у своїй недооцінці символічного або культурного вимірів суспільних практик» [Warczok, Zarycki, 2016: s. 41].

Світ-системний підхід, на думку Агнешки Коляси-Новак, повертає в соціологічний аналіз «два виміри суспільного життя: акцентує просторовість і історичність суспільних явищ» [Polska jako peryferie, 2016: s. 163].

Варто відзначити, що польські соціологи віддають належне іншим представникам теорії залежності та світ-системного аналізу (А.Г. Франк, Р. Пребиш, С. Фуртадо). В Польщі за часів соціалізму існувала відома у світі школа залежності, видатними представниками якої були Вітольд Куля [Kula, 1955] і Маріан Маловіст [Malowist, 2006].

Польські соціологи зараз найчастіше відштовхуються не від класичного варіанта світ-системного аналізу, створеного Імануїлом Валерстайном, а від його різноманітних модифікацій. Американський соціолог, як відомо, завжди наголошував, що він пропонує не жорстку методологічну рамку, яку потрібно накладати на дійсність, а аналіз, який розвивається в процесі використання. У Передмові 2011 року до першого тому своєї головної праці «Світ-система Модерну I» він писав: «Вважаю, що при вивченні корпусу моїх робіт розумний читач побачить, наскільки я відданий обраній мною епістемологічній передумові: лише цілісний аналіз може розповісти нам щось важливе про те, як улаштований реальний світ» [Wallerstein, 2011: p. XXVIII]. Проте цілісний аналіз — важка справа, що потребує скрупульозності, тривалих дослідницьких процедур. По суті, цілісний аналіз ніколи не може бути завершено. Але при вивченні окремих питань потрібне створення теорії середнього рангу, яка окреслить поле емпіричних досліджень, дасть змогу сконструювати емпіричний об'єкт. Це з неминучістю штовхає до схематизації великої теорії, що й відбувається зі світ-системним аналізом.

Для польських теоретиків є характерним прагнення уточнити основні поняття світ-системного аналізу, надати їм більшої конкретизації. Томаш Зарицький вважає, що в Європі існують різні рівні ядерних та периферійних структур [Polska jako peryferie, 2016: s. 108]. Особливу увагу цього та інших дослідників зосереджено на поняттях «периферія» та «напівпериферія». Останню Анджей Новак навіть характеризує як «клопітку категорію» [Polska jako peryferie, 2016: s. 96].

Томаш Зарицький пише, що центральність, напівпериферійність та периферійність визначаються реляційно, тобто у певних конкретних відносинах. Так, якщо розглядати світову економіку, то в ній особливу роль відіграє зв'язок американського та німецького капіталів. У цьому зв'язку Німеччина виконує роль напівпериферії США, допомагаючи у встановленні їхнього домінування над Європою. Але в самій Європі існує торгова залежність країн ЄС від Німеччини. «В результаті більшість Центральної Європи сьогодні стала промисловим

запліччям економік західних країн, особливо німецької економіки» [Polska jako peryferie, 2016: s. 138].

Томаш Зарицький демонструє обережність у разі використання поняття напівпериферії. Водночас він розмежовує різні типи периферій — стикову/контактну та зовнішню. «... Поняття напівпериферії чи стикових периферій не повністю виключають одне одного, а найчастіше можна говорити про їхнє взаємне проявлення у разі окремих регіонів чи країн» [Ibidem: ss. 108–109]. Стикові/контактні периферії Томаш Зарицький найчастіше пояснює політичними чинниками — суперництвом між потужними країнами за якусь територію. Прикладами можуть бути Фінляндія, за яку довго змагалися Росія та Швеція; Польща як предмет суперництва Росії та Німеччини, Швейцарія, країни Бенілюксу [Polska jako peryferie, 2016: s. 107].

Томаш Гроссе вважає, що, з економічного погляду, ознакою периферійності є те, що навіть за припливу інвестицій периферійні країни неспроможні акумулювати багатство [Polska jako peryferie, 2016: s. 29]. У політичному вимірі ці країни втрачають суб'єктність. Їхні рішення обмежуються вибором патрона з центру світової системи, «що забезпечить їм більше користі та більше автономії у внутрішній чи міжнародній політиці» [Polska jako peryferie, 2016: s. 27]. І на решті, «образ домінування центру над периферією доповнює культурна провінційність, дедалі більше маргіналізована і водночас така, що перебуває під впливом зразків, які притікають із центрального простору» [Polska jako peryferie, 2016: s. 30].

Друга складова методологічного синтезу — теорія П'єра Бурдьє. Можна вважати, що Томаш Зарицький і його колеги зробили стрункий виклад головних методологічних ідей французького соціолога. Це дало змогу використовувати їх системно, що має значення для світової соціології. У такому розумінні, ці ідеї вможливають відображення суспільного життя на різних рівнях і в різних вимірах, що їх вигідно відрізняє від інших методологічних перспектив.

Перша ідея — це концепція поля. Саме це поняття відсилає до фізичного поля сил і формує уявлення, що соціальні одиниці діють згідно з логікою певної частини соціального світу. Поле завжди є системою відносин між певними позиціями. Воно дає подвійну картину соціальної реальності, яка формується в діяльності й потім на цю діяльність впливає як зовнішня, об'єктивна. Стосовно поля науки Т. Варчок і Т. Зарицький пишуть: «Розміщення даного дослідника чи вченого в певному місці структури поля є надзвичайно важливим, оскільки окреслює <...> його наукові практики — спосіб концептуалізації дійсності, стратегії, теорії й методології, що їх вживають, навіть теми, які він хоче піднімати» [Warczok, Zarycki, 2016: s. 22].

Поле є простором конкуренції, навіть боротьби. Боротьба ведеться за капітал і за допомоги капіталу за поліпшення свого місця в полі. Капітал як поняття відсилає до спадщини К. Маркса, але П. Бурдьє це поняття використовує менш строго, ніж засновник марксизму. Для нього капітал — це ресурс, а залежно від виду ресурсів виокремлюються різні поля. Полів багато, мабуть стільки, скільки й інститутів. Але найважливішими серед них є економічне, політичне, культурне і символічне. В символічному полі, як у дзеркалі, відбиваються відносини

в межах усіх інших полів. Як пишуть автори, символічний капітал існує «в оці того, хто дивиться, якщо це око дивиться у відповідний пізнавальний окуляр, або когнітивні категорії» [Warczok, Zarycki, 2016: s. 24].

Варто ще раз наголосити, що наявність логіки поля не означає його безконфліктності. Навпаки, «кожне поле, а отже, і наукове, поділяється не лише на частини автономні і гетерономні, але також на орто- і гетеродоксальні» [Warczok, Zarycki, 2016: s. 29]. Разом з тим боротьба передбачає взаємне розуміння сторін, які борються. Це забезпечується завдяки спільному знанню, яке П. Бурдьє назвав докса.

Поле можливе лише завдяки діяльності людських одиниць, індивідуальних чи колективних. На індивідуальному рівні суспільство втілюється в індивідах як габітус. Він становить набуті схеми діяльності, диспозиції до діяльності та пізнання. Це — суспільство, що існує тілесно й має практичну природу.

Т. Варчок і Т. Зарицький дійшли висновку, що методологічні перспективи І. Валерстайна і П. Бурдьє можуть через синтез відкривати нові горизонти аналізу соціальної дійсності. Так, світ-системний підхід доповнюється баченням символічної складової соціального життя, а збагачена теорія Бурдьє стає здатною до відображення багатьох вимірів світової політичної гри. Вони пишуть: «Поеднання теорії Валерстайна з висновками Бурдьє уможливує також індикацію різних вимірів суспільних практик, діяльності колективної та індивідуальної, на рівні мікро, мезо і макро» [Warczok, Zarycki, 2016: s. 42].

Висновки та обговорення

Підбиття підсумків розгляду школи професора Зарицького зроблю в іншому порядку, ніж до того розглядав її головні досягнення.

Найбільш привабливою рисою цієї школи є методологічна уважність, прагнення постійної методологічної рефлексії згідно з потребами сучасної соціології. Головна методологічна ідея її представників — синтез світ-системного підходу (першою чергою, у варіанті І. Валерстайна) та аналітичної перспективи П. Бурдьє. Можна погодитися, що це — перспективне поєднання. Але воно поки що базується на припущеннях здорового глузду, що «в усіх суспільних практиках завжди існують виміри матеріальний (специфічні структурні умови) та символічний (мова, спосіб визначення світу, значення і символи, що підлягають суспільному маніпулюванню). Отже, продовжимо в цьому місці думку Бурдьє, чия багатовимірна теорія може збагатити односторонній підхід Валерстайна» [Warczok, Zarycki, 2016: s. 41]. У принципі, можна лише вітати таке прагнення, але воно потребує додаткової теоретичної роботи. У всякому разі, варто відреагувати на думки самого І. Валерстайна стосовно «культурної однобічності його теорії» [Wallerstein, 2011: р. XXII–XXIV]. Поки ж дослідницька практика школи проф. Зарицького демонструє, що відповідно до розглядуваних проблем на перший план виходять то настанови Валерстайна, то ідеї Бурдьє. Це видно на прикладі двох книжок, що побачили світ в одного року — «Polska jako peryferie» і «Gra peryferyjna». У першій з них, поза сумнівом, домінує світ-системний підхід. Методологія другої має більш синтетичний характер, але домінують в ній ідеї П. Бурдьє.

Методологічні синтези в сучасній соціології — це взагалі складна і невдячна робота. У світовій соціології часто зустрічаються еклектичні підходи. Автори монографії «*Gra peryferyjna*» іноді теж віддають цьому нурту належне, розглядаючи позитивізм і теорію розумного вибору як глобальний орієнтир політичних наук [Warczok, Zarycki, 2016: ss. 204–205]. При цьому вони не зупиняються на повній невідповідності теорії розумного вибору світ-системному аналізу, як і теорії П. Бурдьє.

На заваді глибокому синтезу методологічних орієнтирів Валерстайна і Бурдьє стоїть їхнє різне ставлення до історичного часу. І. Валерстайн розвиває свою теорію як історичну соціологію, орієнтуючись на *de longue durée* Ф. Броделя¹. Поділ суспільствознавчого наукового поля він пояснював позанауковими обставинами (інституційною структурою капіталізму) і прагнув синтетичного знання про суспільство. У ставленні П. Бурдьє до історичного часу відчужаються його постструктуралістські корені. Тому часові перспективи в нього завжди більш короткі. Ця обставина, мабуть, більше розділяє цих авторів, ніж те, що Валерстайн орієнтувався на світову систему, а Бурдьє — на національне суспільство.

Валерстайнові було притаманне чітке системне мислення. Він взагалі вважав, що соціологія має справу з різними соціальними системами (від мінісистем до світ-системи). Це штовхало до чіткого визначення елементів і зв'язків в цих системах. У Бурдьє такої фундаментальної чіткості в теоретичній картині соціального світу немає. Поняття «поле» і «капітал» використовуються багато в чому метафорично. Це не обов'язково погано. При зіткненні з принципово новими проблемами метафори часто мають евристичну силу. Але якщо порівнювати з чіткими положеннями Валерстайна, то неможливо не відзначити, що чіткої картини полів в соціальній системі П. Бурдьє не запропонував. Фундаментальною проблемою для його теорії є відношення поля та інституту, які він інколи ототожнював [Warczok, Zarycki, 2016: s. 228, прим.]. Навряд чи чіткістю відрізняються його уявлення про капітал. Серед типів капіталів, як певних типів ресурсів, головними він вважав економічний, суспільний і культурний. Але різновидом суспільного капіталу називав політичний, який має певні переваги над рештою капіталів [Зарицькі, 2006: ss. 130–133]. Це свідчить про проблему, коли підтип набуває інтегрувального значення щодо основних типів.

Мої критичні міркування орієнтовані лише на те, щоб окреслити суперечності запропонованого методологічного синтезу, а не на його відкидання. Він мені здається перспективним і таким, що потребує спеціальної теоретичної роботи. Автори своїми конкретними дослідженнями показали можливу плідність її.

Одним з найбільш результативних для школи проф. Зарицького є дослідження польської інтелігенції, її суспільної ролі у формуванні польської моделі громадянства. В польській соціології вивчення інтелігенції є однією з тем, що проходить через усю її історію. Серед видатних її дослідників були Флоріан Знанецький і Юзеф Халасіньський. Останній автор, незважаючи на ідеологічні відмінності, багато в чому надихав Т. Зарицького і його колег. Він розумів, що, з одного боку, польська інтелігенція є своєрідною, відмінною соціальною си-

1 Тривалий час (фр.).

лою, але, з іншого боку, вона є різномірною і не може визначатися суто за своїми суспільними функціями [Chłasiński, 1946: s. 56]. Він дивився на неї як на певну суспільну агрегацію, «форму спільного життя інтелігентів» [Chłasiński, 1946: s. 20]. Її він пояснював діалектично, беручи до уваги як ті тенденції, що об'єднують суспільне утворення, так і ті, що працюють на його розпад [Chłasiński, 1946: s. 23]. Ю. Халасіньський показав суперечливість формування польської інтелігенції в XIX століття, звернувши увагу на причини перемоги шляхетських рис в її суспільному виявленні. З одного боку, «бути інтелігентом — це означає займати певне місце в суспільстві — соціальне місце» [Chłasiński, 1946: s. 15]. У такому сенсі — інтелігенція є представником суспільства, суспільних інтересів. Вона є органом рефлексії суспільства над своїм життям. Але з іншого боку, «інтелігенція трактувала себе як необхідний елемент суспільства, що має право на економічне утримання через державу — не відчувачи відповідальності за господарче життя країни і за будь-яку солідарність із продуктивними класами суспільства — селянами й робітниками» [Chłasiński, 1946: s. 31]. З одного боку, польська інтелігенція — це недержавний уряд польського народу, а з іншого, - продуцент візії Польщі як захисної стіни християнства. В останньому сенсі польська інтелігенція — «польські європейці — польські парижани та лондонці в краю тубільних селян» [Chłasiński, 1946: s. 50].

Томаш Зарицький з колегами підходять до аналізу інтелігенції з позицій теорії П. Бурдьє. Про основні результати аналізу вже йшлося. Зараз варто спинитися на методологічному боці справи. Використання ідей Бурдьє дає змогу бачити реальність динамічною, реляційною, адже, як висловилися Т. Варчок і Т. Зарицький, «останньою реальністю є відносини» [Warczok, Zarycki, 2016: s. 177]. Проблема «останньої реальності» є слизькою і ми її тут розглядати не будемо. Але підхід авторів орієнтує дослідницькі процедури виявляти різноманітні типи відносин — солідарності, співробітництва, конфліктів різних типів і форм розгортання. Саме через них існують людські групи, існують у постійному ствердженні і запереченні, існують відносно і діяльнісно. Ця методологія чудово працює в дослідженнях школи польських соціологів.

Разом з тим концепція культурного поля дещо стирає відмінності між різними групами інтелігенції. Звідциля і генералізована концепція інтелігенції як політичного класу Польщі. Автори, як здається, довели, що «інтелігентськість <...> є польським універсалізмом, значущим засобом, якого повинні прагнути всі, хто мріє про якусь владу в Польщі, чи то політичну, чи то культурну, ба навіть наукову» [Warczok, Zarycki, 2016: s. 157].

Але чи означає це, що інтелігенція перебуває при владі? По-перше, великий сумнів викликає твердження, що якась велика суспільна верства у своїй цілісності може перебувати при владі. Навіть верхня верства інтелігенції не може вся цілком належати до групи, що ухвалює рішення стосовно усього суспільства. Більша частина верхньої верстви — це, мабуть, «еліти впливу» [Klerka, 2012: s. 108]. Мабуть, можна сказати, що в Польщі інтелігенція — це головний резервуар поповнення політичного класу. Але в процесі суспільної трансформації інтелігентські родини були далеко не єдиними, вихідці з яких увійшли до елітних груп. Відомим є дослідження еліт під керівництвом Яцека Василевсько-

го 1998 року. В ньому з'ясовувалися освітні рівні батьків і матерів представників польської еліти. Узагальнені результати виглядали таким чином: «Кожен третій батько опитаних представників еліти мав вищу освіту, але кожен четвертий — щонайбільше початкову; 13% батьків мали базову професійну освіту, а решта 30% — середню. Серед матерів переважала початкова та середня освіта, а 18% мали вищу освіту. 61% респондентів заявили, що батько займав посаду, пов'язану з управлінням людьми, хоча лише 30% займали керівні посади за міжнародним стандартом. Загалом 2/3 батьків представляли професії білих комірців різної складності, а 1/3 були робітниками (14% були селянами)» [Górniak, 2018: s. 83]. По-друге, можливо, значно перебільшена спадковість становища польської інтелігенції при владі починаючи з 1918 року. Друга світова війна і створення ПНР по її закінченні вплинули на польську інтелігенцію. Ярослав Гурняк пише: «Значна частина довоєнної польської інтелігенції стала жертвою війни (за деякими даними близько 40%), повоєнної еміграції та комуністичних репресій сталінського періоду. Нова інтелігенція 1950–1960-х років переважно рекрутувалася з числа селян і робітників. На початку 1970-х 30% її складу становили сини селян, 25% — сини робітників. У 1972 році в групі керівного персоналу частка осіб, чий батьки були робітниками, становила 19 %, селянських дітей — 34,5 %. Це стало результатом повоєнної трансформації суспільства, яка почала поступово згасати з другої половини 1950-х років» [Górniak, 2018: ss. 80–81]. Зараз у Польщі вищу освіту здобувають близько 40% осіб віком 19–24 років [Górniak, 2018: s. 85]. Це пов'язане із загальною інтелектуалізацією суспільного виробництва, зі збільшенням ролі вироблення і поширення інформації. Але це зовсім не означає, що вся інтелігенція має владу і сприяє своєму розширенню.

У соціальній структурі сучасної Польщі інтелігенцію як середню верству, мабуть, можна порівняти із напівпериферією у світ-системі. Вона є елітою впливу на нижчі верстви суспільства. Стосовно можновладців інтелігенція виступає як розколота на багато конкуруючих різноманітних фракцій. Це дає змогу нею маніпулювати, й вона нездатна сформулювати свої реальні претензії на владу. В принципі це стосується і загальносвітового становища інтелігенції. Здавалось би, тенденція до збільшення ваги виробництва інформації мусила підвищити значення інтелігенції. Разом із тим нині соціологи взагалі ведуть мову про її зникнення, заміну її інтелектуалами, які виконують обслуговувальні функції стосовно можновладців.

Значним успіхом школи професора Зарицького є аналіз виробництва політичного знання на світовій напівпериферії. Польща тут виступає модельним випадком. Але результати цього аналізу вступають у певні суперечності із висновком про домінуючу роль інтелігенції у польському суспільстві. По-перше, інтелігенція не виглядає вільною групою, в розумінні Мангайма, — тими, хто ширяє над суспільством, як дух Божий над первинними водами. Знання, які виробляє інтелігенція, є соціоморфними, соціально орієнтованими і соціально розподіленими. По-друге, автори констатують, що вчені, які виконують позанаукові функції адміністраторів, медіа-експертів тощо, втрачають наукові якості [Warczok, Zarycki, 2016: s. 268]. Отже, включення представників інтелігенції

у поле політичної влади не веде до збільшення їхнього культурного капіталу. В даному разі немає взаємного посилення позицій у вказаних полях.

Школа професора Зарицького — це колектив творчих дослідників, який гідно представляє Польщу на світовому рівні. Ідеї цієї школи штовхають до діалогу про найважливіші проблеми сучасного суспільного життя. Тим самим ознайомлення з ними може бути корисними для українських соціологів.

Джерела

- Бауман, З., Донскіс, Л. (2014). *Моральна спільнота. Втрата чутливості у плинній сучасності* / Пер. О. Буценка. Київ: Дух і літера, КМBS.
- Зарицькі, Т. (2006). Дилеми польської еліти як універсальні дилеми / Пер. Л. Козак. *Незалежний культурологічний часопис «І»*, 45, 129–138.
- Кононов, І.Ф. (2017). Польща в сучасному світі: зрозуміти себе і зрозуміти своє знання (Рец. на книгу: Polska jako peryferie/ redakcja naukowa Tomasz Zarycki. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2016. 356 s.). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 185–199.
- Chałasiński, J. (1946). *Spółeczna genealogia inteligencji polskiej*. Warszawa: Spółdzienia wydawnicza «Czytelnik».
- Górnjak, J. (2018). «Inteligencja» i «elita» jako kategorie społeczne a kształcenie akademickie. *Polska Akademia Umiejętności. Debaty PAU*, V, 78–87.
- Klepka, R. (2012). Miejska elita polityczna jako kategoria teoretyczna. *Prace naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Seria: Res Politicae*, Wydanie specjalne, 99–115.
- Kula, W. (1955). *Kształtowanie się kapitalizmu w Polsce*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe PWN.
- Leder, A. (2014). *Prześlona rewolucja. Ćwiczenia z logiki historycznej*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Malowist, M. (2006). *Wschód a Zachód Europy w XIII–XVI wieku: konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe PWN.
- Polska jako peryferie* (2016) (praca zbiorowa pod red. Tomasza Zaryckiego). Warszawa: Wydawnictwo naukowe Scholar.
- Polskie nauki społeczne w kontekście relacji władzy i zależności międzynarodowych*. (2022) Redakcja naukowa Tomasz Zarycki. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Smoczyński, R., Zarycki, T. (2017). *Totem inteligencji. Arystokracja, szlachta i ziemiaństwo w polskiej przestrzeni społecznej*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe Scholar.
- Wallerstein, I. (2011). *The Modern World-System I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. With a New Prologue*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Warczok, T., Zarycki, T. (2016). *Gra peryferyjna. Polska politologia w globalnym polu nauk społecznych*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe Scholar.
- Warczok, T., Zarycki, T. (2018). Polskie nauki polityczne w perspektywie globalnej: paradoksy ewoluującej peryferyjności. *Nauka i Szkolnictwo Wyższe*, 1(51), 143–161. DOI: 10.14746/nisw.2018.1.6.
- Zarycki, T. (1997). *Nowa przestrzeń społeczno-polityczna Polski*. Warszawa: Wydawnictwa Europejskiego Instytutu Rozwoju Regionalnego i Lokalnego.
- Zarycki, T. (2002). *Region jako kontekst zachowań politycznych*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe Scholar.
- Zarycki, T. (2008). *Kapitał kulturowy. Inteligencja w Polsce i Rosji*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Zarycki, T. (2009). *Peryferie. Nowe ujęcia symbolicznych zależności centro-peryferyjnych*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe Scholar.
- Zarycki, T., Smoczyński, R., Warczok, T. (2017). The Roots of Polish Culture-Centered Politics: Toward a Non-Purely Cultural Model of Cultural Domination in Central and East-

ern Europe. *East European Politics and Societies and Cultures*, 31, 2, 360–381. DOI: <https://doi.org/10.1177/0888325417692036>.

Zarycki, T. (2017). Perspektywa postkolonialna jako krytyka globalnych relacji władzy. Główne zagadnienia i polskie interpretacje. *Analiza dyskursu publicznego. Przegląd metod i perspektyw badawczych (redakcja merytoryczna Izabella Sariusz-Skapska)* (ss. 211–221). Warszawa: Wydawnictwo Akademickie SEDNO spółka z.o.o.

Zarycki, T., Warczok, T. (2020). Czterdziestolatek po czterdziestu latach: obraz epoki lat siedemdziesiątych XX wieku czy inteligencki głos w sporze o przyszły kształt polskiego pola władzy? *Kultura i Społeczeństwo*. 4, 41–72. DOI: <https://doi.org/10.35757/KiS.2020.64.4.2>

Zarycki, T., Smoczyński, R., Warczok, T. (2022). Cultural citizenship without state: historical roots of the modern Polish citizenship model. *Theory and Society*. 51, 269–301. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11186-021-09465-x>

Отримано 27.07.2022

References

Bauman, Z., Donskis, L. (2014). *Moral Blindness: The Loss of Sensitivity in Liquid Modernity*. [In Ukrainian]. Kyiv: Duh i litera, KMBS [=Бауман, Донскіс 2014]

Chałasiński, J. (1946). Social genealogy of the Polish intelligentsia. [In Polish]. Warszawa: Spółdzielnia wydawnicza «Czytelnik». [= Chałasiński 1946]

Górnjak, J. (2018). «Intelligence» and «elite» as social categories and academic education. [In Polish]. *Polish Academy of Arts and Sciences. PAU debates*, V, 78 — 87. [= Górnjak 2018].

Klepka, R. (2012). Urban political elite as a theoretical category. [In Polish]. *Scientific works of the Academy Jan Długosz in Częstochowa. Series: Res Politicae*, Special Issue, 99–115. [= Klepka 2012].

Kononov, I.F. (2017). Poland in the modern world: to understand oneself and to understand one's knowledge (Book review: Polska jako peryferie/ redakcja naukowa Tomasz Zarycki. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2016. 356 p.). [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 2, 185–199. [= Кононов 2017].

Kula, W. (1955). *Forming capitalism in Poland*. [In Polish]. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe PWN. [= Kula 1955].

Leder, A. (2014). *Dream revolution. Historical logic exercises*. [In Polish]. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej. [= Leder 2014].

Malowist, M. (2006) *East and West of Europe in the 13th-16th centuries: confrontation of socio-economic structures*. 2nd edition. [In Polish]. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe PWN [= Malowist 2006].

Poland as peripheries (2016) (collective work edited by Tomasz Zarycki). [In Polish]. Warszawa: Wydawnictwo naukowe Scholar. [=Polska jako peryferie 2016].

Polish social sciences in the context of power relations and international dependencies. (2022) Edited by Tomasz Zarycki. [In Polish]. Warsaw: Publishing House of the University of Warsaw. [=Polskie nauki społeczne, 2022]

Smoczyński, R., Zarycki, T. (2017). *A totem of intelligence. Aristocracy, nobility and landed gentry in the Polish social space*. [In Polish]. Warszawa: Wydawnictwo naukowe Scholar. [= Smoczyński, Zarycki 2017].

Wallerstein, I. (2011). *The Modern World-System I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. With a New Prologue*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.

Warczok, T., Zarycki, T. (2016). Peripheral game. Polish political science in the global field of social sciences. [In Polish]. Warszawa: Wydawnictwo naukowe Scholar. [= Warczok, Zarycki 2016].

Warczok, T., Zarycki, T. (2018). Polish political science in a global perspective: paradoxes of the evolving peripherality. [In Polish]. *Science and Higher Education*, 1(51), 143–161. DOI: 10.14746/nisw.2018.1.6. [= Warczok, Zarycki 2018].

Zarycki, T. (1997). *New social and political space in Poland*. [In Polish]. Warszawa: Wydawnictwa Europejskiego Instytutu Rozwoju Regionalnego i Lokalnego. [= Zarycki 1997].

Zarycki, T. (2002). *Region as a context of political behavior*. [In Polish]. Warszawa: Wydawnictwo naukowe Scholar. [= Zarycki 2002].

Zarycki, T. (2006). Dilemmas of the Polish elite as universal dilemmas / Tr. by L. Kozak. [In Ukrainian]. *Independent cultural journal «Yi»*, 45, 129–138. [= Зарицькі 2006].

Zarycki, T. (2008). *Cultural capital. Intelligence in Poland and Russia*. [In Polish]. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. [= Zarycki 2008].

Zarycki, T. (2009). *Periphery. New approaches to symbolic center-peripheral dependencies*. [In Polish]. Warszawa: Wydawnictwo naukowe Scholar. [= Zarycki 2009].

Zarycki, T., Smoczyński, R., Warczok, T. (2017). The Roots of Polish Culture-Centered Politics: Toward a Non-Purely Cultural Model of Cultural Domination in Central and Eastern Europe. *East European Politics and Societies and Cultures*, 31 (2), 360–381. DOI: <https://doi.org/10.1177/0888325417692036>.

Zarycki, T. (2017). Postcolonial perspective as a critique of global power relations. Main issues and Polish interpretations. [In Polish]. In: *Public discourse analysis. Review of research methods and perspectives (substantive editing Izabella Sariusz-Skapska)* (pp. 211–221). Warszawa: Wydawnictwo Akademickie SEDNO spółka z o.o. [= Zarycki 2017].

Zarycki, T., Warczok, T. (2020). Being forty after forty years: a Portrait of the 1970s, or an Intellectuals' Voice in the struggle to shape the future sphere of power? [In Polish]. *Culture and Society*, 4, 41–72. DOI: <https://doi.org/10.35757/KiS.2020.64.4.2> [= Zarycki, Warczok 2020].

Zarycki, T., Smoczyński, R., Warczok, T. (2022). Cultural citizenship without state: historical roots of the modern Polish citizenship model. *Theory and Society*, 51, 269–301. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11186-021-09465-x>.

Received 27.07.2022

ІЛЛЯ КОНОНОВ

Політична гегемонія і духовне виробництво на світовій напівпериферії (Внесок у сучасну соціологію школи професора Томаша Зарицького)

В умовах військової агресії РФ проти України майбутнє української соціології багато в чому залежить від здатності включитися у світові процеси розвитку науки. Необхідна відкритість соціологічного співтовариства України до перспективних тенденцій розвитку світової соціології. Найбільш сприятливі умови для виникнення сталих діалогічних відносин існують у стосунках між українською і польською соціологічними спільнотами, що зумовлено значним спільним минулим наших народів, багато в чому спільними проблемами і можливими спільними перспективами.

У сучасній польській соціології однією з найбільш налаштованих на діалог є варшавська соціологічна школа проф. Томаша Зарицького. Дослідження її учасників, першою чергою самого професора Т. Зарицького, охоплюють широке коло проблем: від змін у соціальному просторі Польщі до особливостей переформатування правлячого класу і виробництва політичного знання. Особливістю школи є напружені пошуки адекватної методології вивчення сучасного суспільства. Цей методологічний пошук привів до синтезу ідей світ-системного аналізу Імануїла Валерстайна і теорії поля П'єра Бурдьє, що дало змогу в єдиній перспективі охопити макро-, мезо- та мікрорівень суспільного життя.

Особливості трансформації суспільства державного соціалізму в суспільство ліберального капіталізму в сучасній Польщі значною мірою зумовлені тією обставиною, що основа політичного класу тут сформувалася з представників інтелігенції. Саме цим пояснюється незначна вага в політичному житті країни буржуазії, відсутність такого явища, як олігархат. Разом з тим у глобальних умовах польська інтелігенція потрапила у складне становище, адже

країна залишилася на напівпериферії світової капіталістичної системи. Це призводить до того, що виробництво знання про суспільство відбувається в ієрархічних відносинах, де правила задаються країнами світового центру.

Ключові слова: Польща, соціологічна школа, Томаш Зарицький, світ-системний аналіз, Іммануїл Валлерстайн, поле, капітал, габітус, П'єр Бурдьє, інтелігенція, політичне знання

ИЛЬЯ КОНОНОВ

Политическая гегемония и духовное производство на мировой полупериферии (Вклад в современную социологию школы профессора Томаша Зарицкого)

В условиях военной агрессии РФ против Украины, будущее украинской социологии во многом зависит от способности включиться в мировые процессы развития науки. Необходима открытость социологического сообщества Украины к перспективным тенденциям развития в мировой социологии. Наиболее благоприятные условия для возникновения устойчивых диалогических отношений существуют в отношениях между украинским и польским социологическими сообществами, что обусловлено длительным общим прошлым наших народов, во многом общими проблемами и возможными общими перспективами.

В современной польской социологии одной из наиболее настроенных на диалог является варшавская социологическая школа профессора Томаша Зарицкого. Исследования ее участников, в первую очередь самого профессора Т. Зарицкого, охватывают широкий круг проблем: от изменений в социальном пространстве Польши до особенностей перестроения правящего класса и производства политического знания. Особенностью школы есть напряженные поиски адекватной методологии изучения современного общества. Этот методологический поиск привел к синтезу идей мир-системного анализа Иммануила Валлерстайна и теории поля П'єра Бурдьє, что позволило в единой перспективе охватить макро-, мезо- и микроуровень общественной жизни.

Особенности трансформации общества государственного социализма в общество либерального капитализма в современной Польше в значительной степени обусловлены тем обстоятельством, что основа политического класса здесь сформировалась из представителей интеллигенции. Этим объясняется незначительный вес в политической жизни страны буржуазии, отсутствие такого явления, как олигархат. Вместе с тем в глобальных условиях польская интеллигенция попала в сложное положение, ведь страна осталась на полупериферии мировой капиталистической системы. Это ведет к тому, что производство знания об обществе происходит в иерархических отношениях, где правила задаются странами мирового центра.

Ключевые слова: Польша, социологическая школа, Томаш Зарицкий, мир-системный анализ, Иммануил Валлерстайн, поле, капитал, габитус, П'єр Бурдьє, интеллигенция, политическое знание

ILLIA KONONOV

Political hegemony and the intellectual production in the world semi-periphery (Contribution to modern sociology of the school of Prof. Tomasz Zarycki)

In the conditions of military aggression of the Russian Federation against Ukraine, the future of Ukrainian sociology largely depends on the ability to be included in the world processes of the development of science. The openness of the sociological community of Ukraine to prospective development trends in world sociology is necessary. The most favorable conditions for the emergence of stable dialogical

relations exist in the relations between the Ukrainian and Polish sociological communities, which is due to the significant common past of our peoples, in many respects common problems and possible common perspectives.

In modern Polish sociology, one of the most open to dialogue is the Warsaw sociological school of Prof. Tomasz Zarycki. Research of its participants, and first of all Prof. T. Zarycki, cover a wide range of problems: from changes in the social space of Poland to the peculiarities of the reformation of the ruling class and the production of political knowledge. A special feature of the school is the intense search for an adequate methodology for the study of modern society. This methodological search led to the synthesis of the ideas of Immanuel Wallerstein's world-system analysis and Pierre Bourdieu's field theory, which made it possible to cover the macro-, meso- and micro-levels of social life in a single perspective.

The peculiarities of the transformation of the society of state socialism into the society of liberal capitalism in modern Poland are largely determined by the fact that the basis of the political class here was formed from representatives of the intelligentsia. This explains the insignificant weight of the bourgeoisie in the political life of the country, the absence of such a phenomenon as the oligarchy. At the same time, in global conditions, the Polish intelligentsia found itself in a difficult situation, because the country remained on the semi-periphery of the world capitalist system. This leads to the fact that the production of knowledge about society takes place in hierarchical relations, where the rules are set by the countries of the world center.

Keywords: Poland, sociological school, Tomasz Zarycki, world-system analysis, Immanuel Wallerstein, field, capital, habitus, Pierre Bourdieu, intelligentsia, political knowledge

ACADEMIC LIFE

UDC 316.35+37.09

OL'HA MAKSYMENKO,

MA in Psychology, leading sociologist at the Department of Methodology and Methods of Sociology, Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

olga.maksimenko.65@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2804-2790>

NATALIIA MARCHUK,

Health Fundamentals teacher and event manager at the general secondary education institution «Bazylivshchyna Gymnasium of the Mashivka Village Council of the Poltava Oblast» (7 Lesia Ukrainka Valley, Bazylivshchyna village, Mashivka raion, Poltava oblast, 39420)

marchuknataliya74@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0260-6108>

TETIANA ZEMLIANA,

piano teacher and accompanist at the communal educational institution «K.F. Dankevych Arts College of Odesa» (32 Dvorianska Street, Odesa, 65023)

tanzem54@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2323-3494>

Teaching and learning in the first days and weeks of the war between Russia and Ukraine: A presentation at the TASA Social Sciences Week 2022¹

Social Sciences Week (SSW) was designed as an annual week-long series of events offering insight into the impact of the social sciences on human lives. SSW was started in 2018 by Professor Dan Woodman, the then President of the Australian Sociological Association (TASA). This year, SSW brought together scholars and practitioners in this field from all top-ranked Australian universities and research centres. Participants in the event delivered lectures, webinars and workshops on a wide range of topics such

1 A slightly modified version of this paper (titled «A letter to a soldier», «Fearless Ukrainians», «Sharing is caring», «Kin support», «Safety superheroes» and other examples of online lessons in wartime») was published in Ukrainian in the proceedings of the «Shevchenko Spring 2022: Sociology» conference, which was held online by the Faculty of Sociology of the Taras Shevchenko National University of Kyiv on 13 May 2022.

Цитування: Maksymenko, O., Marchuk, N., Zemliana, T. (2022). Teaching and learning in the first days and weeks of the war between Russia and Ukraine: A presentation at the TASA Social Sciences Week 2022. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 210–216.

as organisational resilience, everyday actions for nature, social problems of indigenous communities in Australia, educational challenges, health inequity, energy insecurity, responses of social sciences to climate change, low waste living, migration and multiculturalism, etc. The authors of this article gave an online presentation titled «Learning in a bomb shelter, or how teachers in Ukraine interact with their students in times of war: A series of interviews»; besides, they acquainted the audience with their own creative teaching/learning materials and drawings made by Ukrainian pupils for the «War through the eyes of children» competition. The main points of the presentation are summarised below.

The day after Russian troops invaded our land, the Ministry of Education and Science of Ukraine recommended stopping the educational process in educational institutions of all levels and sending students and educators on a two-week vacation. During that time, parts of Ukraine's territory found themselves under temporary occupation while a number of cities and towns (Mariupol, Chernihiv, Sumy, Kharkiv, Bucha, Irpin, etc.) became the scene of active hostilities. Over 10 million people were forced to flee from their homes, with 3.9 million leaving the country. Most of these people were women and children. According to UNICEF, more than half of Ukrainian children — 4.3 million out of 7.5 — were forced to leave their homes because of the war. As of 28 March 2022, due to hostilities, 144 children were killed and about 220 were injured; 659 educational institutions suffered from bombings and shelling while 74 were completely destroyed [Nazarenko, 2022].

From March 14, the educational process began to resume in the regions where the security situation allowed it. Decisions on where to conduct classes and how to interact with students were made by local governments and educational institutions. Students who had left their homes were able to return to their studies in places of their temporary stay, both in Ukraine and abroad. Provided that they were able to work, educators were permitted to do so from anywhere within or outside the country.

In areas that hosted internally displaced Ukrainians (those who had fled from the war-damaged cities or villages), preschools and secondary schools served as shelters for people in need of temporary housing. These people were accommodated in the dormitories of vocational/technical schools and higher education institutions. Schools and kindergartens collected, sorted and distributed humanitarian aid.

The Ministry of Education and Science of Ukraine, non-governmental organisations, educational companies, schools, universities, colleges, kindergartens and extra-curricular institutions, as well as concerned citizens, made great efforts to ensure that the educational process was not interrupted. A number of distance learning tools have been implemented; furthermore, both teachers and students, as well as their parents, could receive informational support and psychological help [Ministry of Education and Science of Ukraine].

Here are just a few examples of such educational initiatives.

- On 14 March, the «Learning without borders» project for 5–11 grade students, created jointly by the Ministry of Education and Science of Ukraine and the Ministry of Culture, supported by Ukrainian TV channels and online platforms, was launched. As part of this project, video lessons are broadcast, with a particular subject scheduled for each day. The project has been implemented according to the

Ukrainian national curriculum for students of all ages, and the recordings of the online lessons are also available.

- Besides, March 14 saw the start of another project, «Kindergarten online», created by UNICEF and the Ministry of Education and Science. This project offers educational video lessons for children aged 3 to 6.
- As early as the first days of the war, «Vseosvita», a nationwide educational company, published an appeal to teachers («Educators, you have a special gift!»), held a series of webinars from leading Ukrainian educators, methodologists, teacher trainers, psychologists and lawyers; furthermore, this company initiated a drawing competition titled «War through the eyes of children» and offered a series of patriotic instructional materials (classroom posters such as «Our heroes», «Good evening, we are from Ukraine», «Unbreakable people of the bravest country», etc.).
- Distance learning schools («Optima», «Liko Education Online», etc.) provided free access to their educational resources.
- «Yakaboo» bookstore provided free access to books via their mobile application.
- The «All-Ukrainian online school» platform, launched in December 2020, continued to work. This is a resource for distance and blended learning of secondary and high school students. It contains lessons, teaching aids and instructional materials that comply with the national curriculum. The educational content of the platform includes lessons in 18 basic subjects: Ukrainian language and literature, physics, chemistry, biology, geography, world history, mathematics, English, etc. By the end of March, users from more than 130 countries had joined the All-Ukrainian online school.
- The «Smart Osvita» NGO launched the «Informative online meetings for children and teenagers» project. Note that these meetings are conducted by teachers from both Ukraine and other countries such as Canada, Italy, Romania, Portugal, India and Japan. The languages of the event are Ukrainian and English.
- The National Ecological and Naturalistic Centre for Student Youth announced the all-Ukrainian competition of inventive and innovative environmental projects, as well as the online all-Ukrainian olympiad of research initiatives for high school students. The first event took place in May 2022, and the second one was scheduled for June. In addition, there are distance learning courses such as «Mathematics in nature», «Natural sciences», «Lectures for young chemists». The selection round for the Ukrainian team for the final of the «Infomatrix» international computer science project competition was also held.

Moreover, the teachers themselves demonstrate great courage, dedication and creativity. For example, *Liudmyla Tabolina*, Headmistress of School No. 10 in Kharkiv, set up a bomb shelter (for people who lived in houses without basements), a humanitarian aid centre and a canteen in her school. Ms Tabolina also became a volunteer of the Fund of Free and Caring, helping to evacuate people out of the war-torn areas in Slobozhanshchyna (a historical region in the north-eastern part of Ukraine, which includes the city of Kharkiv and its suburbs). Another educator from Kharkiv, *Lidiia Nasonova*, who teaches Ukrainian language and literature, advises foreign teachers

on the adaptation of Ukrainian refugee children and gives a distance learning course in creative writing. *Vladyslav Kachur* from Vinnytsia (English and German teacher) became one of the coordinators of the evacuation centre opened in his school. Mr Kachur drafts requests from the military, orphanages and hospitals, translates these requests into English and sends them to international organisations. He also involves his students in the translation. *Artur Proidakov*, the winner of the Global Teacher Prize Ukraine¹, organised Ukrainian language courses in Kolomyia for internally displaced people. *Oleksandr Chuchaiev*, who teaches history and law in Blahovishchenske, Kirovohrad oblast², gives lectures in the history of Ukraine to his students while serving in the ranks of the Armed Forces of Ukraine. He is also planning to deliver a public lecture titled «Ukraine: Beginning of a new life». *Hanna But*, a civic education teacher from Melitopol, made patriotic posters and went out almost every day with her daughter to protest against the Russian occupation in the city's main square. Chemist *Hlib Repich* (Kyiv) recorded videos on how to protect yourself from chemical and nuclear threats and posted these videos on his TikTok page while *Pavlo Viktor* (Odesa) recorded physics lessons and posted them on his YouTube channel [Smolko, 2022].

The creative team of «Unique School» (Kyiv) developed a number of engaging presentations about the structure of the Armed Forces of Ukraine. Among other things, students could learn about the Ground Forces, the Air Forces and the Special Operations Forces of the Armed Forces of Ukraine. The school also introduced a course called «Safety superheroes: Instructions for children in wartime» [Khizhinska, 2022].

The teachers of the «Green Forest» language school launched a free course titled «Wartime English», music lessons «Make music not war» and a series of conversation clubs. The fees for participation in the clubs are donated to cover the needs of the Ukrainian army.

A number of ideas for online lessons were proposed and implemented by the authors of this material. These include, in particular, a video letter to a soldier from the students of a gymnasium in the village of Bazylyvshchyna, the presentation titled «Customs, traditions and good luck charms of my family», two web quests («See, the glory's born again!» and «This is what we must protect»), the «Fearless Ukrainians» flashmob, etc. The participants in this flashmob were supposed to speak briefly in Ukrainian and/or English about the Ukrainians they believed to be courageous and heroic. The list included Taras Shevchenko, Lesia Ukrainka, Ivan Franko, Olena Teliha, Lina Kostenko, Vasyl Stus, Oleksa Tykhyi, Valerii Marchenko, heroes of the Heavenly Hundred, Anti-Terrorist Operation/Joint Forces Operation veterans, medics, volunteers, Territorial Defence fighters, and, of course, the Ukrainian army.

Every educator who teaches children during wartime could certainly share their experience and their story. The presented paper gives only a tiny glimpse. Thus, the

1 This is an annual national award for teachers who promote changes in education. The award celebrates the teacher's achievements both in relation to their students and to society; moreover, it emphasises the importance of being an educator in Ukraine.

2 Oblast (which roughly corresponds to province) is a sub-national entity in Ukraine. Oblast capitals are usually big cities such as Kharkiv, Odesa, Lviv, Dnipro, etc.

task of our further research will be to conduct interviews with school and kindergarten teachers from different regions of Ukraine.

References

Khizhinska, Ya. (2022, April 12). An online lesson in wartime: Assessment, homework and resources. [In Ukrainian]. *Osvitoria*. Retrieved from <https://osvitoria.media/experience/onlajn-urok-v-umovah-vijny-otsinky-domashni-zavdannya-resursy> [= Хижінська 2022]

Ministry of Education and Science of Ukraine (2022, March 17). Platforms for distance learning, self-development, as well as receiving help and verified information. [In Ukrainian]. Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/news/distancijni-platformi-dlya-navchannya-samorozvitku-ta-otrimannya-dopomogi-j-pereverenoyi-informaciyi> [= Міністерство освіти і науки України 2022]

Nazarenko, Yu., Kohut, I., & Zheriobkina, T. (2022, April 6). Education and war in Ukraine (24 February to 1 April 2022). [In Ukrainian]. *Cedos*. Retrieved from <https://cedos.org.ua/researches/osvita-i-vijna-v-ukrayini-24-lyutogo-1-kvitnya-2022> [= Назаренко 2022]

Smolko, A. (2022, April 10). Educational front: What teachers do during the war. [In Ukrainian]. *Osvitoria*. Retrieved from <https://osvitoria.media/experience/osvitnij-front-chym-zajmayutsya-vchyteli-pid-chas-vijny> [= Смолько 2022]

Received 10.09.2022

ОЛЬГА МАКСИМЕНКО, НАТАЛІЯ МАРЧУК, ТЕТЯНА ЗЕМЛЯНА

Викладання та навчання у перші дні й тижні російсько-української війни: виступ на Тижні соціальних наук–2022 Австралійської соціологічної асоціації

24 лютого 2022 року розпочалася повномасштабна наступальна фаза російсько-української війни, яка триває вже понад вісім років. З міркувань безпеки — адже під загрозою опинилися життя кількох мільйонів українців — усі освітні установи (школи, коледжі, інститути, університети, дитячі садки, позашкільні навчальні заклади тощо) довелося тимчасово закрити. Лист Міністерства освіти і науки України з рекомендацією тимчасово припинити освітній процес був опублікований уже на другий день війни. Відновити навчання в школах (щоправда, тільки частково і в дистанційному режимі) стало можливим лише після 14 березня. Звісно, йшлося лише про ті навчальні заклади, які були розташовані в областях/районах, де не велося активних бойових дій, або на території, які не опинилися під окупацією. Утім, значна частина педагогів залишалася на зв'язку з учнями, незважаючи на небезпеку. Нерідко вчителі готувалися до занять і проводили уроки навіть у бомбосховищах, спілкуючись із учнями, які на той час уже могли виїхати за межі України. У порівняно безпечних районах практично всі вчителі й директори шкіл долучалися до волонтерства. Саме про роботу навчальних закладів у перші дні й тижні війни та про зусилля вчителів, спрямовані на забезпечення освітнього процесу в цих екстраординарних умовах, і розповідається в поданій статті. Емпіричним матеріалом до неї слугували фрагменти інтерв'ю з українськими педагогами, опубліковані на освітніх сайтах або взяті особисто. Наведено також приклади онлайн-уроків та позаурочних заходів того часу. Текст статті (разом із власними методичними розробками та малюнками учасників всеукраїнського конкурсу «Війна очима дітей») було використано авторками під час виступу на Тижні соціальних наук, зорганізованому Австралійською соціологічною асоціацією. Захід проходив з 5 до 11 вересня 2022 року включно.

Ключові слова: російсько-українська війна, українські школи, освітній процес, дистанційне навчання, онлайн-уроки, креативні розробки для викладання та навчання

ОЛЬГА МАКСИМЕНКО, НАТАЛЬЯ МАРЧУК, ТАТЬЯНА ЗЕМЛЯНАЯ

Преподавание и обучение в первые дни и недели российско-украинской войны: выступление на Неделе социальных наук — 2022 Австралийской социологической ассоциации

24 февраля 2022 года началась полномасштабная наступательная фаза российско-украинской войны, продолжающейся уже более восьми лет. Из соображений безопасности — ведь под угрозой оказались жизни нескольких миллионов украинцев — все образовательные учреждения (школы, колледжи, институты, университеты, детские сады, внешкольные учебные заведения и т. д.) пришлось временно закрыть. Письмо Министерства образования и науки Украины с рекомендацией приостановить образовательный процесс было опубликовано уже на второй день войны. Возобновить обучение в школах (впрочем, только частично и в дистанционном режиме) стало возможным лишь после 14 марта. Конечно, речь шла только о тех учебных заведениях, которые находились в областях/районах, где не велись активные боевые действия, или на территориях, не оказавшихся под оккупацией. Однако значительная часть педагогов оставалась на связи с учениками, невзирая на опасность. Нередко учителя готовились к занятиям и проводили уроки даже в бомбоубежищах, общаясь с учениками, которые к тому времени уже могли выехать за пределы Украины. В относительно безопасных районах практически все учителя и директора школ присоединились к волонтерству. Именно о работе учебных заведений в первые дни и недели войны и об усилиях учителей, направленных на обеспечение образовательного процесса в этих экстраординарных условиях, и рассказывается в предложенной статье. Эмпирическим материалом к ней послужили фрагменты интервью с украинскими педагогами, опубликованные на образовательных сайтах или взятые лично. Приведены также примеры онлайн-уроков и внеурочных мероприятий того времени. Текст статьи (вместе с собственными методическими разработками и рисунками участников всеукраинского конкурса «Война глазами детей») был использован авторками во время выступления на Неделе социальных наук, организованной Австралийской социологической ассоциацией. Мероприятие проходило с 5 по 11 сентября 2022 года.

Ключевые слова: российско-украинская война, украинские школы, образовательный процесс, дистанционное обучение, онлайн-уроки, креативные разработки для преподавания и обучения

OL'HA MAKSYMENKO, NATALIA MARCHUK, TETIANA ZEMLIANA

Teaching and learning in the first days and weeks of the war between Russia and Ukraine: A presentation at the TASA Social Sciences Week 2022

24 February 2022 marked the beginning of the full-scale attacking stage of the Russia–Ukraine war, which has been going on for over eight years. For security reasons — as the lives of several million Ukrainians were at risk — all educational institutions (schools, colleges, institutes, universities, kindergartens, extracurricular classes, etc.) had to be temporarily closed. A letter from the Ministry of Education and Science of Ukraine with a recommendation to temporarily stop the educational process was published on the second day of the war. It became possible to resume the educational process at schools (although just partially and remotely) only after March 14. Clearly, it could be feasible only for those educational institutions that were located in regions/districts where no active hostilities were taking place or in territories that were not occupied. However, a significant number of teachers kept in touch with their students, despite the danger. Teachers were often preparing for classes and having lessons even in bomb shelters, communicating with students who by that time might already have been outside Ukraine. In relatively safe areas, almost all teachers and school principals participated in volunteering activities. This article is centred on the work of educational institutions during the first days and weeks of the war,

as well as on the efforts of teachers aimed at ensuring the educational process under these extraordinary circumstances. Excerpts from interviews with Ukrainian teachers (posted on educational websites or conducted personally) served as sources of empirical data. There are also several examples of online classes and extracurricular activities of that time. The text of the article (together with personal teaching/learning materials and drawings of the participants of the all-Ukrainian competition «War through the eyes of children») was used by the authors during a presentation at the Social Sciences Week hosted by the Australian Sociological Association. The event took place from 5 to 11 September 2022.

Keywords: *Russia–Ukraine war, Ukrainian schools, educational process, distance learning, online lessons, creative teaching/learning materials*